

Міністерство освіти і науки України
Харківський національний педагогічний
університет імені Г. С. Сковороди

Л. А. Лисиченко

**БАГАТОЗНАЧНІСТЬ
У ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНІЙ
СИСТЕМІ:
структурний, семантичний,
когнітивний аспекти**

Харків
Видавнича група «Основа»
2008

УДК 811.161.2'373

ББК 81.411.1-3

Л63

*Рекомендовано до друку рішенням вченої ради
Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди
(Протокол № 1 засідання вченої ради від 28 лютого 2007 р.)*

Автор:

Лисиченко Л. А., доктор філологічних наук,
професор кафедри української мови Харківського національного
педагогічного університету імені Г. С. Сковороди.

Рецензенти:

Космеда Т. А., доктор філологічних наук, професор
Львівського державного університету внутрішніх справ МВС України;
Пелепейченко Л. М., доктор філологічних наук,
професор Академії внутрішніх військ МВС України.

Лисиченко Л. А.

Л63 Багатозначність у лексико-семантичній системі: структур-
ний, семантичний, когнітивний аспекти. — Х.: Вид. група
«Основа», 2008. — 272 с.

ISBN 978-966-495-069-2.

У монографії багатозначність слова розглядається як одне з ключових явищ, що задовольняє потреби економності мовної системи, дозволяючи безкінечність людського досвіду передавати порівняно обмеженою кількістю номінативних одиниць — лексем. Багатозначна лексема аналізується з погляду відображення в ній структури окремих лексичних значень, їх взаємодії в організації лексеми з конструктивного, когнітивного, лінгвального поглядів. Структура багатозначної лексеми розглядається в її зв'язках з іншими лексико-семантичними явищами — омонімією, синонімією, антонімією.

Праця розрахована на науковців, викладачів та студентів вищих навчальних закладів, учителів та аспірантів.

УДК 811.161.2'373

ББК 74.26+81.2УКР

ISBN 978-966-495-069-2

© Лисиченко Л. А., 2008

© ТОВ «Видавнича група “Основа”», 2008

ВСТУП

Питання семасіології віддавна привертала увагу дослідників. Про це свідчать уже роботи античних філософів; а в працях учених новішого часу, як, наприклад, О. О. Потебні, П. Ф. Фортунатова, М. Крушевського, Г. Пауля, В. Вундта, Г. Шухардта та ін., вони посідають значне місце. Дослідників цікавили питання: що являє собою слово, яке його місце і функції в мові, в чому природа і сутність лексичного значення, які відношення між словом як мовною одиницею, з одного боку, і логічними, психічними, суспільними категоріями і явищами, які певним чином у ньому відбиваються, з другого; в чому полягають зв'язки між словами в певних семантичних групах (синонімічних, антонімічних), якими шляхами розвивається значення слова і багато інших. Ці проблеми вивчалися як у загальнотеоретичному плані, так і стосовно лексики окремих мов. Тривалий час питання про сутність значення слова характеризується однобічно: то враховується тільки логічний його компонент, то тільки психологічні аспекти його, то воно характеризувалося через предметну віднесеність, то тільки через внутрішньомовні зв'язки, а в окремих напрямках значення залишалося поза системою мови. Проте в процесі пошуків, які супроводжувались як знахідками, так і втратами, помилковими уявленнями й твердженнями, поступово викристалізувався діалектичний підхід до слова, який виходив із розуміння лексичного значення як складного за структурою явища, що багатоманітними зв'язками еднається із людиною і властивими їй процесами мислення, із суспільством, етнокulturурою. Відповідно до такого підходу слово розглядається не з однієї якоїсь сторони, а з урахуванням всебічних його зв'язків як у мовній системі, так і з фактами позамовної дійсності.

Розчленовуючи значення слова на окремі компоненти з дослідницькою метою, вчені вважають також, що таке розчленування є тільки дослідницьким прийомом, що, «враховуючи обидва зазначені моменти — внутрішньомовні відношення і відношення між мовними одиницями і фактами дійсності,— слід також мати на увазі, що обидва ці моменти перебувають у певному внутрішньому зв'язку один з одним» [219, 26]. Наслідком такої оцінки слова було вироблення

підходу до лексики як до системи і до значення слова як багатокомпонентної мікросистеми. Появі цього підходу сприяли роботи таких дослідників старшої генерації, як М. М. Покровський, Л. В. Щерба, молодших їхніх сучасників Л. А. Булаховського, В. В. Виноградова, С. І. Ожегова, С. І. Смирницького та ін., а також праці зарубіжних мовознавців (С. Ульмана, М. Бреалю, К. Балдінгера, У. Вайнрайха, С. Карцевського, Х. Касареса, Е. Косеріу, Є. Куриловича, Г. Стерна та ін.).

У мовознавстві останніх десятиліть особливо посилилась увага до питань лексичної семантики, питань організації лексичної системи. До таких робіт належать, наприклад, дослідження Н. Д. Арутюнової, В. М. Телії, В. М. Русанівського, О. О. Тараненка, І. Л. Єрмоленко, В. П. Коломієць та багатьох інших. У роботах названих лінгвістів розкриваються найсуттєвіші параметри організації лексичної системи, хоч кожен із авторів й обмежує свої завдання певними видами відношень.

Друге коло робіт, що розкривають системні зв'язки слова в широкому сенсі, становлять праці, в яких вивчаються окремі сторони або окремі мікросистеми лексичного складу. Вони присвячені розв'язанню таких проблем, які свого часу визначив С. І. Ожегов як основу для розкриття організації лексичної системи: «Навряд чи можна зараз подати,— писав він,— у цілому лексичний склад мови як певну систему в усій складності багатоманітних зв'язків. Слід вивчити «вузли» механізму, лексичні групи, їх поведінку в мові. Може, тоді з хаосу лексичного руху можна буде видобути пласти, серії підсистем, в яких об'єднані елементи з однорідними особливостями, і пояснити їх внутрішній рух і зв'язки з іншими підсистемами» [170, 47].

Від написання цих рядків минув час, за який окремі завдання, передбачені вченим, реалізовані і створена база для постановки нових питань.

Одним із центральних явищ при вивченні мови, незважаючи на зміну аспектів і напрямків дослідження, є слово, яке стало однією ім із найважливіших одиниць і при вивченні структури мови, і при вивченні її стильової диференціації, і при аналізі тексту, і при вивченні зв'язків мови і мислення, мови і суспільства, мови й етнокультури. Актуальним сьогодні є вивчення і характеристика мови як картини світу. Саме під цим кутом зору ми і спробуємо схарактеризувати лексичний склад української мови.

Поставлене завдання ми будемо розглядати з погляду сутності лексичного значення і багатозначності як базових у лексико-семантичній системі і в явищах мовної картини світу.

Основним матеріалом для аналізу організації МКС служать віддієслівні іменники, система яких прозоро відбиває зв'язки між явищами лінгвальними і ментальними.

При виборі об'єкта дослідження ми керувалися тим, що відношення в середині полісемантичного слова, особливості його організації і мовні засоби маніфестації окремих значень краще виявляються в тому разі, якщо аналізувати певну семантичну групу чи тип слів, де усі елементи групи є співмірними і перебувають у чітких смислових і граматичних відношеннях. Нам видається, що віддієслівні іменники, що, як відомо, становлять певну систему в межах своєї частини мови, є вдачим матеріалом для розв'язання поставленого завдання. Вони мають порівняно обмежену парадигму значень, що дає можливість глибоко і всебічно розглянути питання про організацію полісемантичного слова. Система значень іменників, утворених від дієслів, зумовлена семантикою і лексико-граматичними категоріями мотивуючого дієслова, тому ми й спробуємо насамперед визначити характер цієї зумовленості.

Семантична структура полісемантичного слова залежить, з одного боку, від відношень між лексико-семантичними варіантами¹ (ЛСВ) в межах слова, а з другого, — від зв'язків із суміжними мікросистемами, зокрема з омонімами, синонімами й антонімами, які відбивають різні зв'язки явищ у позамовних рядах картини світу. Відповідно до цього і в роботі ми проаналізуємо відношення між ЛСВ за різними параметрами внутрі слова (епідигматичні відношення), а також за характером їх зв'язків із синонімічними й антонімічними групами в мовній картині світу та їхніми прототипами на ментальному рівні картини світу.

1. Див. примітки, с 264

Розділ 1.

СЛОВО В ЛЕКСИЧНІЙ СИСТЕМІ МОВИ

1.1. ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНІ ПОЛОЖЕННЯ

Слово, як відомо, є однією з найважливіших мовних одиниць, у якій фіксуються в узагальненому вигляді наслідки пізнавальної діяльності людини. Воно належить до тих явищ, які віддавна привертати увагу дослідників. Питання про місце слова в мові, про його функції, значення, семантичну структуру має тривалу історію, воно по-різному розв'язувалося в залежності від рівня розвитку мовознавства і суміжних із ним наук, від світоглядної позиції дослідника. Незважаючи на багатоманітність підходів до вивчення слова, воно на всіх етапах розвитку лінгвістики, в усіх її напрямках, крім ряду представників лінгвістичного структуралізму, вважалося одним із основних мовних елементів.

Із розвитком структурних методів дослідження, згідно з якими мова розглядається як замкнена самодостатня знакова система, основна увага зосереджується на вивченні внутрішньомовних, внутрісистемних відношень, специфіки мови, але при цьому ігноруються зв'язки мови з позалінгвальними явищами, її суспільна природа, психічні процеси, що відбуваються в свідомості людини при користуванні мовою. Оскільки значення слова для свого розкриття вимагає виходу за межі мовної системи, врахування позамовних явищ, частина представників структурної лінгвістики виносить питання про слово і його значення за межі лінгвістики. Фердинанд де Соссюр одним із перших висловив думку, що «звичайне розуміння слова несумісне з нашим уявленням про конкретну одиницю мови. Конкретну одиницю мови слід шукати не в слові» [224, 137–138]. Хоч у тій же роботі названого автора наявне й твердження, що «слово, незважаючи на труднощі, пов'язані з визначенням цього поняття, є одиниця, що невідступно уявляється нашому розуму як щось центральне в усьому механізмі мови» [224, 143], представники структурної лінгвістики, в основі якої було вчення де Соссюра, переважно розвивали

тільки думку про те, що слово не належить до структурних одиниць мови. Такого погляду дотримуються, наприклад, Ш. Баллі [19, 315–318], Е. Сепір [205, 26], Г. Гліссон [55] та ін.; аналогічні міркування висловлював Л. В. Щерба («навіть чи слово можна вважати однією з основних одиниць мовлення» [260, 100]). Таким чином, ми бачимо, що однобічний підхід, при якому мова розглядається як система, не пов'язана з позамовними явищами, дає викривлене уявлення про мову і приводить до ігнорування однієї з найважливіших одиниць мовної системи — слова.

Звичайно, слово як і сама мова, є складним явищем, через що воно важко піддається визначенню. В. В. Виноградов, відзначаючи складність слова, разом із тим застерігав проти однобічного підходу до нього: «Лінгвісти уникають, — пише він, — давати визначення слова або вичерпний опис його структури, охоче обмежуючи своє завдання вказівкою тільки деяких зовнішніх (переважно фонетичних) або внутрішніх (граматичних і лексико-семантичних) ознак слова. При однобічному підході до слова одразу ж виступає суперечлива складність його структури, і загальне поняття слова подрібнюється на численні емпіричні різновиди слів. З'являються «слова фонетичні», «слова граматичні», «слова лексичні» [46, 13]. Незважаючи на складність слова як лінгвальної одиниці, більшість дослідників (наприклад, Г. Глінц, В. Мюс, А. Росетті, Ст. Ульман, О. М. Пешковський, В. В. Виноградов, О. І. Смирницький, О. С. Ахманова, М. А. Жовтобрюх, Н. З. Котлова, Г. А. Уфимцева, О. С. Кубрякова, В. М. Русанівський, Н. Д. Арутюнова, Ж. П. Соколовська, Д. М. Шмельов та ін.) вважають його основою, базовою одиницею мови.²

У сучасному мовознавстві слово вважається одиницею, яка тісно пов'язана з усіма рівнями мови і в кожному з них може бути предметом аналізу в окремому аспекті. Такі всеосяжні зв'язки слова у мовній системі справедливо дають підстави вважати, що в ньому «діалектично поєднуються, схрещуються, взаємодіють фонетичні, фонологічні, семантичні та граматичні мовні реальності, інакше кажучи, воно становить їх діалектичну єдність, з її специфічним виявленням у кожній конкретній мові» [230, 7]. З погляду фонетики, слово — це певна послідовність фонем, які перебувають у взаємодії, звуковий комплекс, за яким закріплене певне значення; з погляду словотворення, воно є реалізацією певної словотвірної моделі у зв'язку з індивідуальним значенням; у граматиці вивчаються

граматичні значення і засоби зв'язку слів у словосполученні й реченні; на лексико-семантичному рівні вивчаються значення слів та їх смислові зв'язки між собою. На фонологічному, словотвірному, граматичному рівнях слово аналізується у взаємодії з не однорідними, не однотипними з ним мовними одиницями — меншими за слово (фонемами, морфемами) або ж більшими за нього (словосполучення, речення)³. На лексико-семантичному ж рівні, при аналізі лексичного значення слова воно розглядається у зіставленні з однотипними з ним одиницями — словами. Виходячи з такої складної природи слова, його вважають необхідною одиницею «мови і в галузі лексики..., і в галузі граматики. Усі інші одиниці (наприклад, морфемами, фразеологічні єдності, будь-які граматичні конструкції) так або інакше зумовлені наявністю слів, отже, передбачають існування такої одиниці, як слово» [219, 11].

Як відзначалося раніше, В. В. Виноградов свого часу говорив, що питання про слово настільки не вивчене, що лінгвісти навіть не беруться визначити слово. За час, що минув від виходу його книги «Русский язык», вивчення слова, зокрема його семантичної структури, просунулось далеко вперед, і тепер ми маємо кілька визначень слова. Так, М. А. Жовтобрюх дає визначення слова як найменшої самостійної одиниці мови, «що складається зрідка з одного звука, а частіше із граматично оформленого звукового комплексу, за яким суспільною практикою закріплене певне значення і якому властива відтворюваність у процесі мовлення» [230, 13]. Як бачимо, визначення це характеризує слово з фонетичного, граматичного й семантичного (в найзагальнішому вигляді) поглядів, а також відзначає відтворюваність слова як мовної одиниці. Автор не включав у визначення номінативну функцію, яку у викладі, що передує наведеному формулюванню, визначав як найголовнішу ознаку слова.

Д. М. Шмельов визначав слово як найменшу одиницю найменування, «що характеризується цілісною оформленістю (фонетичною і граматичною) та ідіоматичністю» [258, 55]. До цього визначення приєднується й Г. А. Уфимцева [245, 38]. Обидві дефініції підкреслюють номінативну функцію слова, цілісну оформленість (граматична оформленість у М. А. Жовтобрюха) й ідіоматичність чи відтворюваність як найхарактерніші його ознаки.

У подальшому викладі при аналізі семантичної структури слова як елемента МКС ми будемо виходити з викладеного вище розумін-

ня місця й функції слова в системі мови, з необхідністю звертань до тих ментальних сутностей, що відбиваються в семантиці слова. Це розуміння вироблене лінгвістичними дослідженнями вчених, які узагальнюють і творчо розвивають кращі здобутки мовознавства.

1.2. ЗНАЧЕННЯ СЛОВА

Предметом нашого дослідження є семантична структура слова, точніше багатозначного віддієслівного іменника, в українській мові. Для визначення багатозначності необхідно насамперед констатувати, з якого розуміння поняття «значення слова» ми будемо виходити. Питання про значення слова цікавить учених різних галузей науки — мовознавства, філософії, логіки, психології, інформатики і т. ін. Вчення про значення слова розвивалося поступово, в пошуках, пов'язаних із розвитком суміжних із мовознавством наук і самого мовознавства. Через однобічні визначення, які здебільшого зовсім ігнорували мовну специфіку слова або ж враховували тільки її і вилучали поняття «значення слова» та й самого слова з лінгвістики, поступово виробляється наукове визначення поняття «значення слова»⁴.

По-перше, слід сказати, що в багатьох випадках дослідники, як зазначав В. В. Виноградов, уникають питання про сутність значення слова, оперуючи цим терміном як чимось уже визначеним і зрозумілим. Про існування такої позиції свідчить, зокрема, В. Мюс, який пише, що ми не знаємо, що таке значення: «Ми тільки знаємо, що значення є, існує. Ми не можемо дати йому жодного визначення. Проте, всі мовознавці мають на увазі наявність значення й працюють із ним. Оскільки інакше навіщо б існувала мова, якщо не для передачі значень» [278, 12]. Таке ставлення до значення слова впливає з нерозробленості питання. Свідченням відмови від розкриття поняття значення слова є також те, що в низці робіт, зокрема в посібниках, це питання обминається.

Другий підхід полягає в тому, що слово не має власного значення, а є тільки «ключем» для розв'язання певної ситуації; те, що називають значенням, міститься не в слові, а поза ним.

Погляду, що мова не виражає думок, а слово не має значення, дотримуються зокрема, Е. Байссенс [268], Л. Блумфільд [26], А. Гардінер

[274] та ін. Їх позиція неодноразово піддавалась критичному аналізу, та й самі згадані автори, зокрема Л. Блумфільд, не завжди були послідовними в своїх твердженнях.

Переважає більшість лінгвістів, у тому числі й ті, що відмовляються від розкриття поняття «значення слова», не тільки визнають, що слово є двосторонньою одиницею, якій властиве не лише звучання, а й значення, але і вважають, що значення відіграє важливу роль у відображенні об'єктивної дійсності. Так, В. Солнцев пише з цього приводу: «Значення лексичних одиниць — слів дозволяють уявити відображувальну природу мовного значення як певних фактів свідомості значно простіше, ніж значення граматичних елементів мови» [222]. Проте в підході до характеристики сутності значення мали і досі мають місце різні погляди.

Одне із найдавніших визначень сутності лексичного значення виникло в результаті ототожнення або надмірного зближення явищ мови і мислення, й, відповідно, категорій мови і логіки. Згідно з логіцистичною точкою зору, значення слова дорівнює поняттю, яке воно виражає («значення слова є поняття», а «поняття — це визначення слова»), або ж значення слова визначається як відношення між словом і поняттям. У сучасному мовознавстві поняття є основою слова вважається важливим компонентом лексичного значення більшості слів, але вона не охоплює все значення. При ототожненні лексичного значення з поняттям, по-перше, на задній план відсувається зв'язок поняття і значення слова з позамовною дійсністю, яка в них нерідко по-різному виражається, а також визначається несуттєвою відмінністю у змісті поняття, з одного боку, і значення слова, з другого; знімається питання про своєрідність мови як засобу спілкування і формування та вираження думок, про специфіку окремих мов. Із таких теоретичних передумов випливають спроби створення універсальної для всіх часів і всіх мов семантики, завданням якої начебто є «створити статичну семантику, яка буде аналізувати й упорядковувати в систему значення, що існують в усі часи в умі всіх «споживачів» мови, і вивчати чисті значення без їх відношення до форми і розвитку» [266, 254]. Така позиція, при якій значення слова визначається тільки через поняття, неправомірна вже тому, що, як слушно відзначав В. А. Звегінцев, «передбачає автономне існування поняттєвого змісту мови, який розвивається за законами не мови, а логіки, і який не пов'язаний, отже, із «природною мате-

рією мови», яка виступає в такому разі як несуттєвий і позбавлений будь-якої формоутворюючої сили зовнішній знак» [85, 12–13].

У минулому сторіччі розвиток психології привів до виникнення в філології, зокрема, в лінгвістиці, напрямку, який одержав назву психологізму. У семасіології це викликало спроби розкрити лексичне значення через уявлення як еквівалент значення. Проте вже на перших етапах розвитку психологізму серед представників цього напрямку висловлюються думки, що значення слова й уявлення не тотожні. Так, О. О. Потебня, який характеризував слово як звукову єдність, «із зовнішнього боку, і єдність уявлення і значення, з внутрішнього» [189, 13], разом із тим відзначав, що значення й уявлення не тотожні: «У значенні завжди міститься більше, ніж в уявленні» [190, 21], оскільки значення є більш високим ступенем узагальнення, ніж уявлення.

Автори, які характеризують значення слова через уявлення, не враховують узагальнювальної ролі слова. Крім того, така оцінка значення, як розкриття його тільки через поняття, є однобічною і не враховує зв'язків значення з явищами і його внутрішньомовних характеристик, які відіграють дуже важливу роль у його формуванні.

Третій тип визначень полягає в тому, що значення слова розкривається через його предметну віднесеність. Таку думку обстоюють С. К. Огден і Й. А. Річардс [280], які зводять лексичне значення до відношення між словом і предметом. Висловлюється вона і в окремих працях російських лінгвістів. Наприклад, Л. А. Булаховський вважав, що «значення... це той зміст його, який виявляється по відношенню до дійсності, заявляє про своє реальне існування наявністю в основному однакового розуміння в того, хто вимовляє слово, і в того, хто його чує» [33, 12]. Ще більш виразно формулює таке розуміння значення слова О. В. Калінін: «Значенням слова називається його співвіднесеність, зв'язок із певними явищами дійсності» [94, 16]. Таке визначення неправомірне тому, що значення слова є узагальненим, воно утворюється внаслідок абстрагування від рис конкретних предметів, явищ і навіть груп їх; предметна віднесеність є тільки певним компонентом значення, який реалізується, виходить на перший план у мовленні, а не дорівнює всьому змістові значення. Заперечуючи однобічний підхід до значення, який полягає у визначенні його тільки через предметну віднесеність (референт), Г. А. Уфімцева пише: «Усвідомлення основної семіологічної категорії — лексичного

значення слова — включно за референтом, без урахування в мовленні, фактично виключало можливість знакового підходу до слова, його дослідження в системі; останнє вивчалоя більше зовні, ніж із-середини» [245, 36].

Із виникненням структуралізму, який розглядає мову як замкнену знакову систему, всі елементи якої пов'язані тільки внутрішньомовними відношеннями, з'явилися спроби і лексичне значення слова визначити тільки через його дистрибутивні зв'язки. Так, Е. А. Найда писав: «Єдиний спосіб «визначити» значення слова *charge* — це описати (звичайно ілюструючи словосполученнями і реченнями) його дистрибуцію» [279, 82]. Аналогічне визначення лексичного значення слова знаходимо й у В. А. Звєгінцева [85, 123]. Спроба визначити лексичне значення тільки через дистрибутивні зв'язки є такою ж однобічною, як і всі названі раніше.

У кожному із визначень (через поняття, уявлення, предметну віднесеність, дистрибутивне оточення) було раціональне зерно, але кожне з них враховувало переважно одну сторону слова, один зв'язок його. А між тим, слово є поліфункціональною, мовною одиницею. Як пише Г. А. Уфїмцева, «слово охоплює фактично весь обсяг мовних функцій: номінативну (позначення), сигніфікативну (узагальнення), комунікативну (спілкування) і прагматичну (експресивного вираження й емоціонального впливу)» [245, 39]. Цю думку висловлює й Н. З. Котлова, яка говорить, що «самостійність мови відносна, оскільки позамовне присутнє і в мові у модифікованому вигляді, зокрема у вигляді денотативного, сигніфікативного й інших компонентів значення слова» [121, 33].

У роботі ми виходили з виробленого у східнослов'янському мовознавстві розуміння складності значення слова як мовної одиниці, в якій відбивається вся складність мови як суспільного явища взагалі й слова як одиниці мовної системи зокрема. Із такого розуміння виникає і вивчення значення як багатокомпонентного явища. І. І. Ковалик так характеризує компонентний аналіз слова: «Концепція комплексної глибинної партитури семантичної структури слова з його частиномовним і граматичним значенням вимагає з'ясувати ще й ієрархію взаємозв'язків і взаємовідношень між компонентами всього семантичного набору внутрішнього змісту слова» [106]. Визнаючи компонентний аналіз як один із методів лінгвістичного

дослідження, слід відмежуватись від гіпостазування методу як такого, що наче дає можливість породжувати семантичний зміст, значення. Такий погляд знаходимо, зокрема, в автора наступних рядків: «...єдина можливість структурувати сукупності позначуваних, тобто показати, що між двома або кількома позначуваними об'єктивно існують смислові відношення,— це розкладання даних позначуваних на більш дрібні складові одиниці, різні комбінації яких породжували б семантичний зміст кожного позначуваного» [277, 23]. Цей підхід знайшов цілком слушну критику в багатьох дослідників, наприклад, у працях В. Солнцева [222, 10–11].

Лексичне значення слова як мовного знака є, як відомо, двосторонньо визначеним, його зміст «зумовлюється: а) відношенням його до позамовної дійсності; б) системними зв'язками з іншими словами» [248, 6]. У зв'язку з такою зумовленістю ми можемо і компоненти, що становлять зміст лексичного значення, поділити на дві групи: 1) зумовлені позамовними зв'язками; 2) зумовлені місцем слова у мовній системі.

1.3. СЕМАНТИЧНІ КОМПОНЕНТИ, ЗУМОВЛЕНІ ПОЗАМОВНИМИ ФАКТОРАМИ

Одним із найважливіших складників лексичного значення, який визначається переважною більшістю мовознавців, є відношення слова до явищ об'єктивної дійсності. Так, В. В. Виноградов пише: «Слова, взяті в їх відношенні до речей і явищ дійсності, служать розрізнювальними знаками, назвами цих явищ дійсності, відбитих у суспільній свідомості» [46, 13]. Проте слово виконує не тільки називну функцію, а й узагальнюючу, сигніфікативну, оскільки в мові воно називає не конкретний предмет, а поняття про цілі класи предметів або явищ. Отже, слово має не тільки предметну, а й поняттєву віднесеність. Предметна і поняттєва віднесеність перебувають у тісній взаємодії. Співвідношення предметної (денотат) і поняттєвої (сигніфікат) віднесеності у різних частинах мови і словах різних семантичних груп може бути різним — то на користь денотативного, то на користь сигніфікативного компонента. Проблема взаємодії названих компонентів у семантиці слова розглядається в одній із робіт Г. А. Уфімцевої [245, 82–90, 103–108]. Характеризуючи дане питання,

вона зазначає, що денотат і сигніфікат, які перебувають між собою у відношеннях як зміст поняття до обсягу поняття, становлять основу значення словесного знака [245, 44]. Із даного визначення випливає, що денотат і сигніфікат становлять предметно-поняттєву основу лексичного значення.

Проте предметна і поняттєва віднесеність не вичерпують усього обсягу значення слова; до його складу входить іще низка компонентів, пов'язаних як із позамовними явищами, так і з відношеннями між мовними одиницями в їх системі. В. В. Виноградов писав із цього приводу: «Якби структура слова була тільки двосторонньою, складалася тільки із звука і значення, то в мові для кожного нового поняття й уявлення, для всякого нового відтінку в думках і почуттях повинні були б існувати або виникати особливі, окремі слова» [46, 16]. Насправді ж паралелізм *поняття — значення* відсутній, про що свідчить те, що одне явище дійсності може називатися різними словами, а також те, що одне слово, один звуковий комплекс, може називати схожі або близькі, але різні явища. Тільки предметно-поняттєвою віднесеністю значення слова наявність синоніміки і полісемії пояснити не можна. Ці явища мовної системи свідчать, що мова не є дзеркальним відбиттям позамовної дійсності, а складною системою засобів її відображення не тільки шляхом безпосереднього найменування, а й різними способами опосередкованої номінації, і не тільки в одному слові, а й різними лексичними одиницями. Докладніше про поняттєву віднесеність як компонент лексичного значення слова ми будемо говорити пізніше.

Другим компонентом лексичного значення слова, який пов'язаний з позамовними явищами, є емоціонально-експресивне забарвлення слова. Слово як елемент мови відрізняється від одиниць інших знакових систем, крім усього, ще й тим, що воно не тільки називає певне явище, а й виражає оцінку його. Так Г. М. Гнатюк і Н. І. Швидка, автори розділу «Форма і зміст слова» у книзі «Філософські питання мовознавства», пишуть: «У процесі спілкування, висловлюючи свою думку або розповідаючи про якісь події тощо, людина не може цілком абстрагуватися від свого ставлення до висловлюваного і так чи інакше виражає свою оцінку» [248, 65]. Оцінка явищ виражається не тільки в процесі спілкування в мовленні, а і в лексичному значенні слова в системі. У літературі є спроби заперечити участь експресивно-емоціонального компонента

в формуванні лексичного значення: «Цілком очевидно, — пише, наприклад, В. А. Звегінцев, — що подібні додаткові експресивно-емоціональні «співзначення» не можуть бути поставлені в один ряд з тим предметно-логічним змістом слова, який фіксується його значенням, не можуть входити складовим елементом у значення слова, оскільки ці «співзначення» не є об'єктивними в мовному плані явищами» [85, 170–171]. Твердячи так, уважають, що при включенні експресивно-емоціональних елементів у значення слова «відбувається змішування об'єктивних і суб'єктивних планів» [85, 170]. Якщо стати на цю точку зору, то прийдемо до висновку, що людина пізнає об'єктивну дійсність, закріплюючи результати пізнання в слові, безвідносно до себе. Насправді ж у процесі пізнання людина не тільки вивчає явища, а й визначає певні відношення між собою і ними, оцінює їх роль в своєму бутті: добре і зле, корисне і шкідливе, приємне і відразливе і т. п. Створюючи слова, людина не тільки позначає певні явища, а вже в самому слові виражає і своє ставлення до них. В. В. Виноградов писав з цього приводу: «Слова перебувають у безперервному зв'язку з усім нашим інтелектуальним і емоціональним життям... Слово є одночасно і знаком думки мовця, і ознакою всіх інших психічних переживань, що входять у завдання і наміри повідомлення» [46, 26]. У слові фіксується не суб'єктивна, а суспільна оцінка, суб'єктивним же є використання того чи іншого емоціонально забарвленого слова. В. В. Виноградов так характеризує суспільну суть емоціонального компонента значення: «Слово переливає експресивними барвами соціального середовища. Відбиваючи особливість (індивідуальну або колективну) суб'єкта мови, характеризує його оцінку дійсності, воно кваліфікує його як представника тієї чи іншої соціальної групи» [46, 21]. У словах, які ми звичайно називаємо емоціонально нейтральними, оцінний компонент може бути прихований, але він є потенціальною базою для експресивних уживань слова в загальнонародному та індивідуальному мовленні, в поетичній мові. В основі емоціонального компонента, як і в основі лексичного значення в цілому, лежать тільки окремі ознаки явища. Так, польовий шкідник *волошка* має красиві квіти, і ця істотна ознака дає позитивний оцінний компонент. Слово *сокіл* вживається в переносному значенні з позитивною оцінкою, оскільки сокіл сміливий, дужий птах. Але могла б же в цих словах зафіксуватися й негативна оцінка, якщо б у явищ узяти негативні особливості:

волошка — шкідник, сокіл — хижий птах. Суперечність між сукупністю ознак явища і його емоціональним забарвленням може стати основою художнього образу. Так, подібна суперечність є стрижнем поезії М. Рильського «Лист до волошки»:

Бідна волошка, чому ти у житі,
А не на клумбі волієш рости?
Чом не схвильовано слухаєш ти,
Як хлібороби клянуть працьовиті
Квіти, що вміють так гарно цвісти?

Недооцінка експресивного компонента значення може порушити загальний стиль твору, невірно визначити акценти. Наприклад, слово *соратник* у нашій мові має позитивний експресивний компонент, а слово *поплічник* — негативний. Тому вживання останнього в значенні «соратник», «однодумець» у трилогії Ю. Смолича «Розповіді про неспокій» сприймається читачем як невідповідне до авторської оцінки явищ. Так, розповідаючи про видатного письменника Мате Залка, учасника інтернаціональної бригади в Іспанії, легендарного генерала Лукача, автор пише: «Місця Залчиних боїв ми встановили, але не змогли виявити жодного бойового поплічника». І це не єдине вживання даного слова в творі.

Говорячи про емоціонально-експресивний компонент, слід окремо виділити слова, основу лексичного значення яких становлять поняття про почуття (радість, сум, любов, ненависть) або ж про оцінку явищ (добрий, гарний, сердечний, гидкий і т. п.). У таких словах емоції є суттю предметно-поняттєвої віднесеності, отже, в них, на нашу думку, предметно-поняттєвий і експресивно-емоціональний компоненти зливаються. Тому, гадаємо, такі слова не можна вилучати, як це інколи робиться, із складу емоціональної лексики, але не можна зводити всі емоціональні слова тільки до таких лексем.

Емоціонально-експресивний компонент лексичного значення, як і його предметно-поняттєва віднесеність, зумовлені позамовними факторами, оскільки оцінка виникає не в структурі мови, а залежить від ставлення до явища в суспільстві.

1.4. СЕМАНТИЧНІ КОМПОНЕНТИ ЛЕКСИЧНОГО ЗНАЧЕННЯ, ЗУМОВЛЕНІ ВНУТРІШНЬОМОВНИМИ ФАКТОРАМИ

В останній час уже ні в кого не викликає заперечення існування системної організації лексичного складу. У лексичній системі слова вступають у два типи відношень — парадигматичні і синтагматичні. Парадигматика передбачає розгляд однотипних одиниць мови в їх спільних і відмінних рисах. Характеризуючи компонент значення, який виявляється в парадигматиці, Г. А. Уфімцева пише: «При парадигматичних протиставленнях (відношеннях) словесних знаків за їх номінативною цінністю (за значенням, закріпленням у номінації) виявляється семантичний залишок у вигляді розрізнявальної ознаки або спільного семантичного множника — так звана внутрішньомовна значимість слів (*valeur*)...» [245, 63]. Отже, в парадигматиці виявляються ті відмінності значень, які можна вилучати при зіставленні однотипних одиниць.

У залежності від семантичних ознак, за якими відбувається членування словникового складу, лексичні парадигми можуть бути простими й різною мірою складними. Антонімічна пара може бути прикладом найпростішої за кількістю членів парадигми. Наприклад, слова антонімічної пари *рух* — *спокій* ототожнюються за загальним значенням стану і протиставляються за характером стану. Більш складними є парадигматичні відношення між членами синонімічної групи, в семантичних групах. Так, у семантичній групі *діброва*, *гай*, *байрак*, *бір* ототожнюючим семантичним компонентом є більш загальне значення «ліс». Крім цієї основної ознаки кожне з названих слів має ще й диференціальні ознаки: *діброва* — «листяний ліс на родючих ґрунтах, у якому переважає дуб»; *гай* — «невеликий, переважно листяний ліс»; *байрак* — «ліс у яру, в долині»; *бір* — «шпильковий ліс». Отже, слова *діброва* і *гай*, крім значення «ліс», ототожнюються за ознакою «листяний ліс», але протиставляються наявністю / відсутністю визначеності породи дерев (*діброва* — «ліс, у якому переважає дуб»). Слова *діброва* і *гай* разом протиставляються слову *бір* за семантичною ознакою листяний / шпильковий ліс (*бір* — шпильковий, *діброва* і *гай* — листяний ліс). Слово *байрак* на відміну від інших членів парадигми має топографічну характеристику («ліс у яру, в долині»).

Парадигматичні відношення дають можливість носіям мови добирати слово з найбільш точним і відповідним змістові висловлювання значенням⁵.

Одним із видів парадигматичних відношень є зв'язки між лексико-семантичними варіантами (ЛСВ) полісемантичного слова. Д. М. Шмельов, а слідом за ним і Г. А. Уфимцева цілком слушно пропонують відношення між ЛСВ, на відміну від зв'язків між словами, розглядати як окремий тип і називати епідигматичними [258]. Оскільки в монографії мовиться про парадигму значень віддієслівних іменників, значень, які можуть виражатися як окремими словами, так і ЛСВ одного слова, то ми будемо користуватися для сумірних значень терміном «парадигматичні відношення» при характеристиці значень, що належать до різних лексем, відношення ж між ЛСВ в межах лексеми розглядаємо як епідигматичні.

Значення слова зумовлюється не тільки відношенням між однотипними одиницями в мовній системі, а й характером їх зв'язків, сполучуваності з іншими словами у висловлюванні. Вчення про лінійну співвіднесеність елементів називають синтагматикою⁶, а відношення між словами, що виникають при послідовному включенні лексичних одиниць у текст, називаються синтагматичними. Наприклад, значення іменника можуть відрізнитися наявністю / відсутністю присубстантивного керування. Так, іменник *гігант* має два значення: 1) велика на зріст людина, велетень; 2) видатна в якій-небудь галузі людина. Друге значення звичайно вимагає після себе родового відмінка іменника, який вказує галузь, в якій дана людина є видатною (*гігант науки* і т. ін.), як ми побачимо в подальшому викладі, синтагматичні диференціальні риси відіграють значну роль як семантичний компонент і в структурі певних типів віддієслівних полісемантичних іменників.

До компонентів лексичного значення, зумовлених синтагматичними відношеннями, належить також розрізнення двох слів або ЛСВ одного слова за властивістю їх обох або одного з них сполучатися з певним колом слів. Так, слова в парах *юний* — *молодий*, *кохати* — *любити* відрізняються тим, що перші сполучаються з іменниками, які називають осіб, а другі не мають такого обмеження і можуть сполучатися і з назвами істот і неживих предметів. Різні значення слова *гарячий* розрізняються сполучуваністю: 1) з конкретними предметами (*гарячі руки*, *гаряче серце*, *гаряча ніч* і т. ін.); 2) із назвами станів,

процесів (*суперечка, бій, почуття*); 3) із назвами людей чи істот (*гарячий кінь*). Значення слова *гіркий* розрізняється за сполучуваністю з назвами предметів, які мають смак, і з назвами абстрактних понять (*гірка доля, гіркий докір*). Щодо сполучуваності як компонента лексичного значення в лінгвістиці немає єдиної думки. Так, Ю.Д. Апресян, у працях якого багато уваги приділяється сполучуваності, вважає, «що... тут [у синонімічній групі.— Л.Л.] слова відрізняються одне від одного не своїм власним змістом (відтінками значення), а значенням слів, що синтаксично сполучаються з ними» [9, 91]. Але ця думка цілком, гадаю, обґрунтовано спростовується Н.Ю. Шведовою: «У викладі Ю.Д. Апресяна,— пише вона,— виходить, що, маючи найбільш загальне значення, слово вибірково сполучається з іншими словами. Але чим же визначається сама ця вибірковість, як пояснити її в усіх випадках її конкретних виявів? Справа тут не в стилістичному розрізнованні, а в тому особливому компоненті значення, який є» [254, 40] в одному слові і відсутній в іншому. Отже, елемент значення, обумовлений сполучуваністю слова, існує і нехтувати ним не можна.

Серед компонентів лексичного значення, зумовлених мовною структурою, виділяють також стилістичну характеристику слова, яка залежить від місця слова в лексичній системі. Наприклад, слова *рапорт* і *повідомлення* відрізняються не предметно-поняттєвою віднесеністю (вона в них спільна), а стилістичною характеристикою: перше в своє значення включає стилістичне позначення, належність до офіційно-ділового стилю, друге не має стилістичних показників, тобто стилістично нейтральне. Належністю до різних стилів, точніше тим, що одне має стилістичну характеристику, а друге не має, відрізняються також слова у парі *спростовувати — заперечувати*; різну стилістичну ознаку мають слова *балакати — промовляти*.

Роль стилістичного компонента значення особливо помітна в синонімічних групах, де стильова характеристика може бути єдиною диференціальною ознакою двох слів.

У низці випадків важливим компонентом лексичного значення є дериваційні зв'язки слова. Наприклад, слова з однаковою поняттєвою віднесеністю (синоніми) і з однаковою стилістичною характеристикою можуть відрізнятися тим, що мають різні похідні. Так, дієслова *влучити* і *поцілиту* відрізняються між іншим іще й тим, що від першого утворюється прикметник (влучний), а від другого — ні.

Основа іменника *хиба* мотивує дієслово (*хибувати*) і прикметник (*хибний*), а від синонімічного *огріх* таких похідних утворити не можна.

Дериваційні відношення, на думку Д. М. Шмельова, виявляються також внутрі полісемантичного слова в різних можливостях окремих значень до переосмислення. На наявність смислового компонента, пов'язаного з дериваційними зв'язками слова, вказує О. С. Ахманова, яка вважає, що цей тип відношень між словами є додатковим і служить для розрізнення окремих значень їх, і заперечує думку, що різні дериваційні зв'язки значень є ознакою омонімії. «Отже, дивергенція словотвірних рядів,— пише вона,— особливості керування і т. п., безумовно, можуть і повинні використовуватися при розмежуванні полісемії й омонімії. Але вони виступають не як самостійні критерії, не як основні або вирішальні ознаки, а тільки як додаткові, як допоміжні моменти, що підтверджують і фіксують факти, виявлені шляхом власне семантичного аналізу» [15, 113]. Докладно розробляє питання про дериваційні відношення як один із внутрішньомовних компонентів значення Д. М. Шмельов. Якщо в книзі «Очерки по семасиологии русского языка» [257, 88–90] він дає тільки загальну характеристику даного типу відношень як способу диференціації полісемії і омонімії, то в роботі «Проблемы семантического анализа лексики» [258, 190–210] автор уже докладно розглядає питання про дериваційні зв'язки як прояв смислових відмінностей між значеннями, отже, як їх семантичний компонент.

Нам уявляється, що в структурі багатозначного слова для характеристики значень ЛСВ важливу роль відіграє спосіб відображення дійсності (прямі й похідні значення), а також смислові зв'язки між прямим і похідним значеннями (метафоричні, метонімічні і т. п.). Із посиленням уваги до синхронічного вивчення мови смислові зв'язки між прямим і похідним значеннями перестали вивчатися. Склалося таке становище, коли відношення між прямим (або головним чи основним) значенням, з одного боку, й похідним, з другого, в типологічному відношенні визначаються синхронічними, а смислові зв'язки, на яких базується дана структура, вважаються діахронічними. А разом із тим зв'язки ці відіграють важливу організуючу роль у синхронічній структурі багатозначного слова.

У відповідності з розумінням лексичного значення слова як багатокомпонентного явища ми й питання про співвідношення значень ЛСВ в структурі полісемантичного слова будемо розглядати в основному за названими параметрами.

1.5. ПОЛІСЕМІЯ СЛОВА

Питання про багатозначність слова, про характер зв'язків між окремими ЛСВ в його структурі було предметом уваги лінгвістів у різні часи. При розгляді полісемії в основному звертають увагу на три аспекти її дослідження: 1) визначення природи і місця багатозначності в мовній системі; 2) характеристика семантичних змін у полісемантичному слові; 3) останнім часом дедалі більша увага приділяється вивченню внутрішньої організації багатозначного слова.

У поглядах на полісемію та її місце в мові існує два напрями. Представники одного з них заперечують існування полісемії слова. Другий напрям, до якого належить і більшість східнослов'янських лінгвістів, не тільки визнає існування полісемії, але і вбачає в ній один із важливих засобів системної організації лексичного складу.

У дослідників, які заперечують існування полісемії, ми бачимо два підходи. Перший із них полягає в тому, що кожне нове значення є окремим словом, омонімом до мотивуючого слова. Так, О. О. Потебня писав з цього приводу: «Де два значення, там два слова» [188, 198]. Такої ж точки зору дотримувались О. Шахматов і Л. В. Щерба, останній із яких зазначав: «Невірно думати, що слова мають кілька значень... Насправді ми маємо стільки слів, скільки дане фонетичне слово має значень» [261, 107]. Заперечуючи проти такого широкого розуміння омонімії та ігнорування полісемії, О. І. Смирницький відзначав, що при такому підході все одно доведеться виділяти омоніми двох типів: «Якщо заперечувати явище багатозначності,— пише він,— і будь-яку лексичну неоднорідність вважати омонімією, необхідно буде розрізнявати два ряди омонімів: 1) омоніми, що тісно пов'язані між собою за значенням...; 2) омоніми, між якими немає ніякого конкретного лексико-семантичного зв'язку» [217, 16]. І далі він цілком слушно говорить, що відкидаючи поняття полісемії, не можемо спростити характер залежності в середині лексичної системи, оскільки замість протиставлення полісемії та омонімії одержимо протиставлення двох типів омонімії, один з яких відповідає нашим уявленням про полісемію, а другий — про омонімію, тобто ми повертаємось до тих же двох типів протиставлення слів.

Другий підхід виявляють лінгвісти, які заперечують існування полісемії, вважаючи, що всі значення полісемантичного слова в синхронії

об'єднані єдиним загальним значенням [85, 123–124]. При такому підході поняття полісемії знову-таки вилучається із вчення про мову. У літературі неодноразово заперечувалось існування «загального значення» в полісемантичному слові, про що в нас мова буде ще далі. Зараз не можна тільки послатися на Г. А. Уфимцеву, яка зазначає з цього приводу: «Невипадково, що в полісемантичному слові... неможливе виділення загального лексичного значення даного словесного знака як неіснуючого»⁷. Обидва названих підходи до розуміння значення слова — кожне нове значення є окремим словом, або усі значення полісемантичного слова об'єднуються загальним значенням — передбачають, що слово є симетричним знаком (одне слово — одне значення, й навпаки, одне значення — одне слово), тобто, що кількість одиниць плану змісту і плану вираження однакова. Насправді ж, як погоджується більшість спеціалістів із семасіології, такої симетричності, однозначного зв'язку немає. У цьому виявляється одна з особливостей лінгвального моделювання світу.

Третій підхід до значення слова, який приводить до ігнорування поняття полісемії, полягає в неправильному розумінні ролі контексту у виявленні значення. Більшість лінгвістів, зокрема російських, вважають, що контекст знімає полісемію і сприяє виявленню одного із значень, наявних у слова в мовній системі⁸. Ми вже говорили, що в деяких напрямках структуралізму значення слова намагалися визначити тільки за мовним оточенням, дистрибутивними зв'язками. Із таким розумінням значення пов'язані спроби, які мають місце і в східнослов'янському мовознавстві, перенести основний акцент у формуванні лексичного значення на контекст. Наприклад, О. Ф. Єфремов пише з цього приводу: «Неточною уявляється думка Р. О. Будагова: «Контекст усуває полісемію»,— наче слово поза контекстом має багато значень. Правильніше вважати, що контекст не усуває, а навпаки, створює полісемію слова, даючи можливість з'явитися новим значенням із точним їх уживанням у кожному конкретному випадку» [78, 7]. У літературі цілком закономірно відзначали, що автор цих рядків та інші дослідники, які дотримуються даного погляду, не розрізняють значення слова, що функціонують у мовленні, і появу нових на основі старих у контекстах [158, 7]. Більшість же лінгвістів вважають, що багатозначному слову властиві

кілька реальних значень уже в мовній системі. Такого погляду дотримуються, наприклад, Р. О. Будагов, В. В. Виноградов, В. А. Звєгінцев, О. І. Смирницький, М. Бреаль, Ж. Вандрієс, С. Ульман та ін. Так, Ж. Вандрієс писав: «Не що інше як контекст, всупереч різноманітності значень даного слова, надає йому його «особливе значення», не що інше як контекст очищає слово від його минулих значень, нагромаджених пам'яттю, і створює йому його «актуальне» значення. Проте незалежно від його даного вживання слово присутнє в свідомості з усіма своїми значеннями, із прихованими і можливими, готовими з першого ж приводу зринуть на поверхню». Дане твердження, на наш погляд, правильно визначає роль контексту в формуванні й функціонуванні значень слова.

У підході до питання про полісемію ми дотримуємось погляду, найбільш поширеного і найбільш аргументованого, що полісемія є важливим засобом організації лексичного складу мови. Так, С. Ульман відзначає, що «полісемія створює стрижень усього семантичного аналізу» [283, 117]. Р. О. Будагов на підставі того, що більшість слів будь-якої розвиненої мови характеризується багатозначністю [31, 117–121], робить висновок, що існує універсальний закон багатозначності. Проте полісемія різною мірою поширена в різних мовах, що зумовлюється їх характером. У мовах із розвиненою системою словотвірних засобів (до них належать, зокрема, й слов'янські мови) полісемія поширена меншою мірою, в мовах же, де словотвірні зв'язки відіграють меншу роль, полісемія охоплює до половини і більше словникового складу. Так, у літературі наводились такі статистичні дані щодо питомої ваги полісемії в окремих мовах⁹:

Слова	Російська мова	Англійська мова	Угорська мова
багатозначні, %	21,64	57,3	49,63
однозначні, %	78,36	42,7	50,37

Таблиця наочно показує, що між російською мовою, з її розвиненою системою морфологічних засобів словотворення і мовами англійською та угорською існує велика відмінність щодо питомої ваги полісемії: в російській мові вона поширена більш ніж удвічі менше, ніж в англійській і в угорській. Ми не ставили своїм завданням

зробити відповідні статистичні обрахунки щодо словника української мови в цілому, але у віддієслівних іменниках співвідношення моносемантичних і полісемантичних слів близьке до наведеного для російської мови (26 % і 74 %).

Існування полісемії в мові пов'язане з тим, що слово є асиметричною одиницею, тобто такою, в якій немає однозначної визначеності між планом змісту і планом вираження: не кожній одиниці смислу відповідає окрема одиниця мови — слово, інакше кажучи: слово може мати кілька пов'язаних між собою значень, і, навпаки, одній одиниці смислу може відповідати кілька одиниць мови — слів. Р. О. Будагов, гадаємо, цілком слушно заперечує думку, що ідеальним станом був би такий, за якого кожному явищу відповідало б окреме слово [29]. Адже, полісемія є одним із засобів узагальнення; в ній, власне, вищою мірою, ніж у моносемії, відбивається узагальнювальна роль слова. В. В. Виноградов писав: «Жодна мова не була б спроможна виражати кожен конкретну ідею самостійним словом або кореневим елементом. Конкретність досвіду безмежна, ресурси ж найбагатшої мови суворо обмежені» [46, 18]. У цьому висловлюванні вказується на функцію полісемії — бути одним із важливих засобів організації лексичної системи. О. С. Ахманова так визначає властивість однієї звукової оболонки служити для формування кількох значень: «...У більшості випадків дані звукові оболонки служать для формування, існування і розвитку складних і гнучких лінгвальних значень; у цих випадках виникають слова, яким властива значна семантична ємність. Наявність багатозначності не перешкода в мові, а велике благо, необхідне явище, яке дозволяє в найекономішій спосіб вмістити в лексичний склад усе зростаючі здобутки людського пізнання. Коли б для кожного нового явища чи поняття виникала нова назва, то лексичний склад став би безмежним за обсягом, громіздким і незручним для користування. І. М. Сеченов так обґрунтував з погляду психології узагальнювальну роль слова: «Коли б людина запам'ятовувала кожне із вражень окремо, то від предметів найбільш буденних, якими є, наприклад, людські обличчя, стільці, дерева, будинки і т. ін., що становлять повсякденне оточення нашого життя, в голові її залишилася б така величезна кількість слідів, що мислення ними, в усякому разі в словесній формі, стало б неможливим, тому що де ж знайти десятки і сотні тисяч різних імен для

суми всіх бачених беріз, людських облич, стільців і як упоратися в думці з таким величезним матеріалом?» [207, 439]. Це пояснення повною мірою можна застосувати і до полісемії. Зокрема, Х. Касарес писав з цього приводу: «Якби чотири або п'ять тисяч слів, якими користується культурна людина, повинні були виражати таку ж кількість понять, не було б потреби в багатозначних словах. Полісемія, тобто об'єднання різних значень в одному мовному знакові, є неминучим наслідком диспропорції між кількістю знаків мови і величезною кількістю понять, які шукають вираження в мові» [96, 71–72]. Протиріччя між безмежністю досвіду і необхідністю зафіксувати його в якнайменшій кількості знаків слів розв'язується завдяки узагальнювальній ролі слова (слово називає не окремі предмети, явища, а цілі класи їх) і наявності багатозначності, завдяки встановленню зв'язків між явищами, що в лексичному складі виражається певною кількістю смислових відношень між значеннями (метафоричні, метонімічні і т. д.) і способів їх мовного вираження (значення прямі й похідні, конструктивно зумовлені, синтаксично зумовлені, обмежені сполучуваністю і т. ін.).

Окремі ЛСВ в полісемантичному слові тримаються й об'єднуються певними типами смислових відношень (метафоричні, метонімічні, обмеження і розширення значення), які відіграють важливу роль не тільки в діячності, в процесі розвитку значень, а й у синхронічній структурі полісемантичного слова, де вони є одним із головних цементуючих засобів. Втрата таких зв'язків призводить до розпаду слова на омоніми. Якщо ЛСВ з елементами багатозначного слова, то смислові зв'язки між ними — одне з найважливіших відношень зв'язків між значеннями.

Полісемія забезпечує одну з найважливіших вимог до мови як до знакової системи — за допомогою мінімальної кількості знаків передавати максимальну кількість інформації, тобто вимогу економності знакової системи.

У складі полісемантичного слова одне із значень сприймається як основне, яке «нібито безпосередньо спрямоване на предмети, явища, дії, якості дійсності й відбиває їх суспільне розуміння» [45, 15]. Це значення є семантичною опорою багатозначного слова, із ним (за невеликими винятками) прямо або опосередковано пов'язані всі інші значення. Основне значення в слові звичайно називають прямим

за характером номінації, інші ж ЛСВ називають похідними, характеризуючи їх за походженням. Наше дослідження здебільшого синхронічне, тому, здавалося б, ми повинні для похідних значень увести додатковий термін (опосередковані, непрямі, залежні тощо). Проте, уникаючи запровадження зайвих термінів, ми будемо користуватися традиційними назвами *пряме* і *похідне значення*, маючи на увазі синхронічні зв'язки й залежності ЛСВ, тим більше, що поняття «похідне значення» включає в себе з необхідністю й опосередкований характер номінації, номінації через пряме значення.

Розділ 2.

СЕМАНТИЧНА ПАРАДИГМА ПОЛІСЕМАНТИЧНИХ ВІДДІЄСЛІВНИХ ІМЕННИКІВ

2.1. ІСТОРІЯ ПИТАННЯ ПРО ЗВ'ЯЗОК ЗНАЧЕНЬ ІМЕННИКІВ ІЗ СЕМАНТИКОЮ МОТИВУЮЧИХ ДІЄСЛІВ

Віддієслівні іменники, як відомо, в словотвірному й семантичному плані мотивуються дієсловом. У структурі іменників вони становлять таку підсистему, якій властиві як ознаки іменника, так і деякі ознаки дієслова. Подвійна зумовленість значення іменників аналізованого нами типу давала підстави окремим дослідникам відносити віддієслівні іменники до змішаних частин мови [179, 104]. Залежність значення іменника, утвореного від дієслова, особливо помітна у так званих словотвірних значеннях¹⁰. Значення віддієслівних іменників пов'язані із семантичними і граматичними категоріями дієслова багатоманітними і складними відношеннями, які не могли не привернути увагу дослідників. Проте тривалий час питання про характер цих зв'язків вивчалось або без урахування полісемії як дієслова, так і мотивованого ним іменника, або ж у діахронічному плані розглядалися типи розвитку значень. В останні роки з посиленням інтересу до вивчення семантичної структури слова з'явилась низка розвідок на матеріалі російської мови, які ставлять питання про окремі сторони зв'язків іменника із базовим дієсловом [35; 236]. Вивченню цих зв'язків в українській мові увага приділялася менше, проте створений науковий ґрунт для дослідження семантичної співвідносності дієслова і мотивованого ним іменника в українській мові цілою низкою праць, присвячених як структурі дієслова [198], так і словотвірній структурі віддієслівних іменників [184, 193].

У ряді праць із російської мови ставилось питання про регулярність і продуктивність іменникової полісемії [6], але при цьому розглядалися тільки окремі типи перенесення значень, які ілюструвалися значною кількістю прикладів без розкриття внутрішньої структури й організації мікросистеми полісемантичного слова і встановлення

внутрішньомовних зв'язків та факторів, що зумовлюють систему значень в іменнику.

Значення, властиві багатозначному іменнику, утвореному від дієслова, становлять парадигму, яка може зумовлюватися походженням окремих ЛСВ мотивованого іменника від відповідних значень мотивуючого слова. Така співвідносність виникає в основному на рівні ЛСВ. У словах із таким типом залежності між значеннями іменника й дієслова семантична структура імені є відображенням структури або її частини в мотивуючому слові. З другого боку, серед віддієслівних іменників багато таких, що їх ЛСВ перебуває з лексико-граматичною структурою мотивуючого слова у більш складних взаєминах, ніж проста співвідносність словотвірних значень із семантикою мотивуючого ЛСВ. Перший тип залежності має своїх дослідників, другий вивчений менше, через що саме він в основному й буде об'єктом нашого дослідження в даному розділі.

Як же висвітлюється в літературі перший тип залежності?

Співвідносність семантики віддієслівного іменника із структурою мотивуючого дієслова є одним із проявів залежності значення слова від внутрішньомовних зв'язків і відіграє важливу роль у створенні системи значень слова. Питання про цю співвідносність розглядається в роботі Т. Ф. Іванової [89]. Автор виокремлює три різновиди співвідносності. Оскільки ці типи наявні і в українській мові, ми не будемо дане питання аналізувати окремо, а тільки охарактеризуємо їх, як вони подаються в названій роботі, доповнивши типами, в ній не відзначеними.

I. Базовим значенням є лексичне значення мотивуючого слова в цілому: 1) усі ЛСВ вихідного слова (лексичне значення в цілому) мотивують усі ЛСВ похідного слова (лексичне значення похідного в цілому); 2) лексичне значення (в цілому) мотивує перший (-і) ЛСВ похідного слова; 3) лексичне значення (в цілому) мотивує вторинний (-і) ЛСВ похідного слова.

II. Базовим (вихідним) значенням є первинний (-і) ЛСВ мотивуючого слова: 1) первинний ЛСВ вихідного слова мотивує всі ЛСВ похідного слова (лексичне значення в цілому); 2) первинний ЛСВ вихідного слова мотивує первинний (-і) ЛСВ похідного; 3) первинний ЛСВ вихідного слова мотивує вторинний (-і) ЛСВ похідного.

III. Базовим значенням є вторинний (-і) ЛСВ мотивуючого слова: 1) вторинний (-і) ЛСВ вихідного слова мотивують усі лексичні значення похідного слова (в цілому); 2) вторинний (-і) ЛСВ вихідного

слова мотивує первинний (-i) ЛСВ похідного; 3) вторинний (-i) ЛСВ вихідного слова мотивує вторинний (-i) ЛСВ похідного слова.

У роботі Т. Ф. Іванової визначаються також значення в полісемантичних віддієслівних іменниках, які зумовлюються не співвідносністю з ЛСВ мотивуючого дієслова, а внутріслівними відношеннями в іменнику. На думку названого автора, такі значення не мотивуються дієсловом. У подальшому викладі ми спробуємо показати, що це не так, хоч характер мотивації в них не безпосередній.

Усі названі типи співвідносності між ЛСВ мотивуючого і мотивованого слова можна знайти в тій чи іншій пропорції і в українській мові. Навіть більше, подібного роду види залежності, очевидно, існують взагалі між ЛСВ базового й похідного слова.

У даній класифікації викликає сумнів застосування до полісемантичного слова терміна «лексичне значення в цілому», оскільки ми поділяємо думку, що багатозначному слову цілісне єдине значення не властиве.

Не можна також вважати всі названі види мотивації значень однаково продуктивними. Гадаємо, що правий О. П. Тихонов, який, визнаючи, що серед різноманітних випадків семантичної співвідносності мотивуючих і мотивованих основ існують різні типи залежності, все ж вважає, що «переважна більшість похідних основ виникає в мові на базі прямих номінативних значень твірної основи. Значно рідше похідні основи утворюються тільки на базі переносних значень твірних» [236, 116]. Цей висновок справедливий у всякому разі щодо віддієслівних іменників української мови. Крім того, слід іще раз підкреслити, що не всі значення мотивованого слова безпосередньо співвідносні з поняттєвим ядром значення дієслова.

Гадаємо, що при класифікації типів семантичної регулярності й співвідносності мотивуючих і мотивованих основ не можна оминути й ті типи, не відзначені Т. Ф. Івановою, при яких з одним мотивуючим дієсловом співвідносними є ЛСВ двох похідних іменників, а також ті, при яких значення одного іменника мотивуються двома дієсловами. Розглянемо ці два типи, оскільки вони теж характеризують полісемантичне слово щодо його співвідносності з мотивуючим словом.

В українській мові чимало дієслів мотивують два або кілька іменників: *керувати* — *керування, керівництво*; *каятися* — *каяння, каяття*; *карбувати* — *карбування, карб* і т. ін. При цьому одній дієслівній основі можуть відповідати два слова з прямим значенням дії (*каяння,*

каяття), а можуть окремими словами виражатися ті значення, які в інших випадках пов'язані з різними ЛСВ одного слова (*карбування* — дія, *карб* — результат дії):

Дієслово: *записувати* — 1) занотовувати на папері, викладати в письмовій формі; 2) кого. Заносити, вносити у список, реєстр і т. ін.; 3) що, кому. Залишаючи в спадщину, зробити відповідний письмовий документ; відписати; 4) що, розм. Заповнювати що-небудь письмовими знаками.

Іменники: *записування* — 1) дія за значенням «записувати» 1; 2) дія за значенням 2; *записувач* — той, хто записує усну народну творчість, мову; *запис* — 1) дія за значенням «записати» 1; 2) дія за значенням «записати» 2; 3) те, що становить письмовий виклад або результат записування чого-небудь на плівці, пластинці; 4) розм. Назва деяких офіційних документів.

Як бачимо, слово *записувач* має подвійні семантичні зв'язки: значення дії в словах *записувати* і *записування* диференціюються об'єктом запису (виклад думок, записування осіб, записування спадку), для іменника ж, що називає суб'єкт дії, ця ознака не є релевантною, тому такий іменник має одне значення, яке семантично пов'язане із значеннями дієслова *записувати*, і з значеннями іменника *записування*, і не з одним ЛСВ, а з двома. Відношення між ЛСВ слів *записувати* і *запис* є ще складнішими: значення дії пов'язані з першим і другим ЛСВ слова *записувати*, а значення результату дії мотивується двома значеннями слова:

записувати *запис*

Отже, одним дієсловом у різних його значеннях можуть мотивуватися кілька іменників, і одне значення мотивованого слова може бути співвідносним одразу з двома ЛСВ мотивуючого.

При мотивації одним словом кількох слів розрізняють тип залежності, відомий під назвою опосередкованого [242; 146] зв'язку іменника з базовим дієсловом. При такому типі відношень між дієсловом та іменником існує слово (іменник, дієприкметник, віддієслівний прикметник), яке дає твірну основу іменникові. Пов'язані словотвірно з цим останнім слова все ж зберігають семантичну залежність від дієслова, що виявляється і в типі значень, і в характері синтаксичних зв'язків іменника, який являє собою похідне слово, так би мовити, другого ступеня. Розглянемо дане явище на прикладі іменників, мотивованих дієсловом керувати.

Іменник		Дієслово	Іменники	
похідний II ступеня	похідний I ступеня		похідний I ступеня	похідний II ступеня
<p><i>керівництво</i> —</p> <p>1) дія за значенням <i>керувати</i> 2;</p> <p>2) керівний склад, керівники установ, організації, закладу;</p> <p><i>керманіч</i> —</p> <p>1) той, хто править кермом, стерновий;</p> <p>2) те саме, що вождь.</p>	<p><i>керівник</i> — той, хто керує (в 2 значенні).</p> <p><i>кермо</i> — пристрій для керування рухом судна, літака, автомашини тощо; стерно.</p>	<p><i>керувати</i> —</p> <p>1) неперех., звичайно чим. Користуючись кермом та іншими пристроями, спрямовувати рух, роботу чого-небудь;</p> <p>2) неперех. Звичайно ким, чим. Спрямувати діяльність кого, чого-небудь; бути на чолі когось, чогось, давати вказівки, розпоряджатися;</p> <p>3) неперех., чим, грам. Зумовлювати відповідний відмінок слова, вимагати після себе певного відмінка слова.</p>	<p><i>керування</i> —</p> <p>1) дія за значенням <i>керувати</i> 1;</p> <p>2) дія за значенням <i>керувати</i> 2;</p> <p>3) дія за значенням <i>керувати</i> 3;</p> <p>4) перев. з означ. Система або сукупність приладів, за допомогою яких керують машинами.</p>	

У слів *керувати* — *керування*, повністю співвідносними за семантикою, є ЛСВ 1–1, 2–2, 3–3. Четверте значення іменника *керування* виявляє не співвідносність із дієслівними значеннями, а є похідним від другого ЛСВ іменника. Крім того, із дієсловом *керувати* словотвірними і семантичними зв'язками єднаються слова, що називають суб'єкти дії (*керівник*) і знаряддя дії (*кермо*). Від цих двох іменників утворені похідні *керівництво* і *керманіч*, які пов'язані семантично і з дієсловом.

Співвідносність ЛСВ двох іменників з одним дієсловом має місце і в тому разі, коли різними словотвірними засобами в іменнику виражаються процесуальність і результативність значень, пов'язана з категорією виду дієслова: *забувати* — *забування*, *забути* — *забуття*;

завдавати — *завдання*; *завдати* — *завдання*; *звершувати* — *завершування*; *звершити* — *звершення*; *зменшувати* — *зменшування*, *зменшити* — *зменшення* і т. ін. При такому співвідношенні твірних і похідних основ іменники з процесуальним значенням, які асоціюються з формами недосконалого виду, є переважно однозначними.

На те, що видові категорії знаходять відбиття і в системі іменників, увага дослідників зверталась неодноразово. Так, О. М. Пешковський вважає, що категорія виду властива й іменникам, утвореним від дієслів. Він пише: «Познайомившись із тим, що таке види дієслова взагалі, й доконаний і недоконаний види зокрема, ми легко відкриємо ці категорії з більшим чи меншим ступенем оформлення і не в дієсловах, а в тому, що ми назвали дієслівними іменами, дієслівними прикметниками й дієслівними прислівниками. Зрозуміло, що це будуть слова, утворені від дієслівних коренів, які означають процес (дію або стан)» [179, 111]. Оскільки видові розрізнення дієслова фіксуються переважно різними словами, а не ЛСВ полісемантичного слова, ми не будемо докладніше розглядати це питання в роботі. Проте, гадаємо, що категорично твердити про наявність категорії виду в іменників не можна, оскільки розрізнення в їх семантиці значно більші, ніж тільки видові: дія й результат, дія й об'єкт тощо в структурі полісемантичного слова, утвореного від різних видових форм дієслова, моносемія в імен, мотивованих дієсловами недоконаного, і полісемія — в утворених від доконаного виду дієслова і т. ін.

Семантичний зв'язок значень одного іменника з двома дієсловами має місце в тих словах, ЛСВ яких мотивуються парними дієсловами — перехідними і відповідними їм зворотними чи деякими формами пасивного стану.

Дієслово:

коливати — 1) перех. Змушувати.

коливатися (в першому знач.); 2) неперех., перен., розм. іти, *перевалюючись на бік*.

коливатися — 1) Ритмічно рухатися з одного боку в інший, назад і вперед, зверху вниз; 2) перен. Те саме, що *змінюватися* 1.

Іменник: *коливання* — 1) Дія за значенням «*коливати*» і «*коливатися*»; 2) перен. *Несталість, мінливість*.

Перше значення іменника мотивується одночасно і дієсловом *коливати* і дієсловом *коливатися*. Аналогічну мотивацію маємо та-

кож в іменнику *кидання*, одне значення якого співвідносне з ЛСВ дієслова *кидати*, а друге — *кидатися*; *збігання*, що співвідноситься із дієсловами *збігати* і *збігатися* і т. ін. В одному ЛСВ значення, мотивовані співвідносними ЛСВ таких дієслів, об'єднуються тому, що морфологічні й синтаксичні особливості, які розрізняють значення парних дієслів, при віддієслівному іменнику нейтралізуються¹¹. Якщо ж ЛСВ іменника утворені від не співвідносних (не тотожних за концептуальним значенням) ЛСВ дієслова, то в структурі іменника вони становлять окремі ЛСВ.

Дієслово: *катати* — 1) возити когось на чому-небудь; 2) виг. «катай»; 3) Те саме, що вальцювати.

кататися — 1) їздити на чому-небудь або в чомусь для розваги, для вправ.

Іменник: *катання* — 1) дія за значенням «катати» і «кататися»; 2) дія за значенням *катати* 3.

У слові *катання* перший ЛСВ співвідносний із дієсловом *катати* (в першому значенні) і з дієсловом *кататися*, оскільки названі значення цих дієслів співвідносні.

В іменнику ж *кидання* ЛСВ співвідноситься окремо із значенням дієслів *кидати* і *кидатися*:

Дієслово: *кидати* — 1) махнути рукою, примушувати летіти, падати те, що є в руці (руках); 2) перен. Спрямовувати, поширювати (промені, світло, тінь); 3) перен. Швидко, часом недбало казати, висловлювати (репліку, слово тощо); 4) залишати кого-, що-небудь; покидати; 5) посилати, направляти когось, щось куди-небудь; 6) безособ. Кидати у жар, у холод і т. ін; *кидатися* — 1) швидко йти, бігти, прямувати кудись, до кого-, чого-небудь; 2) швидко рухатися в різні боки, метушливо ходити; 3) плигати куди-небудь; раптом сильно здригатися; 5) сплескувати, піднявшись до поверхні води; 5) те саме, що *кидати* 1.

Іменник: *кидання* — дія за значенням *кидати* 1; 2) дія за значенням *кидати* 2; 3) дія за значенням *кидати* 3; 4) дія за значенням *кидатися* 2; 5) дія за значенням *кидатися* 3; 6) дія за значенням *кидатися* 4; 7) дія за значенням *кидатися* 5.

Чотири значення іменника *кидання* співвідносні з ЛСВ дієслова *кидати*, а другі чотири — дієслова *кидатися*.

Отже, ми бачимо, що типи співвідносності ЛСВ мотивованого іменника з дієсловом необхідно доповнити ще двома: співвідносність

ЛСВ одного іменника з двома дієсловами і, навпаки, мотивованість одним дієсловом двох іменників.

2.2. ЗАЛЕЖНІСТЬ СЕМАНТИЧНОЇ СТРУКТУРИ ПОЛІСЕМАНТИЧНОГО ВІДДІЄСЛІВНОГО ІМЕННИКА ВІД КАТЕГОРІЇ ПЕРЕХІДНОСТІ МОТИВУЮЧОГО ДІЄСЛОВА

Питання про типи значень віддієслівних іменників і характер семантичних змін у них привертало до себе увагу дослідників кількох поколінь. О. О. Потебня і М. М. Покровський, О. О. Шахматов, А. Мейє та В. Вондрак, В. В. Виноградов, С. І. Ожегов, О. С. Ахманова та багато інших лінгвістів стоять біля джерел вивчення системи значень віддієслівних іменників. Так, питання про семантичні переходи в системі віддієслівних іменників вивчали О. О. Потебня [189, 41, 60, 82–87] і М. М. Покровський [186, 64–70], цей аспект дослідження цікавив В. В. Виноградова й С. І. Ожегова. Наприклад, В. В. Виноградов аналізує відношення словотвору до граматики й лексикології. Він показує, що словотвір і семантика слова перебувають у взаємодії, але типи значень при цьому він, як і його попередники, розглядає в основному в діахронії, в плані семантичних переходів [47, 126–131, 143–144].

Звичайно у віддієслівних іменниках виділяють кілька типів значень: процесуальні, суб'єктні, об'єктні, знаряддя або засобу дії, результату, місця, часу дії, рідше інші типи. У розвитку цих значень існує певна регулярність, з приводу чого С. І. Ожегов, наприклад, писав: «Відомо, що багатьом словотвірним розрядам слів властиві зовсім регулярні засоби розвитку значень. Віддієслівні іменники, крім назв самої дії, можуть розвивати і значення знаряддя дії... результату дії... місця дії... Проте можливості розвитку подібних значень властиві дієсловам не всіх смислових типів» [170, 53]. Структура полісемантичного віддієслівного іменника, парадигма значень того чи іншого семантичного класу імен досліджена мало. Як відзначив С. І. Ожегов, умови розвитку того чи іншого типу значень не досліджені. Ми й спробуємо визначити смислові відношення між ЛСВ віддієслівних іменників різних типів із лексико-граматичною категорією перехідності дієслова, а також показати, які типи

значень можуть бути представлені в парадигмі полісемантичного слова, як виявляється певна парадигма значень в іменниках, мотивованих одним дієсловом.

Семантика віддієслівного іменника мотивується не тільки дієслівною основою, а й словотвірними афіксами. Так, І.І. Ковалик, говорячи про словотвірне значення, яким у віддієслівних іменниках є значення дії, пише: «Словотвірне значення — це абстрактне узагальнене значення мотивованого слова, що ґрунтується на співвідношенні семантики похідного (мотивованого) і твірного (мотивуючого) слова та виражається певними внутрісловесними словотвірними засобами — відповідним типом мотивуючої твірної основи та афіксами» [106, 17–20].

Дослідник словотвірної структури віддієслівних іменників в українській мові О.Ф. Пінчук виділяє п'ять основних розрядів значень в аналізованих ним іменниках: процесуальні, агентивні, результату, об'єкта і місця дії. Він вірно визначає, що «кожен із цих п'яти розрядів є по суті окремим способом трансформації дієслівної семантики в іменникову» [184, 25], проте в кожному з них трансформація ця відбувається своєрідно. Той же дослідник, посилаючись на праці В. Дорошевського [270, 205–222] і М. А. Кістанової [100, 84–166], відзначає, що такі семантичні розряди легко визначаються на основі методу «синтаксичних підстановок». Чотирьом із п'яти розрядів «відповідає,— говорить О.Ф. Пінчук,— окремий тип синтаксичних конструкцій, у які вони розгортаються... Процесуальні ж назви протиставляються чотирьом заданим синтаксичним розрядам (агентивні, результату, об'єкта, місця.— Л.Л.) самою неможливістю розгортатись у певні синтаксичні конструкції, оскільки вони не мотивують назви предметів через назви відповідних дій, а називають самі дії, у формі іменника» [184, 25]. Отже, і метод «синтаксичних підстановок» показує, що трансформація дієслівної основи в іменникову по-різному відбувається в іменах із процесуальними значеннями та іншими їх розрядами. Ця відмінність зумовлена значною мірою характером словотвірних афіксів, які в іменниках із значенням дії змінюють тільки частиномовне значення слова, в іменниках же інших семантичних розрядів вони вносять також значення предметності, особи тощо. Питання про словотвірну структуру, про значення словотвірних моделей у віддієслівних іменниках української мови досить докладно висвітлене, і воно не входить в об'єкт нашого дослідження.

Ми аналізуємо цілісну лексичну семантику, так би мовити, готового слова.

При трансформації дієслівної *семантики* в *іменникову*, пише один з дослідників, «віддієслівні іменники обов'язково потрапляють до певних граматичних розрядів іменника (істот — неістот, осіб — не осіб, певного роду...)» [183, 88]. У відповідності із цим ми й поділяємо слова при аналізі структури багатозначних іменників, мотивованих дієсловом, на три групи за характером прямого значення: іменники з прямим значенням дії (1094 слова), іменники з прямим значенням предметів і явищ (406 слів), іменники із прямим значенням осіб (165 слів). Кожна із цих семантичних груп слів має свої особливості в наборі значень та їх організації.

Віддієслівні іменники становлять своєрідну семантичну підсистему імен, у якій сильно виражені зв'язки з мотивуючим словом. У даному розділі ми спробуємо розглянути питання про типи значень іменників, мотивованих дієсловом, їх відношення в багатозначному слові з погляду залежності від категорії перехідності дієслова, яка, на нашу думку, є однією з вирішальних у системі значень даного класу імен. Залежність системи ЛСВ багатозначного віддієслівного іменника від мотивуючого слова настільки суттєва, що виявляється не тільки на рівні ЛСВ, а й на рівні лексики, оскільки знаходить вияв не тільки у відношенні «ЛСВ дієслова — віддієслівного іменника», а і впливає на систему похідних значень і семантичну структуру відповідного іменника в цілому»¹². Вивчення поставленого питання має важливе теоретичне і практичне значення для виявлення лексичної системи мови та її організації в цілому, а також для лексикографічної практики, оскільки в ряді випадків дає об'єктивні критерії для диференціації значень і відтінків значень полісемантичних іменників, утворених від дієслів. Ця проблема досліджувалася мало, особливо на матеріалі української мови, тому ми й зупинимось на ній докладніше.

В. М. Русанівський, характеризуючи категорію перехідності/неперехідності дієслова, пише: «Категорія перехідності/неперехідності впливає із семантики дієслова, вона виявляється в здатності лексеми виражати ознаку або самостійно, або в безприйменниковому поєднанні з іменниками, що мають форму знахідного відмінка» [198, 210–211].

У даному визначенні характеризується синтаксична перехідність, що виражає зв'язки дієслова з прямим об'єктом. В останні роки

в науковій літературі із семасіології висувається поняття семантичної перехідності, яка виражає зв'язки дієслова з будь-яким об'єктом. Г. А. Уфімцева так характеризує семантичну перехідність: «Поняття «семантичної перехідності», тобто об'єктних дієслів, семантика яких виражає вплив, спрямованість на об'єкт, охоплення останнього дієслівною дією і т. ін., ширше, ніж синтаксична перехідність, семантично об'єктні дієслова можуть і часто бувають синтаксично неперехідними, пор., наприклад, у російській: *удивляться чому, радоваться кому, чому; восхищаться чем* и т. ін.»¹³ [245, 125]. При такому розумінні семантичної перехідності неістотним є синтаксичний спосіб її вираження [245, 142].

Аналіз семантичної структури багатозначних іменників, мотивованих дієсловами, показує, що для мотивації іменникових значень суттєвою є насамперед та частина перехідності семантичної, яка зумовлюється наявністю в слові синтаксичної перехідності, пов'язаної з присутністю прямого об'єкта, оскільки в системі іменників, співвідносних із дієсловом, обов'язково виявляються значення, пов'язані з прямим та супровідними при ньому об'єктами, інші ж типи об'єкта в системі значень іменника факультативні. Свідченням зв'язку системи значень іменника, співвідносного з дієсловом, із категорією перехідності є також те, що в синтаксично неперехідних дієсловах зв'язок із непрямим об'єктом дуже рідко трансформується в іменникове значення, і в іменниках, мотивованих транзитивним дієсловом, виявляється навіть значення знаряддя, яке часто супроводжує дію, спрямовану на об'єкт. Інші типи об'єктних відношень реалізуються рідко і тільки з якихось особливих семантичних умов, що містяться в поняттєвому осередку мотивуючого значення. Тому, нам думається, що поняття семантичної перехідності необхідно підкорегувати через трансформацію в іменники: якщо в системі іменників дієслову відповідають певні значення, то дієслово можна розглядати як перехідне, а якщо відповідний іменник відсутній, то й дієслово не є перехідним.

Із категорією перехідності дієслова тісно пов'язана валентність його. Неперехідні дієслова переважно є одновалентними, тобто такими, що вживаються із суб'єктом дії. Рідше вони бувають двовалентними (*командує* — хто, ким; *керує* — хто, ким — чим і т. ін.). Перехідні ж дієслова, як мінімум, є двовалентними, тобто їм властиві обов'язкові синтаксичні зв'язки із суб'єктом і прямим об'єктом

(*малює* — хто, що (знах.); *вишиває* — хто, що і т. ін.). Досить поширеними є також тривалентні перехідні дієслова, які мають зв'язок із суб'єктом, прямим об'єктом і непрямими об'єктом із значенням знаряддя або засобу дії в орудному відмінку (*вибиває* — хто, що, чим; *карбує* — хто, що, чим і т. ін.). Саме в семантичній валентності перехідного дієслова «запрограмовані» можливі в мовній системі значення іменника, мотивованого даним дієсловом, потенціальні ЛСВ його¹⁴, що складають семантичну парадигму слова, і навіть більше — система мотивованих дієсловом іменників.

Так, якщо дієслово має дві валентності, що виражають зв'язки із суб'єктом і об'єктом дії, то в семантичній парадигмі мотивованого ним багатозначного іменника потенційно можливі значення дії, суб'єкта і об'єкта її. Валентність, що зумовлює зв'язок дієслова з об'єктом, мотивує значення об'єкта дії або результати її в структурі іменника¹⁵.

Залежність системи значень іменника, мотивованого дієсловом, від категорії перехідності пояснюється своєрідністю семантики дієслова. Г. А. Уфимцева, характеризуючи знакове значення дієслівних лексем, пише: «Якщо в іменних лексемах поняття і предметна віднесеності (сигніфікат і денотат) сполучаються в межах номінативного значення одного й того ж словесного знака, то в дієслівних лексемах, що виражають своєю семантикою поняття відношення, їх (сигніфіката і денотата) взаємодія нібито виноситься за рамки дієслівної лексеми і переноситься в галузь синтагматичних відношень дії (стану, процесу), які виражаються дієсловом, до його об'єкта чи суб'єкта, або до того й другого одночасно. Тому співвіднесеність дієслівних лексем із предметним рядом, подібно самим предметам, які розкриваються через їх властивості й відношення, передбачає наявність смислових зв'язків дієслова з предметними іменами і маніфестується в моделях суб'єктно-об'єктної локалізації дієслівної дії» [245, 117]. Оскільки відношення до суб'єкта і об'єкта входять до складу семантичної структури мотивуючого дієслова, то ці компоненти смислової структури мотивуючого слова знаходять вираження і в семантичній парадигмі віддієслівних іменників у вигляді похідних ЛСВ при прямому значенні дії або ж окремими словами.

Найбільш виразно мотивованість семантичної парадигми багатозначних віддієслівних іменників категорією перехідності дієслова виявляється в словах із прямим номінативним значенням «дія або

стан за значенням відповідного дієслова», тому ми й зупинимось передусім на цій семантичній групі іменників.

2.2.1. Семантична парадигма віддієслівних іменників із прямим значенням дії, співвідносних із перехідними дієсловами

Полісемантичні іменники даної семантичної групи, співвідносні з перехідними дієсловами, в зібраному нами матеріалі представлені 739 словами. Ми відзначали вже, що семантична парадигма віддієслівного іменника може залежати або від характеру зв'язків між ЛСВ мотивуючого слова, або від семантичної перехідності мотивуючого дієслова і тих елементів його значення, які виражаються у валентності, зумовленій перехідністю. Перший тип відношень у групі іменників із прямим значенням дії представлений словами, у яких і похідні значення є назвами дії. До цього типу належать 124 багатозначних іменники, мотивованих перехідним дієсловом. Другий тип становлять іменники, що при прямому значенні дії мають похідні не-дії (вони становлять в аналізованій групі 615 слів). Розглянемо насамперед іменники, значення яких зумовлені семантичною перехідністю мотивуючого слова.

Іменники, мотивовані двовалентними дієсловами, в семантику яких входять зв'язки із суб'єктом і прямим об'єктом дії. Значну групу полісемантичних віддієслівних іменників становлять такі, що мотивуються основою перехідного дієслова з двома семантичними валентностями, які виражають необхідні зв'язки дії із суб'єктом і прямим об'єктом її. Таким іменникам, крім значення дії, властиві потенціальні два похідних значення — суб'єкта і об'єкта, або ж суб'єкта й результату дії. Значення суб'єкта, як відзначали вже й інші дослідники, від категорії перехідності не залежать. Значення об'єкта і результату зумовлюються зв'язками мотивуючого дієслова з прямим об'єктом, вони не зустрічаються в структурі одного полісемантичного слова разом, отже, перебувають у відношеннях додаткової дистрибуції. Це дає підстави вважати, що значення об'єкта й результату в структурі полісемантичного віддієслівного іменника є не окремими типами, а варіантами одного значення.

Оскільки більшість полісемантичних іменників дієслівного походження мають два ЛСВ, то в них може реалізуватися переважно одне із потенційно можливих значень.

2.2.2. Іменники, що називають предмети і явища

Іменники типу *вивіз, видання, висів, відвід, відправлення, вкладення, довіз, досів, завіз, запозичення, засів* при прямому значенні дії мають похідні, що виражають об'єкт дії:

відправлення — предмет, що пересилається поштою (бандероль, лист, посилка); *вивіз* — те, що вивезене; *запозичення* — те, що запозичене; *нагрів* — поверхня чого-небудь, площа, яку нагрівають.

Аналогічну семантичну структуру (пряме значення дії, похідне — об'єкта) мають іменники *верстка, диктовка, звірка, коректура, начертання* і багато інших.

«Іншим часом, за інших обставин, довго, певно, оплакували б вони цю страшну *втрату* (дія) свого роду, але війна — теж життя» (*О. Довженко*). «Ці *страждання* і *втрати* (об'єкт), й *споглядання* (дія) жахливого,— чи облагородили вони вашу душу, очистили?» (*О. Довженко*).

Об'єктні значення є одним із найпродуктивніших типів похідних іменників із прямим значенням дії, утворених від перехідних дієслів; вони становлять понад 20 % (324 похідних ЛСВ із 1111) усіх похідних значень в іменників із даним типом мотивуючої основи.

Система ЛСВ іменників із похідним значенням об'єкта дії може бути ускладнена наявністю двох і більше похідних об'єктних:

набір — 1) дія за значенням «набирати» 5, 7; 2) наймані, завербовані для чого-небудь люди; 3) сукупність однорідних предметів, які разом становлять щось ціле; 4) друк. Сукупність набраних літер, що відтворюють який-небудь текст;

надбання — 1) дія за значенням «надбати»; 2) те, що хто-небудь здобув, що йому неподільно належить; 3) те, що придбано, нажито.

У слові *надбання* два похідних об'єктних значення, а в слові *набір* три таких похідних.

2.2.3. Іменники із значенням дії та її результату

Другу групу становлять такі іменники, структура яких складається із значень «дія» і «результат дії». До цієї категорії іменників належать, наприклад, іменники *наковка, недопал, витяжка, вилов*:

завоювання — 1) дія за значенням «завоювати»; 2) перемога, досягнення, успіх, здобути в боротьбі, праці і т. ін.;

вилов — процес виловлювання риби, тварин; 2) те, що виловлене, одержане виловлюванням;

офарблення — 1) дія за значенням «офарбити», «пофарбувати»; 2) колір, забарвлення;

дослідження — 1) дія за значенням «досліджувати», «дослідити»; 2) наукова праця, в якій досліджується яке-небудь питання.

«Урочисте *відкриття* (дія) зборів призначене на неділю, 1 лютого». «Із таких скромняг виростають ті, що стають потім відомими, роблять великі *відкриття* (результат)» (О. Гончар).

Значення результату в іменників, утворених від перехідних дієслів, що називають конкретні дії, є конкретними, як у словах *виллов, дослідження, офарблення*.

При іменниках, співвідносних з дієсловами із значенням інтелектуальної діяльності, похідні результату є назвами абстрактних понять:

виховання — 1) дія за значенням «виховувати», «виховати»; 2) сукупність знань, культурних навичок, поглядів, що становлять загальний рівень духовного розвитку людини і є наслідком систематичного впливу, навчання;

виучка — 1) дія за значенням «виучувати», «виучити»; 2) сукупність знань, навичок, набутих внаслідок навчання чого-небудь.

«Найдороще, що має в житті, сина єдиного, віддала вона тобі на *виховання* (дія)» (О. Гончар). «Розумінню іноземної душі перешкоджали деякі риси його *виховання* (результат)» (О. Довженко).

В іменників, мотивованих дієсловами *мовлення, думання, ЛСВ* результату має значення змісту мовлення або думки. Такими є похідні ЛСВ слів *висловлювання, запевнення, намова, наговор, обмова, лайка, картання* із значенням «мовлення», *міркування* із значенням «мислення» і т. ін.

Значення такого типу становлять серед похідних ЛСВ іменників з мотивуючою основою перехідного дієслова близько 13% (144 похідних ЛСВ), отже належать теж до найпродуктивніших.

У складі одного полісемантичного слова, як і при попередніх типах похідних значень, може бути два і більше похідних результату дії:

насічка — 1) дія за значенням «насікати», «насікти»; 2) висічений на металі, камені і т. ін., оздоблений іншим металом рисунок для прикраси; 3) зарубка, нарізана на чому-небудь.

У слові *насічка* і ряді інших два похідних значення результату відносяться до одного прямого.

ЛСВ об'єкта і результату дії, як уже мовилось раніше, не зустрічається в структурі одного слова разом, вони виключають одне одного, через що ми вважаємо їх варіантами одного значення.

Серед іменників із похідними об'єкта та результату при прямому значенні дії чимало утворених за моделлю «O^л + ка». Словотвірний аспект питання про утворення такого типу розглядається в працях О. Ф. Пінчука [184]. Він же звертає увагу на можливість поєднання процесуальних значень із, як він зазначає, «факультативними» значеннями результату й об'єкта дії в одному слові [184]. На нашу думку, термін «факультативний» для даного типу значень є не зовсім вдалим, оскільки в системі іменників, мотивованих певним дієсловом, як ми побачимо далі, обов'язково наявні значення, пов'язані з усіма семантичними валентностями. Той же дослідник цілком слушно відзначає, що в сучасній українській літературній мові модель «O^л + ка» в значенні процесуальних назв та назв результату дії витісняється більш активною синонімічною моделлю «O^л + ння^{тї}, + ття» [184]. Це підтверджується й іншими дослідниками, один із яких відзначає, зокрема, що «в творах українських класиків Т. Шевченка й І. Котляревського немає власне абстрактних іменників із суфіксами *-ення*, *-ття*» [4, 26]. Отже, динаміка словотвірного розвитку іменників із значенням дії відбувається шляхом поширення моделей із суфіксами *-ення*, *-ття*. Проте в синхронічному плані іменники обох моделей можуть мати однакову систему ЛСВ, про що свідчать і наведені вище ілюстрації, де слова з різними типами суфіксів (*-ення*, *-ття* і *-к-*) відносяться до одного семантичного класу.

Другий тип становлять іменники, утворені від перехідних дієслів, які керують прямим об'єктом у знахідному відмінку і непрямым в орудному інструментальному. У таких слів при прямому значенні (процесуальному) потенціально можливими є, крім значень дії, три типи похідних ЛСВ відповідно до валентності транзитивних діє-слів даного типу: суб'єктні відповідають зв'язкам дієслова із суб'єктом; об'єктні або результату дії (співвідносності із зв'язками дієслова з прямим об'єктом, і значенням зняряддя дії) або засобу дії (відповідають зв'язкам дієслова з непрямим об'єктом в орудному відмінку). Ми вже зазначали, що в більшості віддієслівних іменників даного типу реалізується одна з потенціальних можливостей. Це пояснюється тим, що більшість полісе-

мантичних іменників мають двочленну структуру — пряме і одне похідне значення.

а) Іменники *вибивка, випуск, запалювання, затиск, зачеплення, злив, настройка, спорядження, устаткування* утворені від перехідних дієслів, у семантику явищ входять зв'язки з прямим об'єктом (*вибивати, запалювати* — що) і непрямим (*вибивати, запалювати* — чим). Такі імена мають пряме значення «дія за значенням дієслова» і похідне «інструмент, знаряддя дії»: *зачеплення* — 1) дія за значенням «зачепити»; 2) пристрій, призначений для зачіплювання:

вибивка — 1) дія за значенням «вибивати»; 2) пристрій для вибивання, виштовхування чого-небудь звідкись.

Близьким до значення «знаряддя дії» є значення «засіб дії», яке визначається як «речовина, матеріал, за допомогою яких здійснюється дія». Такі похідні ЛСВ при прямих значеннях дії реалізують, наприклад, іменники *заливка, заправка, змазка, окуття* та ін.:

заливка — 1) дія за значенням «залити»; 2) речовина, якою заливають що-небудь;

змазка — 1) дія за значенням «змазувати»; 2) жирна або густа речовина, якою покривають або змазують яку-небудь поверхню;

окуття — 1) дія за значенням «окувати», «оковувати»; 2) те, чим оковують що-небудь.

Значення знаряддя або засобу дії поширені менше, ніж об'єкта і результату дії, вони становлять 7% (80 ЛСВ) проаналізованих похідних ЛСВ.

б) У іменників *гаптування, завивка, запайка, запарка, зарядка, карбування, надставка, наклейка, напайка, нарізка, насадження, нарізка, обличкування, обробка, оформлення* і подібних, утворених від тривалентних перехідних дієслів, реалізується із трьох можливих похідних значення результату. Похідні ЛСВ можуть виражати в них конкретні поняття, як у слів *в'язання, гаптування, насічка*, а можуть бути і назвою абстрагованого поняття про результат дії (напр., у словах *обробка, оформлення*):

в'язання — 2) виріб, який в'яжеться або зв'язаний;

гаптування — 2) вишита золотими або срібними нитками річ;

насічка — 2) висічений на металі, камені і т. ін., оздоблений іншим металом рисунок для прикраси;

обробка — 2) результат дії за значенням «обробляти»;

оформлення — 2) зовнішнє оздоблення чого-небудь тощо.

Похідні значення аналізованої групи можуть, як і прямі, керувати родовим відмінком. На відміну від прямого значення дії, вони можуть вступати в атрибутивні зв'язки.

Значна частина іменників, утворених від дієслівної основи із суфіксом *-к-* (*а*), набули в українській мові термінологічного характеру. Посилення продуктивності слів такої словотвірної моделі, як засобу термінотворення, відзначалося в науковій літературі.

Ми розглянули структуру полісемантичного іменника, мотивованого перехідним дієсловом, що керує двома додатками з двох ЛСВ. У них реалізується одне з потенційно можливих похідних значень. Проте в українській мові функціонують і іменники, в яких виявлені значення, пов'язані з двома валентностями дієслова, — об'єкта або результату, з одного боку, і знаряддя дії, з другого. До цієї групи належать слова типу *відвал*, *обшивка*, *обкладка*, *облицювання*, *обшивка* та ін., структура яких складається з трьох ЛСВ — дії, об'єкта (результату) і знаряддя:

відвал — 1) дія за значенням «відвалити»; 2) род. -а. Різальна частина плуга, або землерийної машини; 3) род. -у. Купа землі, накидана під час копання, риття землі.

Для іменників *обклейка*, *обшивка*, *облицювання* тощо властиві два похідних значення — матеріалу, за допомогою якого виконується дія, і результату її:

обклейка — 1) дія за значенням «обклеювати»; 2) те, чим обклеюють або обклеєне що-небудь; 3) результат дії за значенням «обклеювати».

Усі проаналізовані типи похідних значень при прямому значенні дії пов'язані з валентністю дієслова, а значення об'єкта, результату і знаряддя або засобу дії безпосередньо зумовлені семантичною перехідністю мотивуючого дієслова. Спрямованість на додаток є семою дієслова, яка може стати основою похідного значення об'єкта або результату у віддієслівному іменнику з прямим значенням дії або ж основою прямого значення іменника із значенням об'єкта або результату дії в семантичних групах іменників, які ми будемо розглядати пізніше. Зв'язки із суб'єктом дії і знаряддям або засобом її теж входять у семантику дієслова як окремі семи, що й стають основою іменникових значень за допомогою спеціальних суфіксів, що творять іменники від дієслівної основи, або ж шляхом вираження похідних ЛСВ в структурі іменника з прямим значенням дії.

Виникає питання також про характер мотивації похідних значень даного типу в структурі полісемантичного дієслова, утвореного від

транзитивного дієслова; чи похідні значення мотивуються прямим значенням дії іменника, до складу якого теж входить сема, яка вказує на зв'язок із суб'єктом, об'єктом (чи результатом), а в частині іменників — і з знаряддям, чи вони мотивуються безпосередньо значенням дієслова. Вважаємо, що в усіх словах, де пряме й похідне значення співвідносні з одним ЛСВ мотивуючого слова, можна говорити про внутрііменникову мотивацію значень, тобто про вираження понять про певні явища опосередковано, через пряме значення іменника. Зв'язок же із семантикою відповідного дієслова є не безпосереднім, а опосередкованим через пряме значення дії. Таким чином, якщо семантичну співвідносність іменникового значення дії із семантикою мотивуючого ЛСВ дієслова можна розглядати як прямий і безпосередній зв'язок першого ступеня, то зв'язок похідних значень не-дії з дієсловом є опосередкованим через пряме значення імені, зв'язком другого ступеня.

2.2.4. Іменники, мотивовані перехідним дієсловом, похідні ЛСВ яких не пов'язані з категорією перехідності

Третю групу іменників із мотивуючою основою транзитивного дієслова становлять такі, похідні ЛСВ яких не пов'язані з валентністю дієслова, а відбивають багатоманітні відношення дії, крім зв'язків із суб'єктом, об'єктом, знаряддям. Характеризуючи об'єктні (тобто такі, що мають зв'язок із будь-яким об'єктом) дієслова, Г. А. Уфимцева відзначає: «На відміну від суб'єктних (неперехідних. — Л. Л.) і суб'єктно-об'єктних дієслів, яким властива більша семантична самодостатність, об'єктні дієслова мають більшу кількість семантичних поширювачів. У значенні об'єктних дієслів фіксуються не тільки семантичні відношення з суб'єктом, спрямованість на об'єкт або охоплення останнього дієслівною дією, але й семантичні ознаки, що супроводять її: характер і спрямованість пересування об'єкта, спосіб його зміни, ракурс зв'язку і ступінь (результат) охоплення об'єкта дією, спосіб і середовище протікання дії і т. ін., які розширюють рамки семантичної вибірковості дієслова» [245, 137]. Проте ознаки місця, способу, часу і т. ін., як зазначає той же автор, «перебувають за межами формули семантичної синтагми і реалізуються у вільних сполученнях слів» [245, 126]. Це останнє положення підтверджується і нашими спостереженнями над семантичною парадигмою віддієслівних іменників: у ній порівняно рідко виявляються значення місця, часу, способу дії тощо.

Якщо значення дії, суб'єкта, об'єкта, знаряддя дії є обов'язковими в семантичній парадигмі іменників, мотивованих певним дієсловом (за невеликими винятками), то значення місця, часу, способу і т. ін. є факультативними і поширені мало.

До висловленого вище міркування Г.А. Уфимцевої, виходячи з аналізу типів значень у віддієслівних іменниках, їх зв'язків із категорією перехідності мотивуючого слова, можна зробити тільки таке доповнення: рамки вибірковості за рахунок різного роду обставин протікання дії розширюються і в дієслів неперехідних: і у них ознаки, зумовлені додатковими обставинами, лежать поза значенням дієслова. В іменниках, мотивованих неперехідним дієсловом, це виявляється в тому, що обставинні значення (крім значення місця) в них поширені також мало, як і в іменах, утворених від перехідних дієслів. Ось чому ми вважаємо, що обставинні ЛСВ не залежать від категорії перехідності дієслова і їх слід розглядати окремо.

До категорії значень, не зумовлених категорією перехідності, належать значення дії, її суб'єкта, часу, місця, способу тощо.

До похідних значень, семантика яких пов'язана з валентністю, але не залежить від категорії перехідності мотивуючого слова, належать, передусім, агентивні значення. У лінгвістиці вже відзначалося, що агентивні іменники можуть утворюватися як від перехідних дієслів, так і від неперехідних. Так, іменники *атестація, визначення, обвинувачення, обґрунтування, обмеження* і т. ін., крім прямого значення дії, процесу або стану, мають похідні агентивні значення, які характеризують явище, що вступає по відношенню до дії як її суб'єкт:

обмеження — 1) дія за значенням «обмежити», «обмежувати»; 2) правила, настанова, що обмежує чий-небудь слова, дії та ін.;

обґрунтування — 1) дія за значенням «обґрунтувати»; 2) сукупність фактів, доказів, аргументів для переконання в чому-небудь;

інспекція — 1) дія за значенням «інспектувати»; 2) група осіб, установа, яка проводить інспектування.

Похідні значення суб'єкта дії становлять близько 13% (149 значень) похідних ЛСВ у іменників, утворених від перехідних дієслів.

У віддієслівному іменнику при прямому значенні дії можуть мати місце два і більше суб'єктних значення, як, наприклад, у словах *контроль, оборона* та ін.

оборона — 1) дія за значенням обороняти, оборонятися; 3) сукупність засобів, необхідних для безпеки, захисту країни; 4) військ.

Система вогневих точок, укріплень і т. ін., на якій розміщуються війська, готуючись відбити напад противника; 5) юр. Сторона, яка відстоює інтереси обвинуваченого під час суду. У даному слові три однотипних суб'єктних значення.

Досить поширеними серед похідних ЛСВ, не мотивованих категорією перехідності, в іменниках із прямим значенням дії є похідні однотипні, однойменні з прямим ЛСВ, тобто значення дії. У таких іменниках у переважній більшості (щоб не сказати в усіх) слів і пряме, й похідне значення безпосередньо співвідносні з мотивуючим словом, але в різних його ЛСВ. Коли ми говоримо, що в мотивованих транзитивними дієсловами іменами даний тип похідних досить поширений, то маємо на увазі, що він, хоч і не надбагато, але перевищує кількість похідних суб'єкта, об'єкта, результату і знаряддя (становить близько 36%). Якщо ж порівнювати з кількістю похідних дії в іменниках, мотивованих неперехідними дієсловами, то в них, як ми побачимо далі, похідні дії становлять переважну більшість.

Прикладом іменників із твірною основою перехідного дієслова, що мають похідні дії, можуть бути слова *віддача*, *відплив*, *відправлення*, *натиск* і багато інших:

віддача — 1) дія за значенням «відавати»; 2) різкий рух вогнепальної зброї;

відправлення — 1) дія за значенням «відправити»; 2) спец. діяльність живого організму, окремого органу тощо;

Ми не будемо зараз зупинятися на питанні про ознаки, за якими ЛСВ із значенням дії диференціюються, оскільки про це буде мова в іншому місці, а тільки відзначаємо наявність даного типу значень і характер відношень їх семантики до семантики мотивуючого слова.

3) Відомо, що дія відбувається в часі і в просторі. Ці позалінгвальні зв'язки можуть знаходити виявлення в структурі полісемантичного віддієслівного іменника з прямим значенням дії у вигляді похідних часу або місця. Зв'язок із часом і місцем властивий не тільки перехідним дієсловам, тому відповідні похідні ЛСВ ми знаходимо і в іменниках з прямим значенням дії, мотивованих неперехідним дієсловом, а також у структурі іменників із значенням не-дії, які утворені від дієслів.

а) Назва дії, процесу чи стану може бути і назвою часу, в який відбувається ця дія чи процес. Оскільки зв'язок дії з часом універсальний,

теоретично назвою часу міг би стати кожен іменник, що називає дію. Насправді ж окремим ЛСВ виражається тільки поняття про час, пов'язаний з роботами чи діями, що відбуваються циклічно і кожного разу співвідносні з якимось певним періодом. До цієї групи належать назви сезонних робіт, зокрема сільськогосподарських (*косовиця, жнива, молотьба, обмолот, сапання*):

косовиця — 1) косіння та збирання трави, збіжжя; 2) час, коли косять та збирають траву;

молотьба — 1) дія за значенням «молотити»; 2) пора, коли молотять збіжжя;

обмолот — 1) дія за значенням «обмолотити», «обмолочувати»; 2) час закінчення молотьби.

«Як тільки почне Лукія Назарівна про курорт, то він аж підскакує...:

— Після *силосування* (час). Після жнив. Після *обмолоту* (час)» (О. Гончар).

«Отже, при виготовленні обмазки в тісто додавалися залишки від *обмолоту* (дія) вівса» («Археологія»). «А коли ж ви думаєте завершити *косовицю* (дія)?» (Ю. Збанацький). «...В *косовицю* (час) ми ходили круг стіжків по насінню» (О. Довженко).

Більшість віддієслівних іменників окремими значеннями часові поняття не виражають, оскільки час їх не фіксований, не пов'язаний з регулярною повторюваністю дії. Але значення часові вони можуть виражати в контексті синтаксичними формами обставини часу (*під час плавки, під час наступу, під час роботи* і т. ін.). У значенні обставини часу виступають тільки віддієслівні іменники з прямим значенням дії; інші семантичні групи і віддієслівних, і невіддієслівних іменників виражати час дії не можуть. Не можна сказати «під час косаря», «під час косарки».

Похідні ЛСВ із значенням часу серед іменників, утворених від перехідних дієслів, становлять тільки близько 1%, вони нечисленні і в абсолютних цифрах (12 похідних значень).

б) Невелику кількість похідних у іменників аналізованого типу мотивації становлять також значення місця (близько 5% похідних ЛСВ). До цієї групи належать, наприклад, ЛСВ слів *випас, вирубка, заправка, засів, обсів, розлам, розмив, укриття, укріплення*:

вирубка — 1) дія за значенням «вирубувати», «вирубати»; 2) місце, ділянка, де вирубано ліс;

засів — 1) дія за значенням «засівати», «засівання»; 2) ділянка землі, засіяна яким-небудь зерном, насінням;

обсів — 1) дія за значенням «обсівати»; 2) пропущене під час сівби місце на ниві;

«Правда, що ви могли б через океан — туди й назад — без *заправки* (дія)?» (О. Гончар). «І куди вона поділась... Забули, мабуть, на *заправці* (місце)» (О. Довженко).

2.2.4. Структура полісемантичних іменників що мають більше трьох ЛСВ, мотивованих перехідним дієсловом

Семантична структура іменників з прямим процесуальним значенням, мотивованих перехідним дієсловом, як уже зазначалось, є переважно двочленною, рідше тричленною. Слів із чотирма і більшою кількістю ЛСВ порівняно небагато. Незважаючи на невелику кількість лексем із кількістю ЛСВ чотири і більше, в їх організації можна помітити певні особливості.

По-перше, майже не трапляються слова, в яких були б представлені одночасно значення, зумовлені всіма трьома валентностями, — суб'єкт, об'єкт (результат), знаряддя (або засіб). Це можна пояснити тим, що контекст, у якому вживається віддієслівний іменник даного типу, має обмежену кількість синтаксичних можливостей для диференціації значень, отже, в лексемі і фіксується у вигляді ЛСВ мінімальна кількість їх типів.

По-друге, в більшості багатозначних іменників похідні значення є похідними першого ступеня, тобто вони семантично залежать безпосередньо від прямого значення.

Ми не маємо можливості в даному разі докладніше говорити про такі структури, оскільки вони будуть характеризуватися повніше в іншому місці.

2.2.5. Кількісна характеристика семантичної структури іменників з прямим значенням дії, мотивованих перехідними дієсловами, за типами значень

Важливим показником є кількісна характеристика семантичних типів похідних значень в іменників з прямим значенням дії, утворених від транзитивних дієслів. Подана нижче таблиця № 1 наочно показує залежність семантичної структури іменників аналізованого типу від категорії перехідності і пов'язаної з нею валентності мотивуючого дієслова:

Таблиця № 1

**Кількісна характеристика типів похідних ЛСВ у іменників,
мотивованих транзитивними дієсловами**

Тип похідного значення	Кількість значень	Процент до всіх похідних у даній групі
Дія	397	36
Результат дії	144	13
Об'єкт дії	224	20
Суб'єкт дії	166	15
Засіб, знаряддя або матеріал	80	7
Спосіб	19	1, 6
Місце	50	5
Час	12	1
Властивість	4	0, 4
Інші типи (кількість, ступінь, непрямої об'єкт, рід діяльності)	12	1

Із цієї таблиці видно, що значення, пов'язані з валентністю перехідного дієслова, становлять 40 % усіх похідних, а це свідчить про важливу роль сем дієслова, зумовлених його синтагматичними зв'язками, в розвитку й організації семантичної структури віддієслівного іменника.

2. 3. СЕМАНТИЧНА ПАРАДИГМА ПОЛІСЕМАНТИЧНОГО ІМЕННИКА З ПРЯМИМ ЗНАЧЕННЯМ ДІЇ, МОТИВОВАНОГО НЕПЕРЕХІДНИМ ДІЄСЛОВОМ

Неперехідне дієслово характеризується тим, що його семантичні зв'язки обмежуються властивістю сполучатися з суб'єктом. Синтаксично неперехідні дієслова можуть мати при собі об'єкти, виражені непрямим або прийменниковим додатком. Ми вище відзначили, що є думка, згідно з якою перехідними в семантичному відношенні є й ті дієслова, що сполучаються з непрямыми додатками. Аналіз іменників, утворених від дієслів, показує, що непрямої додаткам, як

ми вже зазначали, не відповідають (або майже не відповідають) об'єктні значення іменників, утворених від дієслова. Це підтверджує думку Г. А. Уфімцевої, що і до складу знакового значення дієслова відношення до непрямого додатка не входять. Цей висновок підтверджується й семантичною характеристикою неперехідного дієслова: «До типу суб'єктних дієслів, — пише Г. А. Уфімцева, — з якими в синтаксичному аспекті поєднуються неперехідні дієслова, належать такі, в яких виражена дія замикається в суб'єкті, характеризує тільки суб'єкт, його ознаки — стан (статистичні дієслова), рух (динамічні дієслова), процеси і події, що його охоплюють. Суб'єктні дієслова не вимагають і не мають елементарних відношень до об'єкта і є семантично самодостатніми» [245, 129]. Такий однібічний зв'язок неперехідних дієслів є причиною того, що і в структурі багатозначного іменника, а також у семантичній парадигмі іменників, мотивованих неперехідними дієсловами, мають місце в основному значення дії і її суб'єкта.

В іменників даної семантичної групи (355 полісемантичних слів), утворених від неперехідних дієслів, у системі похідних значень діють переважно інші закони семантичної мотивації, ніж в аналізованих раніше словах. Якщо в іменниках, співвідносних із перехідними дієсловами, переважали похідні, що мотивуються в семантичному відношенні тими компонентами дієслова, що лежать поза поняттєвим ядром значення і виражають певні зв'язки явища, то в іменниках з основою дієслова неперехідного тільки агентивні похідні значення, що становлять порівняно із значеннями дії невелику кількість, зумовлені валентністю. Похідні ж дії виявляють безпосередні зв'язки з поняттєвою основою мотивуючого ЛСВ дієслова.

Диференціальні ознаки однойменних (у тому числі й із значенням дії) похідних в іменників з основою перехідного дієслова теж виражають відмінності в явищах, із якими дія пов'язана (в об'єктах, знаряддях тощо), у іменників же з твірною основою неперехідного дієслова диференціальні ознаки однойменних значень дії залежать від семантичної групи, до якої належить мотивуюче дієслово.

2.3.1. Семантика іменників з різними видами твірної основи

Зумовленими валентністю слова похідними значеннями при прямому дії є значення суб'єктні. Як уже говорилося вище, даний тип похідних значень властивий як іменникам з твірною основою перехідного,

так і неперехідного дієслова. Прикладом даного типу можуть бути похідні ЛСВ слів *навала*, *надходження*, *наліт* тощо:

надходження — 1) дія за значенням «надходити»; 2) те, що надходить;

наліт — 1) дія за значенням «налітати»; 2) тонкий шар якої-небудь речовини, що осіла, з'явилась на поверхні чого-небудь;

навала — 1) дія, вторгнення ворожих військ; 2) полчища озвірилих ворожих військ.

Даний тип похідних значень властивий і іншомовним іменникам із значенням дії:

іміграція — 1) дія, в'їзд іноземців до якої-небудь країни; 2) імігранти.

Похідні ЛСВ суб'єкта дії серед іменників з прямим значенням дії, мотивованих неперехідними дієсловами, становлять 8,6 %.

«То він перекине якір через мур і з його *допомогою* (дія) вибирається на волю» (*О. Гончар*). «Чи то нестерівські пожежники нарешті очухалися, а чи, може, з сусіднього села йшла *допомога* (суб'єкт)» (*Ю. Збанацький*).

«Під їх *керівництвом* (дія) все ширше розгорталося змагання» (*Леся Українка*). «*Керівництво* (суб'єкт) промовчало, не збагнуло, до чого тут дачники» (*Ю. Збанацький*).

2.3.2. Семантика іменників, мотивованих перехідним дієсловом

Проте найбільш поширеним типом значень в іменників, мотивованих неперехідним дієсловом, при прямому значенні дії є одноіменні з прямим значенням ЛСВ. Вони охоплюють 73 % похідних значень у даній групі імен. Прикладом слів з похідними дії можуть бути *біг*, *вибрик*, *вивих*, *дихання*, *дуття*, *заїзд*, *завихрення*, *заскок*, *метушня*, *оборот*, *ухил*:

виверт — 1) вигадливий поворот, вигин, незвичайний рух кого-, чого-небудь; 2) хитрощі, спритна, хитра дія, що має на меті досягнення або уникнення чого-небудь;

відхід — 1) рух від якогось пункту; відбуття, відправлення; 2) військ. Відхід від певної позиції;

дуття — 1) дія за значенням «дути»; 2) техн. подавання повітря, вологі спеціальними машинами, вентиляторами в промисловій печі, топки, плавильні агрегати;

заїзд — 1) дія за значенням «заїжджати»; 2) спорт. Один із турів у змаганнях, їзда на певну віддаль у гонках, скачках.

«Спалахи (суб'єкт) порідшали, грім повільно віддалявся» (Ю. Збанацький). «Найбільше турбує мене в Кульбаці саме оця різка дисгармонія його душевного ладу, раптові *спалахи* (дія), крайня невірніоваженість» (О. Гончар).

«...Важкий *подих* (суб'єкт) вихоплювався з пересохлого горла» (О. Довженко).

«...аж він чув на собі її (перемоги — Л.Л.) *подих* (суб'єкт)» (О. Довженко).

Ми будемо далі аналізувати ознаки, за якими диференціюються пряме й похідне значення дії. Лише відзначимо, що кількість значень дії розширюється за рахунок використання назв конкретних фізичних дій для мовного вираження понять про складні явища психічного й суспільного життя. Даний процес особливо поширений в останні десятиліття. Так, автори одного з досліджень про мовні процеси нашого часу пишуть: «Одним із найбільш характерних процесів лексико-семантичного розвитку російської мови за останні десятиліття є, можливо, переміщення значних лексичних пластів у бік їх абстрактно-переносного вживання, пов'язаного з громадським життям» [199, 97]. Це повною мірою стосується й української мови, тому, можна вважати, що творення іменників із співвідношенням значень «назва конкретної дії» — «назва суспільного чи психічного процесу або стану» є продуктивним.

В іменниках із прямим і похідним значенням дії ЛСВ співвідносні з різними значеннями базового дієслова, отже, характер зв'язків значень зумовлений семантикою ЛСВ дієслова. Система значень таких іменників розвивається не в результаті перенесення назви самого іменника, а відбиває залежність між ЛСВ, властиву мотивуючому дієслову:

Дієслово: *вистрикувати* — 1) раз у раз брикати, стрибати, відкидаючи ноги (про копитних тварин); 2) перен., фам. Пустувати, поводити себе легковажно, мати раптові примхи;

Іменник: *вистрик* — 1) стрибок з відкиданням задніх ніг (про копитних тварин); 2) перен. Раптова примха, безпідставна непослідовна дія, нечемний вислів, вчинок.

ЛСВ іменника *вистрик* зумовлені відповідно першим і другим значенням дієслова. Отже, семантична структура іменника повністю

відбиває відповідну структуру мотивуючого дієслова. Але оскільки в дієсловах у середньому кількість значень у полісемантичних словах більша, ніж в іменниках, то частіше в структурі іменників із прямими й похідними значеннями дії ми знаходимо відповідники не до всіх ЛСВ мотивуючого дієслова:

Дієслово: *викручуватись* — 2) пручаючись, вириватися від того, хто тримає; 3) перен. Виходити з скрутного становища, вигадуючи що-небудь, хитруючи; 4) робити верткі рухи (тілом, якоюсь частиною тіла); 5) за допомогою хитрощів здійснювати що-небудь, домогатися чогось;

Іменники: *викрут* — 1) незвичайний звивистий рух; 2) хитрий прийом, спритна дія.

У слові *викрут* перше значення пов'язане з четвертим ЛСВ дієслова, а друге — з п'ятим.

2.3.3. Семантика віддієслівних іменників з похідними часу або місця дії

Відомо, що переміщення відбувається в часі й просторі. Тому для іменників з мотивуючою основою дієслова, що означає таке переміщення, при прямому значенні дії досить поширеними є похідні часу, коли відбувається дія, або місця, з якими вона пов'язана.

Похідні значення часу. Семантичний зв'язок «дія за значенням переміщення в просторі» — «час, коли вона відбувається» знаходимо в ряду іменників (11 ЛСВ, 2,4% похідних значень):

захід — 1) спуск небесного світла за обрій; 2) час, коли заходить сонце; *схід* — 1) вихід небесного світла з-за обрію; 2) час, коли сходить сонце; *літ* — 1) дія за значенням «летіти»; «летіння»; 2) період найінтенсивнішого розмноження комах.

Така ж залежність між прямим і похідним значеннями іменників *приплив*, *відплив* та ін. Слід відзначити, що подібне ж відношення значень спостерігаємо і в окремих запозичених іменниках із значенням переміщення, які не є віддієслівними твореннями:

навігація — 1) плавання кораблів по річках і морях; 2) пора, протягом якої залежно від місцевих кліматичних умов можливе судноплавство.

Похідні значення часу в іменників з твірною основою неперехідного дієслова становлять 2,3% усіх похідних, тобто становлять не набагато більшу кількість, ніж в іменників, мотивованих перехідним дієсловом.

Похідні значення місця досить поширені в семантичній групі іменників, що в прямому значенні називають переміщення в просторі у іменників, мотивованих неперехідними дієсловами; цей вид похідних становить близько 7% проти 5% у іменників, утворених від перехідних дієслів. Це такі слова, як *виїзд*, *вихід*, *вхід*, *заворот*, *зворот*, *обхід*, *перехід*, *проїзд*, *проліт*:

виїзд — 1) дія за значенням «виїжджати», «вїздити»; 2) місце, яким виїжджають звідки-небудь; *вхід* — 1) дія за значенням «входити»; 2) місце проходу, входу всередину;

заворот — 1) зміна напрямку руху, відхилення вбік під час руху; 2) місце зміни напрямку руху; *закрут*, *вигин*; *зворот* — 1) зміна напрямку руху, відхилення під час руху; 2) місце, на якому дорога, стежка і т. ін. повертає в інший бік; поворот.

Похідні місця бачимо також і в іменниках *боїще*, *грище*, *зимівля*, значення яких переміщення не виражають.

Похідні місця й часу рідше зустрічаються в іменниках, мотивованих іншими семантичними групами дієслів (*мешкання*, *пробування* тощо). На наявність в іменників із значенням дії похідних місця свого часу вказував О. О. Потебня, який писав із цього приводу: «Первинна конкретність імені дії, тобто не відокремленість його від інших обставин, між іншим місця, може викликати те, що висунуться наперед ці інші обставини, тобто, напр., що ім'я дії, як *виход*, *вход*, *проход*, *заход*, набуде значення місця» [189, 560]. Звичайно, з погляду сьогоднішньої семасіології, справа тут не в конкретності імені дії (відомо, що в основі іменників із значенням дії лежать узагальнення високого порядку), а в характері семантики дієслова й дієслівного іменника, яка включає в себе не тільки співвіднесеність із явищем, а й містить внутрішньомовні засоби відтворення зв'язків даного явища в дійсності. Що ж до значень місця, то «конкретність» їх виражається в тому, що вони властиві тільки обмеженій кількості імен певної семантики.

Іменники, утворені від дієслів, що означають переміщення в просторі, виявляють здатність називати просторові поняття не тільки окремим ЛСВ, а і в певних словосполученнях: у сполученні з числівником та іменником, що означає час; іменники *їзда*, *ходьба*, *хід*, *літ*, *політ* можуть називати міру відстані (*дві*, *три години*, *день*, *20 хвилин* і т. ін. *їзди*, *ходьби*, *ходу*, *польоту* тощо).

Аналіз семантичної структури іменників з прямим значенням дії, мотивованих неперехідними дієсловами, за кількістю й типами значень.

Підсумовуючи розгляд семантичної структури іменників із процесуальним прямим значенням, мотивованих неперехідними дієсловами, розглянемо деякі статистичні параметри, які підтверджують положення про те, що типи похідних значень у віддієслівних іменниках значною мірою зумовлені категорією перехідності (неперехідності), яка в іменників, мотивованих неперехідним дієсловом, виражається в нульовій характеристиці.

Статистична характеристика похідних значень в іменників, мотивованих неперехідним дієсловом, може бути охарактеризована на таблиці 2.

Таблиця 2

Кількісна характеристика типів похідних значень в іменниках, мотивованих неперехідним дієсловом

Тип похідного значення	Кількість похідних значень	у % до суми похідних ЛСВ
Дія	339	73
Суб'єкт дії	40	8, 6
Місце	32	6, 9
Результат дії	17	3, 7
Спосіб дії	8	1, 7
Властивість	7	1, 5
Час	11	2, 3
Інші значення	10	2, 3

Як бачимо з даної таблиці, похідні значення результату, які в іменниках, мотивованих перехідними дієсловами, посідають значне місце, в даній групі слів становлять незначну кількість (менше 4 %). Основну кількість похідних (понад 70 %) становлять похідні дії. Більше, ніж в іменників, мотивованих перехідним дієсловом, значень місця, способу дії, властивості.

2.3.5. Порівняльна кількісна характеристика структури багатозначних іменників із прямим значенням дії, мотивованих перехідними й неперехідними дієсловами, за кількістю ЛСВ і типами похідних значень

Підсумок усього сказаного про характеристику типів похідних значень в іменників, мотивованих перехідними й неперехідними дієсловами, можна проілюструвати такою таблицею:

Таблиця 3

Порівняльна кількісна характеристика типів похідних значень в іменників, утворених від перехідних і неперехідних дієслів

Тип похідного значення	Кількість значень у % до суми похідних у кожному виді іменників	
	Мотивовані перехідним дієсловом	Мотивовані неперехідним дієсловом
Дія	36	73
Суб'єкт	15	8, 6
Об'єкт	20	
Результат	13	3, 7
Знаряддя або засіб	7	
Місце	5	6, 9
Час	1	2, 3
Спосіб дії	1, 6	1, 7
Властивість	0, 4	1, 5
Інші типи	1	2, 3

Порівняльна характеристика іменників із прямим значенням дії показує, що:

- 1) в іменників, утворених від перехідних дієслів, типи похідних значень залежать переважно від тих сем у дієслові, в яких відбуваються зв'язки явищ позамовної дійсності, що знаходять лінгвальне вираження в граматичній категорії перехідності;
- 2) в іменників, утворених від неперехідних дієслів, похідні значення мають інший набір типів: у них переважають значення дії;
- 3) усім типам віддієслівних іменників з прямим значенням дії властиві похідні ЛСВ дії, хоч в іменників, утворених від неперехідних дієслів їх удвоє більше, ніж у мотивованих дієсловом транзитивним (див. таблицю 3).

2.4. ІМЕННИКИ З ПРЯМИМ ЗНАЧЕННЯМ ПРЕДМЕТІВ І ЯВИЩ

Значення, зумовлені перехідністю дієслова, а також його зв'язками з різного роду обставинами, тобто значення предметів і явищ, можуть виражатися не тільки системою похідних ЛСВ при прямому

значенні дії, й окремими іменниками, що співвідносні з основою відповідного дієслова й мають афікс із відповідним значенням. У системі значень іменників даної семантичної групи відбиваються зв'язки з категорією перехідності базового дієслова, хоч ці зв'язки представлені й дещо в інший спосіб, ніж у попередній семантичній групі слів.

Іменники, утворені від транзитивних дієслів, становлять серед полісемантичних назв предметів і явищ, мотивованих дієсловом, понад 55%. Якщо в іменниках із прямим значенням дії й похідними не-дії від категорії перехідності й пов'язаної з нею валентності залежить система похідних значень, то в іменниках, що називають предмети і явища, ця залежність виявляється в системі прямих значень, похідні ж ЛСВ в основному є однотипними з прямим. У системі прямих значень іменників даної семантичної групи знаходимо всі типи, що пов'язані з системою валентностей перехідного дієслова.

Прямі значення суб'єкта дії становлять серед іменників даної семантичної групи 14,5%:

бомбардувальник — 1) бомбардувальний літак;

лишок — 1) те, що перевищує встановлену, потрібну кількість;

обпилювач — 1) апарат для обпилювання рослин, зерна, ґрунту, водоймищ;

оздоба — 1) те, що оздоблює кого-, що-небудь; прикраса і т. ін.

Близько 41% становлять прямі значення, що називають об'єкт дії:

добуток — 1) те, що одержано, добуто працею;

згорток — 1) що-небудь згорнуте, скручене в трубку; сувій;

зуба — 1) те, що згубили;

зліпок — 1) копія, зліплена з чого-небудь.

Значення результату дії становлять 8% прямих значень:

навар — 1) рідина, насичена соком тієї речовини, того продукту, що в ній вариться, зварюється і т. ін.

29% слів аналізованої групи мають значення знаряддя або засобу дії (*білило, ковадло, мотовило*), що ґрунтуються як на семантичній основі так і на зв'язках дієслова з об'єктом, що виражає знаряддя дії:

забавка — 1) предмет, яким бавляться діти;

очисник — 1) пристрій, механізм для очищення чого-небудь.

Значення результату й об'єкта дії часом буває важко розмежувати. Так, Одинадцятитомний словник цловник української мови слово *вариво* пояснює як «те, що вариться або зварене». У першому випадку («те, що вариться») об'єктне значення, а в другому («те, що

зварене») — результат дії. Подібна подвійна мотивованість дієсловом доконаного й недоконаного виду (ознаки якого нерідко нейтралізуються в значенні іменника) має місце і в ряді інших слів.

Як і в системі похідних ЛСВ іменників з прямим значенням дії, мотивованих перехідним дієсловом, серед прямих значень аналізованого семантичного й словотвірного типу слів є ЛСВ, семантика яких зумовлена не перехідністю й валентністю дієслова, а позамовними зв'язками дії, що не знаходять виявлення в лексико-граматичній структурі дієслова. Такими є, зокрема, прямі значення місця дії (*ділянка, зажин, займище, надлом, надрив*):

ділянка — 1) окрема частина земельної площі, використовувана з якоюсь метою;

займище — 1) зайняте ким-небудь місце, ділянка землі; займанщина;

надлом — 1) надломлене місце на чому-небудь.

Окремими словами представлені прямі значення часу (*жнива*), непрямого об'єкта (*держак*).

При різноманітності прямих значень спостерігається однотипність із ними похідних: як правило, похідні значення є однойменними з прямими. Однотипні прямі й похідні значення іменників цієї семантичної групи можуть диференціюватися за такими ознаками: 1) При прямому значенні предмета похідні називають особу (*бомбардувальник, оздоба*): *бомбардувальник* — 1) бомбардувальний літак; 2) льотчик такого літака. В іменників з об'єктним значенням похідні особи майже завжди характеризуються певною (переважно негативною) оцінкою людини (*вишкребок, замірок*). Одне із значень може бути більш загальним, а друге конкретизованим, спеціалізованим (*завіса, заслінка, видовище, виріз, лом*): *заслінка* — 1) шматок жерсті певної форми з ручкою, яким закривається отвір кухонної печі; 2) взагалі пристрій для закривання отворів; 3) щит у шлюзах; *видовище* — 1) те, що відкрите для споглядання і привертає увагу; 2) вистава (театральна, циркова). однойменні значення можуть відрізнятися тим, що вони називають явища із різних сфер (*бойок, збудник, оболонка; вклад, внесок, надбудова*): *внесок* — 1) гроші, які хтось сплачує організації, установі, тощо; 2) що-небудь цінне, внесене в громадську справу, науку, літературу; *збудник* — 1) те, що викликає який-небудь процес, підвищення активності дії тканини, органу, організму; 2) те, що викликає появу певних настроїв, почуттів, думок, відношень

і т. ін.; 3) мікроби, віруси, паразити, хімічні речовини і т. ін., що викликають хвороби людей, тварин і рослин.

Пряме і похідне значення можуть перебувати у відношеннях цілого й частини: *набій* — 1) кількість вибухової речовини, необхідна для *пострілу*; заряд; 2) бойовий снаряд, патрон з необхідною для пострілу кількістю вибухової речовини; *околот* — 1) сніп, обмолочений нерозв'язаним або перев'язаний після обмолоту; 2) солома з снопів, обмолочених нерозв'язаними.

Значення полісемантичного іменника з однойменними ЛСВ можуть виникнути в результаті їх творення в різний час з омонімічних компонентів: *запіканка* — 1) горілка, заправлена прянощами і витримана певний час у печі; 2) страва, що готується способом запікання.

Різнойменні похідні в даній семантичній групі представлені в великій кількості слів, наприклад, відношення «об'єкт — знаряддя дії» (*запряг, карбівка*): *карбівка* — 1) карбований, різьблений орнамент, зображення; 2) інструмент, яким карбують; «об'єкт — дія» (*будівля, кладка*): *будівля* — 1) архітектурна споруда; 2) дія за значенням «будувати»; *кладка* — 1) дошка або колода, покладена через річку, струмок, болото для переходу; 2) те саме, що мурування.

Отже, ми бачимо, що в іменниках, які називають предмети і явища, мотивовані основою перехідного дієслова, основна кількість прямих значень пов'язана із семантичною валентністю дієслова, зумовленою перехідністю його, похідні ж є у більшості своїй однотипними з прямими.

Статистичну характеристику мотивованих перехідним дієсловом іменників, що в прямому значенні виражають предмет або явище, можна представити у вигляді таких таблиць 4 та 5:

Таблиця 4

Типи прямих значень у мотивованих перехідним дієсловом іменниках із прямим значенням предмета або явища

Типи прямого значення	Кількість	%
Суб'єкт дії	90	28, 8
Об'єкт дії і результат	134	42, 9
Знаряддя дії	55	17, 6
Місце	30	9, 5
Час	2	0, 6
Спосіб дії	2	0, 6

Співвідношення типів прямих і похідних значень у мотивованих перехідним дієсловом іменниках із прямим значенням предмета або явища

Тип похідного значення	Кількість, %	Із них при однотипних прямих							
		Суб'єкт	Об'єкт	Результат	Знаряддя	Місце	Дія	Час	Об'єкт
Суб'єкт дії	21, 5	70							
Об'єкт дії	33		92						
Результат дії	0, 5			85					
Знаряддя дії	25				90				
Місце	3, 5					70			
Дія	5						–		
Час	1							–	
Інший об'єкт	0, 5								100

Значення дії не мають у цій семантичній групі співвідносного прямого. Значення ж часу не має в одному слові однотипних за семантикою ЛСВ.

Іменники, що називають предмети і явища, з мотивуючою основою неперехідних дієслів, мають найбільше (57%) прямих значень суб'єкта дії, друге за кількістю (24%) місце посідають прямі значення місця, кількома словами (понад 6% кожне) представлені значення знаряддя і другого об'єкта, близько 5% — результату дії.

Похідні значення у переважній більшості є однойменними з прямими, хоч можливі й деякі відхилення від цього правила.

В іменників із прямим значенням суб'єкта значення можуть відрізнитися тим, що пряме називає конкретне поняття, а похідне абстрактне (*бродило, зародок, згусток, накуп* і т. п.): *згусток* — 1) густа маса, грудка, яка утворилася при згущенні рідини, розчинів і т. ін.; 2) перен. Зосередження, концентрація чого-небудь; *зародок* — 1) біол. організм у перший період свого розвитку, що живиться за рахунок материнського організму

або поживних речовин у яйці; 2) перен., чого. Початковий стан чого-небудь, що здатне до розвитку; початок, зачаток. Пряме й похідне значення можуть називати конкретні поняття, але ці поняття характеризують явища з різних сфер (*відросток* тощо): *відросток* — 1) пагін, що росте від гілки, стовбура, кореня або стебла рослини; 2) частина чого-небудь, яка відгалужується, відходить вбік; 3) анат. Відгалуження якогось органу в організмі.

Між прямим і похідним значенням може бути відношення цілого й частини або цілого і його ознаки: *відміна* — 1) інший вид якогось предмета, явища, речовини і т. ін., різновидність, варіант; 2) риса, що відрізняє певний предмет, явище тощо від іншого. Розрізнення може відбуватися за відношенням «явище — кількісна ознака»: *злива* — 1) дуже сильний дощ; 2) перен., яка, чого. Про велику кількість чого-небудь такого, що падає, сиплеться і т. ін. безперервним потоком.

Іменники з прямим значенням місця становлять другий за кількістю розряд назв даної семантичної групи, мотивованих неперехідним дієсловом. Найбільше серед них двозначних слів з прямим і похідним значенням місця (*затон, згарище*): *згарище* — 1) місце, де була пожежа; 2) випалене або вигоріле місце в лісі; це ж місце поросле травою або іншою рослинністю. Рідше при прямих значеннях місця представлені похідні дії (*вигул, вир*): *вир* — 1) місце у річці, морі й т. ін. з круговим рухом води, що утворюється внаслідок дії протилежних течій; 2) чого або який, перен. Бурхливий, стрімкий рух, який захоплює, втягує за собою; особи як суб'єкта дії та ін.: *нишпорка* — 1) місце, в якому можна сховати щось або сховатися; схованка; 2) людина, яка надмірно цікавиться всім, потай слідкує за ким-небудь.

На наявність значень місця в системі віддієслівних іменників зверталась увага різних дослідників, проте аналізувались вони в основному з позицій словотворення. Так, засоби творення іменників із значенням місця розглядалися В. В. Виноградовим [47, 128]. На українському мовному матеріалі вони досліджувалися, проте ще і в «Курсі сучасної української літературної мови» (1951 р.) [133, 348–367] у розділі, присвяченому словотворові іменників, даний тип значень не розглядається. В останні роки питанню словотвору віддієслівних іменників в українській мові, як ми відзначали вище, приділяється значна увага [183; 184].

При прямих значеннях знаряддя або засобу похідні теж одноіменні: *іграшка* — 1) річ, призначена дітям для гри; 2) рідко. Те саме, що забавка.

Поодинокими словами представлені іменники із значенням прямого об'єкта дії: *наїдок* — 1) перев. мн. Все те, що їдять, що вживають для харчування, їжа; 2) розм. Ситість, насичення (похідне значення стану).

В іменників, мотивованих дієсловом мовлення, прямі значення можуть називати зміст висловленого, що близько до значення результату. Похідні значення в них переважно того ж типу, що й прямі (*відзив, обмовка* тощо): *відзив* — 1) усна оцінка кого-, чого-небудь. Критична стаття, рецензія, відгук; 2) військ. Умовна таємна відповідь на пароль, за допомогою якої відрізняють своїх від ворогів; *обмовка* — 1) додаткове зауваження, роз'яснення і т. ін. до раніше висловленого; 2) слово або фраза, помилково сказані замість інших, потрібних.

Отже, ми бачимо, що в прямих і похідних значеннях віддієслівних іменників, що називають предмети і явища й мотивовані неперехідним дієсловом, зв'язок із семантикою твірної основи виявляється в наборі типів значень. Це той же набір, який властивий і системі похідних значень іменників із прямим значенням дії, мотивованих відповідного типу дієсловами: суб'єкт, місце, дія, рідше результат, непрямий об'єкт. Похідні значення в даній семантичній групі іменників належать переважно до того ж типу, що й прямі.

Результати аналізу типів прямих і похідних значень у віддієслівних іменниках з прямим значенням предмета і явища, мотивованих неперехідним дієсловом, можна репрезентувати сумарно в таких таблицях:

Таблиця 6

**Типи прямих значень предмета або явища
у мотивованих неперехідними дієсловами іменників**

Тип прямого значення	Кількість	%
Суб'єкт дії	52	55, 9
Місце	18	19, 3
Знаряддя дії	8	8, 6
Непрямий об'єкт	4	4, 3
Результат дії	8	8, 6
Інші	3	3, 3

Таблиця 7

**Співвідношення типів прямих і похідних значень
у мотивованих неперехідними дієсловами іменників
із прямим значенням предмета або явища**

Тип похідного значення	Кількість, %	Із них у тому числі при однотипних прямих				
		суб'єкта	місця	знаряддя	непрямий об'єкт	результат
Суб'єкт дії	53	94				
Місце	15		83			
Знаряддя дії	8			100		
Непрямий об'єкт	5				87	
Результат дії	7					80
Дія або стан	7					
Спосіб дії	3					

Співвідношення типів прямих значень у іменників, що називають предмет або явище, зафіксовано в таблиці 8.

Таблиця 8

**Співвідношення типів прямих значень в іменників,
що називають предмет або явище**

Типи прямих значень	В іменниках, мотивованих перехідним дієсловом	В іменниках, мотивованих неперехідним дієсловом
Суб'єкт дії	28, 8	55, 9
Об'єкт дії або результат	42, 9	
Знаряддя дії	17, 6	8, 6
Результат дії		8, 6
Місце	9, 5	19, 3
Непрямий об'єкт		4, 3
Інші	1, 2	3, 3

2.5. ЗВ'ЯЗОК ІЗ ПЕРЕХІДНІСТЮ СИСТЕМИ ЛСВ ВІДДІЄСЛІВНИХ ІМЕННИКІВ ІЗ ПРЯМИМ ЗНАЧЕННЯМ ОСОБИ

Третю семантичну групу віддієслівних іменників становлять назви осіб, до яких належать близько 9% усіх полісемантичних іменників, утворених від дієслів. Усі назви осіб, мотивовані безпосередньо дієсловом, називають особу як суб'єкт певної дії. Порівняно невелика кількість слів даної групи, мотивована перехідними дієсловами опосередковано (близько 9% утворень від перехідних дієслів), називають особу як об'єкт дії.

2.5.1 Назви осіб, мотивовані перехідним дієсловом

У багатозначних іменниках, утворених від перехідних дієслів, значення суб'єкта становлять 100% (*дослідник, заспіувач, ловець, навантажувач* та ін.): *дослідник* — 1) той, хто займається науковими дослідженнями, вивченням, обслідуванням чого-небудь; *заспіувач* — 1) співак, що виконує заспів або починає спів, підхоплюваний хором; *ловець* — 1) той, хто ловить звіра, рибу тощо.

Значення об'єкта дії спостерігаються тільки в іменників, опосередковано мотивованих дієсловом, — *вилупок, виродок, вихованець, годованець*. Якщо слова даного типу включити до віддієслівних іменників із прямим значенням особи, то вони становитимуть серед них близько 9%. Більшість прямих значень об'єкта дії є емоціонально забарвленими із виразним негативним емоціональним компонентом (див. ще *кастрат, недоносок*), що й зумовлює наявність у них похідних, виключно оцінних, значень.

Більшість іменників із прямим значенням особи, співвідносних із перехідними дієсловами (близько 85%) характеризують особу як діяча. Близько 15% іменників даного типу в прямому значенні є назвами особи як носія ознаки: *любитель* — 1) той, хто має схильність до чого-небудь; *заводій* — 1) призвідник витівок, бешкетів, сварок.

За кількістю ЛСВ у слові це переважно (85%) іменники з двома значеннями; 13% становлять тризначні слова, і тільки близько 2% — іменники з кількістю значень понад три.

Похідні значення іменників, що називають особу як діяча, у більшості випадків (78% похідних у даній групі іменників), як і пряме значення, є теж назвами особи як суб'єкта дії: *водій* — 1) той, хто водить

машину; 2) той, хто вказує шлях кому-небудь; керманіч; *маляр* — 1) той, хто займається малярством; художник; 2) робітник, що займається фарбуванням будов, стін, приміщень.

Похідні ЛСВ, що називають особу за властивістю, наявні й у тих іменників, що співвідносні не безпосередньо з дієсловом, а з віддієслівними утвореннями: *заробітчанин* — 1) заст. Той, хто ходить на заробітки, працює на поденних і строкових роботах; 2) розм. Той, хто працює лише заради грошей, керуючись корисливими інтересами. Серед іменників даної семантичної групи досить поширеним є процес актуалізації застарілих слів, які не мали негативного забарвлення, а подекуди мали позитивний оцінний елемент, у значенні оцінному. Сюди належать такі слова, як *заробітчанин*, *найманець*, *наймит* і т. ін.

Збереження або ж актуалізація застарілих слів в оцінному значенні досить поширене явище як в українській, так і в російській мовах. Так, дослідники російської мови 60–80 років ХХ століття відзначають, що в оцінному значенні зберігаються в російській мові такі слова, як *вельможа*, *сановник*, *барин*, а також похідні від них¹⁶[199, 102]. До явищ цього ряду належить також аналізований нами тип похідних значень у частині віддієслівних іменників. Між прямими й похідними ЛСВ у таких словах відбувається певний перерозподіл частотності вживання в структурі іменника: похідне значення сприймається як елемент сучасної лексичної системи, тоді як прямі належать до застарілої лексики. Але при цьому пряме значення все ще є основою похідного, а це останнє зберігає свою внутрішню форму й смислову залежність від прямого. Тому, незважаючи на відтінок застарілості в таких прямих, вони не втрачають своєї позиції як опорного центру в системі значень полісемантичного слова.

У ряді іменників із прямим і похідним суб'єктним значенням важко визначити, чи похідне виникло внаслідок переосмислення прямого, чи утворилося за відомою моделлю з тих же словотвірних елементів. Так, у слові *водій* важко визначити, чи значення «той, хто водить машину, керує нею; шофер» виникло в результаті переосмислення значення «той, хто веде кого-небудь, вказує шлях кому-небудь», чи воно утворилося від іншого ЛСВ мотивуючого дієслова, коли виникла потреба у відповідній назві. Такого ж роду відношення й між ЛСВ слова *вибійник* та деяких інших: *вибійник* — 1) шахтар,

що працює у вибої, відбиваючи від пласта кам'яне вугілля, руду і т. ін.; 2) робітник текстильної промисловості, який за допомогою спеціальних дошок наносить на тканину візерунок.

При такому типі відношень важко встановити смислову залежність між значеннями всередині слова, вона швидше відбиває зв'язки між ЛСВ мотивуючого слова:

Іменник: *гравець* — 1) учасник гри; 2) розм. Той, хто грає на якому-небудь інструменті.

Дієслово: *грати* — 1) виконувати що-небудь на музичному інструменті; 2) брати участь у якій-небудь грі.

В іменнику *гравець* ЛСВ співвідносні з відповідними значеннями мотивуючого дієслова. Можуть виникати подібні відношення й тоді, коли пряме й похідне значення утворені від співвідносних форм перехідного дієслова й слова зворотно-середнього стану:

Іменник: *крутько* — 1) непосидюча, вертлява, занадто рухлива людина; вертун; 2) те саме, що кругий.

Дієслово:

крутитися — 1) робити обертові, колові рухи; обертатися;

крутити — 1) неперех., перен., розм. Хитрощами ухилитися від відвертої відповіді, розмови, прямої дії.

Але, гадаємо, ні в якому разі в одному слові не можуть об'єднуватися значення, утворені від омонімічних дієслів.

Іменник: *об'їждчик* — 1) той, хто, об'їджаючи ділянки яких-небудь угідь, охороняє їх; 2) той, хто об'їджає коней.

Дієслово:

*об'їжджати*¹ — 1) їхати навколо кого-, чого-небудь;

*об'їжджати*² — 1) привчати ходити у запряжці або під сідлом (про коней).

Іменники, утворені від омонімічних дієслів, теж є омонімами. Тому їх не можна об'єднувати в одному слові як окремі ЛСВ¹⁷, а слід розглядати як самостійні слова.

Похідні значення особи як діяча можуть відрізнятися від прямих такими показниками.

1) Визначеністю/невизначеністю сфери, в якій відбувається дія: *метальник* — 1) той, хто займається метанням чого-небудь; 2) спортсмен, який тренується в метанні диска, списа, гранати.

У цьому слові одне значення є загальновоживаним, а друге належить до спортивної термінології. Слово *навідник* має значення,

пов'язані з військовою і виробничою сферою: *навідник* — 1) боєць, який наводить гармату, кулемет і т. ін. на ціль; 2) робітник, який займається наведенням чого-небудь.

Прямі значенні слів *дослідник*, *обвинувач* і т. ін. є більш загальними, похідні ж — більш конкретизовані, виявляються в певній сфері діяльності.

2) ЛСВ іменників, що в обох значеннях є назвами діяча, можуть відрізнятися також об'єктами, на які спрямована дія. Прямі значення таких слів, як *дослідник*, *метальник* і т. ін. можуть давати більш широкі можливості для добору об'єктів, а похідні визначатися більш конкретним об'єктом, на який спрямовується дія.

3) Похідні значення можуть характеризуватися тим, що називають особу не як діяча, а як носія певної ознаки (*лакувальник*, *наймит*): *лакувальник* — 1) фахівець із лакування; 2) перен. Той, хто приховує, маскує недоліки, прикрашаючи дійсність. Названі слова мають виразний негативний оцінний елемент. Рідше похідні ЛСВ у таких іменниках містять позитивну оцінку: *заспівувач* — 1) співак, який виконує заспів або починає спів, підхоплюваний хором; 2) перен. Організатор, зачинатель якої-небудь справи; ініціатор.

4) В окремих випадках похідне значення є назвою рослини або живої істоти: *косар* — 1) той, хто косить траву, збіжжя тощо; 2) перен. мн. Рід членистоногих істот класу павукоподібних; *косарик* — зменш.-пестл. до *косар*; 2) тільки мн. Рід трав'янистих рослин півникових; *гладіолуси*.

В основі похідних ЛСВ у таких випадках лежать неістотні зовнішні ознаки (характерний звук, форма тощо) явища, названого прямим значенням. На те, що в структурі багатозначного слова одне із значень може виникнути на основі неістотної ознаки іншого ЛСВ, звернув увагу Д. М. Шмельов [258, 26], а пізніше йому приділяє увагу В. Г. Гак [50, 382]. Така неістотна ознака може бути основою, на якій тримаються ЛСВ в синхронічний мікросистемі слова. Незважаючи на досить значне поширення в мові подібного типу зв'язків між ЛСВ, їх не можна назвати регулярними, зокрема в системі віддієслівних іменників, вони мають спорадичний характер. Відношення цього типу з категорією перехідності мотивуючого слова не пов'язані.

Іменники з прямим значенням особи можуть мати похідні предмета, який виконує або за допомогою якого виконується дія. У та-

ких словах похідні ЛСВ мають переважно значення суб'єкта дії, що не є назвою особи: *лічильник* — 1) той, хто веде лік чому-небудь; 2) прилад для підрахування чого-небудь; *навантажувач* — 1) людина, яка займається навантаженням; *навантажник* — 2) пристрій для навантаження чого-небудь.

На наявність такого типу похідних при назвах діяча вказував свого часу ще О.О. Потебня, який писав: «В іменнику з п. ад. зручно виводяться інші розряди, а не навпаки. Уявлення знаряддя діячем звичні в багатьох мовах: рос. *косар*, *косырь* — рід великого ножа; ч. р. *налигач*, *прач* (*пральник*)» [189, 83]. Співвідношення значень «назва діяча — назва предмета за функцією» являє регулярний тип і є одним з найбільш поширених в аналізованій семантичній групі іменників (похідні назви предмета як суб'єкта дії становлять у ній 23 %).

Поодинокими при прямих значеннях іменників, що називають особу, є похідні об'єкта цієї ж дії: *вішальник* — 1) той, хто здійснює репресії, вішає людей; 2) той, хто страчений через повішення або повісився.

Аналогічного роду відношення прямого й похідного спостерігаються і в окремих іншомовних іменниках, співвідносних із дієсловом: *конструктор* — 1) той, хто конструює що-небудь; створює конструкції; 2) набір частин і деталей, з яких діти будують іграшкові споруди або складають різні прилади.

В іменників, мотивованих безпосередньо дієсловом, прямі значення об'єкта, як ми вже говорили на початку розгляду даного питання, не зустрічаються. Проте можна відзначити групу слів, опосередковано (за термінологією І.С. Улуханова [242]) мотивовані дієсловом, тобто пов'язані із дієсловом через дієприкметник або віддієслівний прикметник, що й мотивують іменник безпосередньо.

Іменники, мотивовані дієприкметником, віддієслівним іменником або прикметником, не є об'єктом нашого аналізу. Але вивчення їх структури показує, що загальні закономірності співвідношення значення і їх залежності від категорії перехідності, властиві віддієслівним іменникам, поширюються і на відповідні семантичні групи слів, тільки співвідносних із дієсловом. Це такі слова, як *годованець*, *недобиток*, *недоносок*, *обранець* і т. ін. На семантичну співвідносність із дієсловом імен, пов'язаних із ним опосередковано, звертав увагу М. М. Покровський: «...Можна вважати за правило,— пише він,— ... що прикметники, утворені від *nomina agentis* або від інших

дієслівних імен, загалом асоціюються і з відповідними дієсловами (хоч якщо зв'язок між дієсловом і дієслівним іменником розірваний, то прикметник може асоціюватися тільки з іменником). А завдяки асоціації з дієсловом такі деномінативні утворення набувають характеру ніби дієприкметників активного й пасивного стану» [186, 70]. Спостереження, зроблене М. М. Покровським щодо прикметників, за винятком положення про їх наче дієприкметникову семантику, стосується й іменників, опосередковано мотивованих дієсловом. У них теж виявляються семантичні особливості, зумовлені зв'язками з дієсловом.

Як і прями значення, похідні ЛСВ в іменниках, мотивованих пасивними дієприкметниками та віддієслівними прикметниками, є об'єктними. Диференціація значень відбувається за протиставленням особи — не-особи (*годованець, вихованець*), за сферою (*вихованець, обранець*), у якій відбувається діяльність, об'єктом якої є особа, нарешті, за емоціональним компонентом значення (*недобиток, недоносок*).

Так, іменник *годованець* має два значення, які протиставляються за ознакою особи (не-особи) і за сферою відношень (сім'я — господарство): *годованець* — 1) дитина, взята на утримання; *вихованець*; 2) тварина, яку відгодовують на забій.

У слові *обранець* два значення протиставляються за сферою, в якій відзначається певна особа (перший і другий ЛСВ), третє характеризує особу за властивістю: *обранець* — 1) особа, обрана до органів влади для виконання яких-небудь високих обов'язків, доручень і т. ін.; 2) той, кому віддається в чомусь перевага серед інших, хто удостоюється більшої уваги, ніж інші; 3) людина, від природи наділена чимось недосяжним для інших.

2.5.2. Аналіз іменників із прямим значенням особи, мотивованих перехідними дієсловами

Аналіз іменників із прямим значенням особи, мотивованих перехідними дієсловами, показує, що серед безпосередньо мотивованих слів цієї семантичної групи 100% прямих і похідних значень суб'єкта дії. Серед опосередковано мотивованих слів значна частина слів має прями й похідні ЛСВ об'єкта дії. Серед регулярних типів відношень в іменниках, що називають осіб, слід назвати відношення «особа — особа», серед яких можна виділити такі типи: «особа як

суб'єкт дії — особа як суб'єкт дії», «особа як суб'єкт дії — прилад або пристосування як суб'єкт дії», «особа як суб'єкт дії — особа як носій певної властивості». До нерегулярних типів належать відношення «особа — рослина», «особа — істота» і т. п.

Аналіз іменників, мотивованих дієприкметниками, віддієслівними іменниками і прикметниками, свідчить, що названі типи семантичних відношень властиві не тільки безпосередньо віддієслівним іменникам, які називають осіб, а й тим, що пов'язані з дієсловом опосередковано. Отже, вплив перехідного дієслова на семантику іменника настільки сильний, що зберігається навіть у словах, що віддалені від нього словотвірно.

В іменників із прямим значенням особи зв'язок із валентністю перехідного дієслова виявляється в основному не в типах значень, а в диференціальних ознаках їх, зокрема в розрізненні переважної більшості ЛСВ за характером об'єкта або визначеністю (невизначеністю) об'єкта, на який спрямована дія.

2.5.3. Назви осіб, утворені від неперехідних дієслів

Віддієслівні іменники, що називають у прямому значенні осіб і мотивовані неперехідним дієсловом, становлять порівняно невелику кількість полісемантичних іменників з твірною основою дієслова (близько 2,5%). Усі вони мають пряме значення «суб'єкт дії», виражене основою дієслова. Серед них 46,3% (19 слів) прямих значень характеризують особу за виконуваною нею дією, тобто є назвами діяча: *наступник* — 1) той, хто змінює кого-небудь на якомусь посту, займає місце або посаду свого попередника; *кадильник* — 1) той, хто кадить кадилом. 29% слів у прямому значенні характеризують особу за зовнішніми властивостями, що проявляються в дії, рухові: *вертун* — 1) неспокійна, непосидюча, вертлява людина; *лежень* — 1) те саме, що лежебок.

У 29,5% іменників аналізованої групи прямі значення характеризують людину за внутрішніми властивостями: *крутій* — 1) хитра та спритна людина; *колотник* — 1) сварлива людина, забіяка; *лизун* — 1) той, хто любить лизатися.

В іменників, що характеризують особу за родом діяльності, похідні є теж назвами діяча. Як і в іменників даної семантичної групи, утворених від перехідних дієслів, похідні значення діяча, як правило, характеризують особу за однією й тією ж дією, але виявлено в різних сферах або ж з уточненням сфери в одному з ЛСВ:

боєць — 1) учасник бою, боїв; 2) перен. Про людину, що бореться за здійснення чого-небудь;

їздець — 1) той, хто їде верхи; верхівець, вершник; 2) фахівець, який тренує рисистих коней на кінних заводах.

У слові *боєць* значення відрізняються сферою (військова, громадська), у слові *їздець* позначеним є другий ЛСВ. Дане протиставлення може посилюватися ще темпоральною характеристикою: одне із значень може характеризуватися як застаріле:

доглядач — 1) особа, що доглядає за ким-, чим-небудь; 2) дорев. Службовець, який наглядав за чим-небудь, завідував чимось.

Як і у відповідній групі іменників, мотивованих перехідним дієсловом, у іменників, утворених від неперехідних дієслів, при прямому значенні особи можливі похідні ЛСВ, що називають предмет:

маніпулятор — 1) людина, що робить різні маніпуляції; 2) пристрій для передавання телеграфних сигналів; 3) прилад на пульті управління, у диспетчерській для регулювання складних виробничих процесів.

Нарешті, можливий такий тип похідного значення, в якому особа називається за певною властивістю, рисою:

кадильник — 1) той, хто кадить кадилом; 2) перен., і рон. Той, хто надмірно вихваляє кого-, що-небудь;

командир — 1) керівник військового підрозділу; 2) розм., жарт. Про того, хто любить наказувати, розпоряджатися.

маніпулятор — той, хто любить маніпулювати іншими людьми.

У подібних словах похідні ЛСВ позначаються переважно розмовною стилістичною характеристикою й іронічним або жартівливим емоціональним компонентом.

В іменників, що в прямому значенні характеризують людину за певними зовнішніми ознаками, похідні значення можуть відрізнитися ширшою і вужчою сферою діяльності, характеризувати людину за внутрішніми властивостями або називати предмет. Так, у іменнику *бігун* перше значення не обмежене сферою, а друге — належить до спортивної термінології: *бігун* — 1) той, хто може швидко і легко бігти; 2) спорт. Спортсмен, який володіє технікою бігу. В іменнику *виходець* протиставляються зміни географічних умов і соціального стану: *виходець* — 1) людина, яка переселилася з іншої країни, краю, області та ін.; 2) людина, що перейшла з одного соціального стану до іншого.

Значна кількість іменників, що характеризують особу за зовнішніми рухами чи діями, мають похідні ЛСВ, що є назвами негативних

внутрішніх властивостей людини (*дзвонар, крутько* і т. ін.): *дзвонар* — 1) служитель, який дзвонить у церковні дзвони; 2) перен., зневажл. Той, хто без потреби багато говорить; *базіка, плетун*.

У словах такого типу похідні ЛСВ пов'язані з прямим значенням також несуттєвими ознаками, про що ми говорили трохи раніше.

Нарешті, похідні значення можуть бути назвами неживих предметів або істот (*бігун, вертун, мешканець*): *бігун* — 3) вісь у дверях, воротах; *мешканець* — 2) про тварин, які населяють певну місцевість.

Іменники, що є в прямому значенні назвами особи за якимись її властивостями, в похідному теж характеризують її за певними ознаками, але при цьому відрізняються тим, що одна з ознак характеризує людину за внутрішніми властивостями, а друга за зовнішньою діяльністю: *крутий* — 1) спритна, хитра людина; 2) той, хто схильний до крутійства.

Таблиця 9

Типи відношень ЛСВ в іменниках із прямим значенням особи

Типи відношення між значеннями прямого й похідного ЛСВ	В іменників, мотивованих перехідним дієсловом		В іменників, мотивованих неперехідним дієсловом	
	кількість	%	кількість	%
Назва особи за діяльністю — назва особи за діяльністю	71	66	13	29,5
Назва особи за властивістю — назва особи за властивістю	6	5	24	54,5
Назва особи за діяльністю — назва предмета за функцією	21	17,5		
Назва особи за діяльністю — назва істоти за діями	4	3,5		
Назва особи як об'єкта дії — назва особи або істоти як об'єкта дії	10	8		
Назва особи за діяльністю — назва особи за властивістю			7	16

Типи відношень між значеннями в іменників, що називають осіб за певною діяльністю, входять у загальну систему значень іменників відповідної семантичної групи. Це виявляється в тому, що типи значень і відношення між ними, перелічені вище, ми спостерігаємо і в іменників, що називають діяча, не мотивованих дієсловом.

2.5.4. Семантична парадигма іменників, мотивованих одним дієсловом

Вивчення питання про залежність системи ЛСВ полісемантичних віддієслівних іменників від категорії перехідності мотивуючого дієслова дає підстави зробити висновок, що утворені від основи одного дієслова іменники становлять семантичну парадигму, в якій окремі члени можуть бути представлені або ЛСВ багатозначного слова, або ж окремими словами.

Лінгвістами неодноразово зверталась увага на те, що мовні одиниці вступають у два типи відношень: відношення, що дають нам можливість добору необхідних для висловлювання одиниць,— парадигматичні, і відношення, завдяки яким встановлюються зв'язки мовних одиниць у мовному потоці,— синтагматичні. Парадигматичні й синтагматичні зв'язки лінгвальних одиниць вивчалися насамперед у фонетичній і граматичній системі, відносно ж наявності системних зв'язків у лексичному складі рядом лінгвістів висловлювались сумніви. Щоправда, ідея системних, зокрема, парадигматичних і синтагматичних, зв'язків у лексиці поступово прокладала собі шлях. На необхідність для висловлювання знайти назву явищам і сполучати їх певним чином багаторазово вказувалось у східнослов'янському мовознавстві при визначенні функцій основних компонентів мови — лексичного складу і граматичної будови. На два типи зв'язків лексичних одиниць звертали увагу й зарубіжні мовознавці [276, 97–98].

Д.М. Шмельов [257, 103–156], пише: «Вживання слова в мовленні зумовлене, таким чином, двома факторами: можливістю добору слова, тобто семантичним співвідношенням з іншими словами, між якими розподілена певна «сфера смислу», і можливістю сполучення з іншими словами. Цими двома вимірами й визначається власна семантична значимість кожного окремого слова. На лінії добору слово може розглядатися як член певної лексико-семантичної парадигми, точніше — низки парадигм, що об'єднують слова на основі тієї чи іншої семантичної ознаки» [257, 129]. Вважається, що в парадигматичні відношення вступають слова однієї тематичної групи. Д. М. Шмельов відзначає, що одне й те ж слово за різними ознаками може входити до складу кількох парадигм. Ми можемо доповнити, з погляду структури багатозначного слова, що до різних парадигм можуть входити не тільки слова, а й окремі ЛСВ, а також,

що кожен ЛСВ за різними ознаками може бути членом кількох семантичних груп. Так, віддієслівні назви особи можуть характеризувати її за родом діяльності і за властивістю (*дзвонар, кадильник*) і відповідно водять до різних парадигм. У даному разі нас цікавить та сторона парадигматичних відношень віддієслівних іменників, яка пов'язана з їх зв'язками з дією.

До парадигми значень іменників дієслівного походження входять насамперед значення дії, які є словотвірними для більшості слів цього типу. Інші члени парадигми відрізняються в іменників у залежності від перехідності (неперехідності) мотивуючого слова. Для іменників, утворених від перехідних дієслів з обов'язковим прямим додатком, парадигма складається із значень дії, суб'єкта і об'єкта або результату її. Якщо ж перехідне дієслово керує двома додатками — прямим і непрямым у формі орудного інструментального, то до названої парадигми додається іще значення знаряддя або засобу дії. Значення, зумовлені перехідністю мотивуючого слова, і значення дії становлять основу парадигми і є, як свідчить кількісний аналіз, основними в кількісному і якісному відношеннях. Факультативними, такими, що трапляються в парадигмах імен, утворених від певних дієслів, є ЛСВ, семантика яких пов'язана з характером протікання дії в часі й просторі, тобто значення часу, місця і способу. Для іменників, утворених від неперехідних дієслів, основу парадигми становлять значення дії і суб'єкта. Інші значення — місця, непрямого об'єкта і результату, знаряддя, часу і способу — у цій групі іменників є факультативними. Порівняльну характеристику семантичної парадигми віддієслівних іменників, співвідносних із перехідними й неперехідними дієсловами, подано в таблиці 10:

Таблиця 10

Парадигма значень іменників, мотивованих дієсловами

перехідними дієсловами		неперехідними дієсловами	
суб'єкт дії об'єкт дії результат дії знаряддя дії		суб'єкт дії місце непрямий об'єкт результат дії	
місце час спосіб	для певних семантичних груп	час спосіб	для певних семантичних груп

Члени парадигми аналізованих іменників можуть виражатися ЛСВ полісемантичного слова або ж окремими словами, утвореними від тієї ж твірної основи. Полісемантичне слово різними ЛСВ може входити в різні парадигми. У словотвірних гніздах, мотивованих одним дієсловом, окремі члени семантичної парадигми мають різні способи вираження. Так, значення дії можуть виражатися моносемантичним словом, прямим значенням багатозначного слова або ж похідним ЛСВ при прямому значенні предмета або явища. Суб'єкт дії може виражатися прямим значенням іменників, що називають осіб або предмети, або ж похідним ЛСВ при прямому значенні дії чи інших типів. Так, в іменниках *вигадник*, *виконавець*, *витівник*, *водій*, *дослідник*, *завойовник*, *захисник*, *любитель*, *наслідник*, *обвинувач*, *оборонець*, *оглядач*, *охоронець*, *пекар* прямі й похідні значення виражають суб'єкт дії, *особу*; у словах *збагачувач*, *модифікатор*, *очисник*, *охолоджувач* суб'єктні значення виражені прямими й похідними значеннями іменника з прямим значенням предмета або речовини. Суб'єктними є похідні значення при прямому дії в іменниках *включення*, *заохочення*, *з'єднання*, *командування*, *населення*, *обвинувачення*, *облога*, *охорона*.

Значення прямого об'єкта і результату дії можуть виражатися прямими ЛСВ полісемантичного іменника або моносемантичним словом із значенням предмета або явища, утворених від перехідних дієслів — *вибій*, *вирва*, *виріб*, *доважок*, *заробіток*, *зліпок*, *ламань*, *недопалок*, або ж похідними ЛСВ при прямому значенні дії — *вивіз*, *видумка*, *висів*, *вишивання*, *відсів*, *відрахування*, *впровадження*, *гаптування*, *доплата*, *запозичення*, *збереження*, *надписка*, *наклепка*, *насадження*. Значення суб'єкта в іменників із прямим ЛСВ особи не властиві словам, мотивованим безпосередньо дієсловом, а тільки співвідносним з цим останнім, пов'язаним із ним опосередковано через дієприкметник або віддієслівні прикметники — *вихованець*, *годованець*. Опосередковане творення окремих членів парадигми є засобом доповнення її. Семантична парадигма віддієслівних іменників може доповнюватися не тільки словами, опосередковано пов'язаними з відповідним дієсловом, а і шляхом субстантивації дієприкметників. Субстантивація, гадаємо, в багатьох випадках і в інших семантичних і словотвірних групах іменників відіграє функцію доповнення парадигми або ж за її допомогою створюється ціла парадигма (*майбутнє*, *ми нуле* і т. ін.).

Компонент парадигми, що виражає знаряддя або засіб дії, виражається переважно похідними ЛСВ при прямому значенні дії — *вибивка, викуп, закуска, заливка, запалювання, затиск, зачеплення, змазка, злив, настройка, обклейка, облицювання*, або ж іменниками з відповідними прямими значеннями — *відбивач, било, забавка, заглушка, запинало, затула, мийка, м'ялка, обгортка, обкладинка* — чи похідними ЛСВ при прямих знаряддя (названі шойно слова), або ж при прямих значеннях об'єкта — *запряг, карбівка*.

Названими способами — прямими значеннями (похідними при прямому дії, при прямих однойменних або різнойменних) моносемантичними словами — можуть виражатися й інші типи значень.

Семантична парадигма іменників, мотивованих перехідним дієсловом, більш складна, у ній більше регулярних, передбачених системою мови типів творення значень, ніж у парадигмі, мотивованій неперехідними дієсловами. Це пояснюється, по-перше, тим, що у перехідних дієслів більш складні лексико-граматичні зв'язки і структура значення, по-друге, тим, що співвідношення віддієслівних іменників, утворених від обох типів дієслів — перехідних і неперехідних — на користь перехідних, що відбиває і співвідношення самих дієслів. За матеріалами мовознавців, відношення іменників, словотвірно пов'язаних з перехідними і неперехідними дієсловами, становить близько 4, 2: 1. Така диспропорція пояснюється різними можливостями для творення значень, різними семантичними парадигмами іменників, утворених від перехідних і неперехідних дієслів.

Проаналізований матеріал української мови показує, що не всі закладені в системі мови члени парадигми знаходять свою реалізацію в нормі. Від частини дієслів утворюються всі члени семантичної парадигми, а від інших — не всі. У залежності від повноти вираження потенціально можливих значень можна виділити повні, неповні, надповні і надлишкові парадигми.

Повними семантичними парадигмами називаємо такі, в яких виражені всі потенціальні значення.

Так, для іменників, мотивованих двовалентними перехідними дієсловами (зв'язок із суб'єктом і прямим об'єктом), повною є семантична парадигма, у якій наявні значення дії, об'єкта або результату і суб'єкта дії. Для іменників, мотивованих, наприклад, дієсловами *досліджувати (дослідити), винаходити (винайти)* повна парадигма має такий вигляд:

Значення дії	Значення об'єкта або результату дії	Значення суб'єкта дії
<i>Дослідження</i> — 1) дія за значенням «досліджувати», «дослідити»	<i>Дослідження</i> — 2) наукова праця, в якій викладаються результати дослідження якого-небудь питання	<i>Дослідник</i> — 1) той, хто займається науковими дослідженнями
<i>Винахід</i> — 1) дія за значенням «винаходити», «винайти»	<i>Винахід</i> — 2) те, що винайдене, зовсім нове, невідоме до цього	<i>Винахідник</i> — 1) той, хто винайшов що-небудь

При розгляді структури полісемантичних іменників із прямим значенням дії, утворених від перехідних дієслів, ми вже говорили, що ЛСВ одного іменника не можуть виразити всі потенціально можливі значення, оскільки віддієслівні іменники мають обмежені засоби диференціації значень. Крім того, ми вже говорили, що полісемантичні іменники аналізованого типу — це в основному структури з двох, рідше з трьох ЛСВ. Тому повна парадигма значень може виражатися кількома словами. Наприклад, у іменників, мотивованих дієсловом *виховувати*:

Значення дії	Значення об'єкта або результату дії	Значення результату дії	Значення суб'єкта дії
<i>Виховання</i> — 1) дія за значенням виховувати, виховати	<i>Вихованець</i> — 1) той, хто вихований, вивчений ким-небудь або навчається де-небудь	<i>Виховання</i> — 2) сукупність знань, культурних навичок, поглядів, що становлять загальний рівень духовного розвитку людини і є наслідком систематичного впливу навчання і виховання	<i>Вихователь</i> — 1) той, хто виховує когонебудь

Семантична парадигма іменників, утворених від одного дієслова, може бути ускладнена однотипними значеннями (об'єкта, суб'єкта і т. ін.). У такому разі в парадигмі виникає кілька слів, утворених за допомогою різних словотвірних засобів; це назви різних понять (слова й ЛСВ, мотивовані різними значеннями дієслова, належать до різних парадигм):

вкладення — 1) дія, 2) об'єкт, 3) об'єкт; *вклад* — 1) об'єкт, 2) об'єкт; *вкладник* — суб'єкт.

Слова *вкладення* і *вклад* мають однотипні значення об'єкта:

вкладення — 2) те, що вкладено всередину; 3) кошти, вкладені в якийсь виробництво;

вклад — 1) грошова сума, внесена на збереження до ощадної каси або державного банку; 2) перен. рідко. Те саме, що *внесок*.

Вкладення 3 і *вклад* 1 та 2 належать до однієї парадигми.

Парадигму, в якій існує кілька однотипних значень, можна назвати надповною, оскільки в ній знаходять вираження більше компонентів, ніж передбачено структурними можливостями мови. Прикладом надповної парадигми може бути група іменників, утворених від дієслова *будувати*, в якій ми маємо кілька слів для вираження значення результату:

будування — 1) тільки одн. Дія за значенням «будувати» 1, 2; 2) готова будівля, споруда; 3) тільки одн. Характер, особливості, стиль будови; архітектура;

будинок — 1) будівля, споруда, призначена для житла; 2) науковий, культурно-освітній, побутовий заклад, установа, а також будівля, де він (вона) міститься;

будівля — 1) архітектурна споруда, будова; 2) тільки одн., рідко. Дія за значенням *будувати* 1;

будова — 1) кам'яна, дерев'яна та ін. споруда для житла, громадських потреб і т. ін.; будівля; 2) тільки одн. Дія за знач. «будувати» 1, 2; 3) місце, де відбувається будівництво; 4) тільки одн. Розміщення, взаємне розташування частин чого-небудь; побудова, структура;

будівництво — 1) тільки одн. Те саме, що *будування* 1; 2) місце, де здійснюється будування, а також споруджувана будівля; 3) установа або організація, яка будує, споруджує що-небудь; 4) чого або з означенням, тільки одн., перен. Створення певних суспільних відносин, суспільного ладу, нових форм управління державою, організації праці і т. ін.;

будівник — 1) той, хто будує, споруджує що-небудь, працює на будівництві; 2) чого, перен. Той, хто створює що-небудь, творець;

будівельник — 1) той, хто будує, споруджує що-небудь, працює на будівництві.

У словах *будування*, *будинок*, *будівля*, *будова* кілька значень результату, що не є тотожними, а відрізняються певними ознаками:

будова і *будування* 2 — просто результат дії; *будинок* 1 і *будинок* 2 характеризують побудовану споруду за призначенням, *будівля* 1 називає споруду безвідносно до призначення. Отже, парадигма іменників, мотивованих дієсловом *будувати*, є надповною: у ній наявні значення дії, об'єкта, результату, і словами *будівник* і *будівельник* названий суб'єкт дії, тобто наявні всі значення, властиві парадигмі іменників, утворених від дієслів даного типу, значень же результату і суб'єкта дії в цій парадигмі кілька, вони відповідно мають різні засоби вираження і семантичні відмінності.

Проте значна кількість іменників має і неповну парадигму значень, тобто в їх системі частина з потенційно можливих значень відсутня: *видобуток* — 1) дія, 2) результат; *добавка* — 1) дія, 2) об'єкт; *додача* — 1) дія, 2) об'єкт; *здача* — 1) дія, 2) об'єкт і т. ін.

Неповнота парадигми в цих словах зумовлюється відсутністю значення суб'єкта дії. Здебільшого відсутність суб'єктного значення пов'язана із спрямовуванням дії не на одиничний об'єкт, а на назви речовини, маси і т. ін.

У семантичній парадигмі віддієслівних іменників може бути два іменники із прямим значенням дії: *видобування* — дія за значенням «видобувати»; *видобуток* — гірн. 1) Процес добування корисних копалин з надр землі і 2) певна кількість корисних копалин, видобута з надр землі; *додавання* — 1) дія за значенням «додавати»; *додача* — 1) дія за значенням «додавати», «додати» — 1; 2) те, що додається.

У таких парадигмах слова, утворені за допомогою суфікса *-нн-я* і однотипних з ним (*-інн-я*, *-енн-я*, *-тт-я* тощо), служать для диференціації, з одного боку, значення власне дії і, з другого, значень об'єкта, результату, суб'єкта, що містяться в паралельному полісемантичному утворенні. Іменники із суфіксом *-нн-я* і т. ін. дуже часто виступають як однозначні або ж ускладнюють свою структуру за рахунок кількох значень дії, співвідносних з різними ЛСВ базового дієслова, ускладнення їх за рахунок значень не-дії відбувається рідше, ніж у слів інших словотвірних типів.

В іменників, мотивованих тривалентним перехідним дієсловом, повна семантична парадигма складається із значень дії, суб'єкта, прямого об'єкта, результату, знаряддя або засобу дії. Такі повні парадигми майже не трапляються в мові. Найчастіше при такій мотивації функціонують неповні парадигми — переважно значення дії, знаряддя або засобу дії, об'єкта і суб'єкта, наприклад:

навантаження — 1) дія за значенням «навантажити», «навантажувати» 1; 2) те, чим хто-, що-небудь навантажується; 3) кількість роботи, ступінь зайнятості якою-небудь роботою; 4) добровільно взяте на себе доручення, зв'язане з громадською роботою;

навантажник — 1) людина, яка займається вантаженням; 2) пристрій для навантаження чого-небудь;

навантажувач — 1) людина, яка займається вантаженням; вантажник; 2) спец. пристрій для вантаження чого-небудь.

Ці три іменники становлять одну з не багатьох повних парадигм в аналізованій групі: *навантаження* — 1) дія, 2) об'єкт, 3) об'єкт, 4) непрямий об'єкт; *навантажник* і *навантажувач* мають значення суб'єкта і знаряддя.

Неповні парадигми семантично можуть доповнюватися утвореннями від інших однокореневих основ, субстантивними дієприкметниками або ж утвореннями від інших однокореневих основ, які тільки семантично співвідносні з рядом слів:

витворення — дія, *витвір* — 1) об'єкт, 2) об'єкт, *творець* — суб'єкт;

обвинувачення — дія, *обвинувач* — 1) суб'єкт, 2) суб'єкт; *обвинувачений* — об'єкт;

захист — 1) дія, 2) дія; 3) дія;

захисник — 1) суб'єкт, 2) суб'єкт, 3) суб'єкт; *підзахисний* — об'єкт.

У структурі мотивованих неперехідними дієсловами іменників переважають похідні значення дії при відношенні значень «дія — дія». Вони мотивуються різними ЛСВ дієслова. Крім того, ми зазначали, що другим регулярним типом похідних значень у таких іменниках є суб'єктні. Відношення значень дії та її суб'єкта у переважній більшості виявляються і в семантичній парадигмі іменників, утворених від неперехідних дієслів різними способами.

1) *боротьба* — дія, *борець* — суб'єкт;

2) *бесіда* — дія, *бесідник* — суб'єкт;

3) *наїзд* — дія, *наїзник* — суб'єкт;

4) *їзда* — дія, *їздець* — суб'єкт; *їздовий* — суб'єкт.

5) *кадіння* — 1) дія, *кадило* — знаряддя, *кадильник* — суб'єкт. (Якщо дія пов'язана з непрямим об'єктом, то в парадигмі може з'явитися значення об'єкта (знаряддя))

В іменників, мотивованих дієсловом, помітну кількість становлять значення місця дії: *гра* — 1) дія, 2) дія; *гравець* — 1) суб'єкт, 2) суб'єкт; *іграшка* — непрямий об'єкт; *грище* — місце.

Проте відсутність значень місця не сприймається як неповнота парадигми, оскільки це значення, незважаючи на свою поширеність, є, як мовилось, факультативним. Отже, для парадигми полісемантичних іменників з твірною основою неперехідного дієслова найбільш типовим є значення дії та її суб'єкта.

При аналізі семантичної парадигми іменників, мотивованих дієсловом *навантажувати*, зверталась увага на наявність двох слів (*навантажник* і *навантажувач*) із двома попарно тотожними значеннями. Два тотожних за семантикою слова маємо і в парадигмі іменників, утворених від дієслова *грати* (*гравець*, *грач*). Можна назвати цілу низку парадигм із такими дублетними словами. В інших випадках тотожними за семантикою є окремі ЛСВ слів. Так, у парадигмі *кочування* (дія), *кочовище* (місце), *кочівля* (1) те саме, що *кочування*; 2) те саме, що *кочовище*); *кочівник*, *кочовик* (суб'єкти дії) ми бачимо тотожні за значенням ЛСВ у слів *кочівля* 1 — *кочування*, *кочівля* 2 — *кочовище*, *кочівник* — *кочовик*. Тотожні значення мають слова *бойовище* 2 («поле бою, битви») і *бойще* 2 («місце, де відбувається бій»), *лет* 1 («те саме, що летіння») і *летіння* («дія за значенням “летіти”»). Як правило, в таких парадигмах спостерігається тенденція до скорочення функціонування одного з членів дублетної пари. Семантичні парадигми, в яких є слова з тотожними значеннями, ми називаємо надлишковими семантичними парадигмами, оскільки в них є кілька мовних засобів для вираження тотожного змісту.

Питання про типи семантичних парадигм має важливе значення для вивчення системної організації лексичного складу, оскільки парадигматичні відношення між значеннями властиві не тільки іменникам. Це питання може стати предметом окремого розгляду. Ми звернули увагу на існування певної семантичної парадигми у віддієслівних іменниках і визначили основні типи парадигм щодо повноти їх, оскільки вивчення цього питання тісно пов'язане із характером відношень між значеннями в структурі полісемантичного слова, а також тому, що в парадигмі значень віддієслівних іменників, як і в структурі багатозначного слова, виявляється зв'язок її з категорією перехідності (неперехідності) мотивуючого дієслова.

Розгляд взаємовідношень між значеннями слів в одній семантичній парадигмі дозволяє проникнути не тільки у внутрішню організацію структури багатозначного слова, а й уявити собі системну організацію певної частини семантичної структури іменників у цілому.

2.6. СПІВВІДНОШЕННЯ КОНКРЕТНИХ І АБСТРАКТНИХ ЗНАЧЕНЬ У ПОЛІСЕМАНТИЧНОМУ ВІДДІЄСЛІВНОМУ ІМЕННИКУ

Аналіз семантичної парадигми віддієслівних іменників був би неповним, коли б ми не зупинилися на питанні про співвідношення конкретних і абстрактних значень у ній. Проблема конкретних і абстрактних значень неодноразово привертала до себе увагу дослідників і вирішувалась по-різному¹⁸.

На відносність поняття «конкретні» й «абстрактні» іменники вказує Г. А. Уфімцева: «...Поділ повнозначних слів на «конкретні» й «абстрактні», що ґрунтується на розрізнюванні логіко-предметного змісту, є до певної міри умовним» [244, 91]. Незважаючи на те, що, як справедливо відзначили дослідники [12], питання про абстрактні іменники цікавило багатьох, поки що ознаки цього класу слів не визначені. Аналіз співвідношення конкретних і абстрактних значень у віддієслівних іменниках може дати певний матеріал для розв'язання цього питання.

І. І. Ковалик говорить про багато ступенів абстрагування в системі іменників: «У багатогранній семантичній системі іменників спостерігаємо такий висхідний ієрархічний ряд категорії конкретності — абстрактності: 1) конкретні іменники із суто денотативним значенням, основою якого є конкретне поняття, що відображає реальні предмети об'єктивної дійсності; 2) конкретні іменники з мішаною денотативно-сигніфікативною основою значення; 3) конкретно-абстрактні іменники з комбінованою сигніфікативно-денотативною основою значення; 4) абстрактні іменники з суто сигніфікативною основою значення. Семантичні категорії конкретності-абстрактності словникового складу мови становлять собою діалектичну єдність» [107].

О. Есперсен, аналізуючи різні визначення термінів «конкретний» і «абстрактний», заперечує думку, що «слово «конкретний» позначає головним чином те, що в зовнішньому світі характеризується відчутністю, просторовістю і доступністю органам чуття, а слово «абстрактний» — те, що існує в свідомості» [77, 152–153], оскільки, на його думку, таке розуміння термінів не допомагає розкрити своєрідність мовних явищ. Незважаючи на це, ми й досі користуємось саме таким розумінням відмінності слів із конкретним і абстрактним значенням¹⁹. Нам уявляється, що позиція О. Есперсена і критикованих ним авторів [130] до певної міри зумовлюється тим, що вони

не враховували багатозначності слова, не розрізняли значення слова і його вживання.

Питання про співвідношення абстрактних і конкретних значень особливо важливе для іменників, співвідносних із дієсловами, оскільки, як відомо, «серед іменників з абстрактним значенням найбільшою є група слів з похідними основами, утворених від прикметників та дієслів за допомогою спеціальних суфіксів» [209, 29].

У науковій літературі з питань філософії й лінгвістики були спроби взагалі відмовитись від розрізнення лексики з абстрактним і конкретним значенням на тій підставі, що значення кожного слова є певним узагальненням, абстракцією, проте ця думка спростовується цілою низкою лінгвістичних досліджень, у яких доводиться, що в різних класах слів ступінь абстрагування може бути різним, і робиться спроба встановити певну ієрархію значень за ступенем абстракції. Гадаємо, правий був Л. А. Булаховський, коли писав: «Оскільки взагалі слово за його природою узагальнює, ідеться, власне, про розрізнення в кожному даному слові, в тому контексті, в якому воно вживається, значення конкретного проти іншого — конкретнішого, або, навпаки, абстрактнішого і под. Так, *людина* — конкретне слово в порівнянні із збірним *людство*, але воно абстрактніше за *чоловік*, надто за можливі вужчі значення *селянин*, *робітник* і т. д.» [33, 78] Про ієрархічність у ступені абстракції в лексичному складі говорить і Г. А. Уфимцева: «...навіть найбільш конкретні слова здатні фіксувати різні ступені узагальнення, сполучаючи в собі як більш загальні, більш абстрактні, так і конкретні поняття. Смысловий зміст подібних словесних знаків є багатоступінчатим за ступенем і характером узагальнення» [244, 91]. Нас у цьому випадку цікавить не питання про сутність абстрактних і конкретних понять та їх назв, яке розглядалося в літературі неодноразово, а співвідношення між конкретними й абстрактними значеннями в структурі полісемантичного слова.

Віддієслівні іменники із процесуальним значенням усіма дослідниками відносяться до абстрактної лексики. При цьому визначаються навіть спеціальні формальні засоби вираження абстрактності, зокрема суфікси, в українській мові. Такий підхід є справедливим тільки для прямих значень відповідних іменників, у похідних же ЛСВ їх можуть бути як абстрактні, так і конкретні назви. Особливо широко останні виявляються в іменниках, мотивованих перехідними дієсловами. Так, у дієсловах *вишивання*, *вишивка*, *в'язання*, *виплавка*, *виллов*, *вирізка*,

наколка, обшивка, обклейка, обмолот, досів, відсів, висів, надставка і т. ін. прями значення мають абстрактне значення, похідні ж ЛСВ є назвами об'єктів, на які спрямована дія, отже, є конкретними. Таке ж відношення абстрактного прямого значення процесу і конкретного похідного результату дії знаходимо в словах *нарізка, окантування, обличкування, напайка, креслення 1, 2, карбування, гаптування, завивка, насадження* і т. ін.; відношення процесу і знаряддя або засобу дії в іменниках *відвал 1, вибивка, набивка, окуття, оббивка, змазка, настройка*. Конкретними є значення суб'єкта дії, місця і часу її при прямих значеннях дії в широкому розумінні слова: 1) прями значення дії (абстрактні) — похідні суб'єкта (конкретні): *відстій, навала* і т. ін.; 2) прями дії — похідні часу: *косовиця, сімба, жнива*; 3) прями дії — похідні місця: *обхід* тощо.

При іменниках, що є в прямому значенні назвами інтелектуальної діяльності, мовлення, похідні значення результату або змісту діяльності мають абстрактні значення: *виучка, виховання, думка*.

Віддієслівні іменники, що в прямому значенні називають осіб, відрізняються високим ступенем узагальнення, оскільки поняття, що лежить в їх основі, перехрещується з численними іншими класами осіб, можуть мати різну предметну віднесеність. Так, слово *захисник* або *оборонець* у прямому (більш широкому) значенні «той, хто захищає», може бути і селянином, і робітником, і учнем, вченим, інженером тощо, він може бути представником будь-якого народу, будь-якої соціальної або вікової групи, різних родів діяльності та професій, може характеризуватися за численними іншими ознаками. У слові, утвореному від дієслова, на передній план виступає ознака людини за дією, що є основою семантики мотивуючого дієслова. Незважаючи на високий ступінь узагальнення й абстрагованості, назва особи має конкретне значення, незалежно від того, чи це назва особи за родом діяльності (напр. *будівник, водій, глядач, зв'язківець, охоронець*), чи за властивістю (напр. *вискочка, заводій, крикун, крутько, моргун*). Похідні ЛСВ у більшості слів цієї семантичної групи теж є назвами особи, отже, мають конкретне значення. Конкретними ж є похідні значення предмета, рослини або істоти. Отже, в семантичному класі віддієслівних іменників, що в прямому значенні називають особу, всі значення — прями й похідні — є конкретними.

У семантичній структурі віддієслівних іменників, що в прямому значенні є назвами предметів або явищ, є ЛСВ з конкретними

й абстрактними значеннями. Цілком природно, що прямі й похідні значення суб'єкта, об'єкта, результату, знаряддя, місця дії є конкретними, якщо виражають предмет: напр. *вимірник, виріз, заслін, посилка, обладнання*. Конкретними є також похідні назви осіб. Абстрактні значення в іменниках, що є назвами предметів і явищ, мають місце в ряді випадків, які ми розглянемо докладніше.

Абстрактними є прямі й похідні значення результату (змісту) в іменників, мотивованих дієсловами інтелектуальної діяльності, мовлення, впливу (напр., *вимисел, задум, замисел*).

При прямому значенні суб'єкта може бути похідне властивості, яка теж виступає як суб'єкт дії (*збаба* тощо). Таке значення теж є абстрактним.

В іменників, утворених від семантичних груп перехідних дієслів із значенням фізичних дій, прямі значення є переважно назвами конкретних понять, серед похідних же можливі й назви понять абстрактних. Виникнення похідного абстрактного значення, однойменного з прямим (об'єкт, результат — результат і т. ін.), пов'язане з перенесенням назви у сферу духовних або суспільних процесів. Такі похідні, як правило, виникають не в результаті розвитку прямого іменникового значення, а в результаті творення його від іншого, ніж пряме, значення ЛСВ дієслова (напр., *гальмо, карб*).

В іменників, що називають явища, утворених від перехідних дієслів, існують похідні дії, що є дублетами до форм на *-ни-я, -тт-я* та ін. (напр. *вариво, гальмо, здобуток*).

У групі полісемантичних іменників, що називають предмети і явища і мотивовані перехідними дієсловами, відносна кількість абстрактних значень досить висока, відношення назв конкретних і абстрактних понять становить приблизно 2,2:1, тобто абстрактні значення становлять близько третини прямих і похідних ЛСВ.

У багатозначних іменників із прямим значенням предмета чи явища, утворених від неперехідних дієслів, відносна кількість абстрактних значень значно менша, ніж у попередній групі, а саме: відношення конкретних і абстрактних становить 3:1, тобто абстрактні значення становлять усього 1/4 ЛСВ у таких словах.

При прямому значенні предмета можуть бути похідні, що називають психічний стан (*болячка, накал*). Такі похідні ЛСВ є метафоричними, вони зберігають іще до певної міри свій образний та емоціональний зміст, через що й сприймаються як переносні незалежно

від тривалості вживання. У словах з таким типом відношень прямий і похідний ЛСВ утворилися від різних значень дієслова, яке дало слову твірну основу. Проте існують і слова, в яких похідне значення виникає в результаті розвитку прямого іменникового: *лазівка* — 1) те саме, що *лаз*; 2) хитрий, спритний прийом для виходу з певного, звичайно неприємного, скрутного становища.

При прямому конкретному значення похідні можуть виникати і в результаті перенесення назви із сфери фізичних, біологічних дій і процесів в інші сфери — суспільні, побутові і т. ін. (*зародок, згусток* тощо).

Із усього сказаного про абстрактні та конкретні лексичні значення в системі віддієслівних полісемантичних іменників можна зробити такий висновок: оскільки в одній лексемі об'єднуються ЛСВ з конкретними й абстрактними значеннями (незалежно від того, яке з них є первинним, а яке секундарним), слід уточнити і визначити рамки вживання термінів «слова з конкретним значенням» і «слова з абстрактним значенням». У полісемантичних словах це протиставлення відбувається не на рівні слова-лексеми, а на рівні ЛСВ, тому названі терміни правомірно вживати тільки до однозначних слів. До полісемантичних же слів вони можуть бути застосовані тільки на рівні ЛСВ, а саме: ЛСВ з абстрактним або конкретним значенням. У таких лексемах пряме значення є абстрактною назвою властивості чи ознаки, а похідні — конкретною назвою носія ознаки.

Резюме

Аналіз семантичних парадигм віддієслівних іменників виявляє, що в них знаходять вираження міжрівневі зв'язки мовних одиниць — відношення лексико-семантичної, словотвірної й граматичної системи аналізованого класу іменників і дієслова, що мотивує їх. Міжрівневі відношення в даному разі виражаються в тому, що система значень іменника і ширше — іменників, мотивованих одним словом, становлять виражену певними словотвірними засобами парадигму, склад, характер якої зумовлені семантичною і лексико-граматичною (категорія семантичної перехідності) структурою мотивуючого дієслова.

Семантична валентність дієслова, на нашу думку, знаходить вираження не в зв'язках дієслова з різного роду об'єктами (синтаксичними категоріями), а в семантичних компонентах, що втілюються в іменниках різних семантичних груп (відношення семантичні).

Проведене нами дослідження показує, що в іменниках виражаються не всі об'єктивні з синтаксичного погляду слова, а тільки ті, що входять до його знакової характеристики (зв'язки з суб'єктом, прямим об'єктом і знаряддям).

У парадигмах віддієслівних іменників можна виділити обов'язкові й факультативні члени. До обов'язкових належать ті, що зумовлені найбільш загальними рисами, властивим дієслову (значення дії, суб'єкта, об'єкта, знаряддя). Факультативними є значення місця, часу, способу дії, що утворюються від лексично обмежених семантичних груп дієслів (переміщення в просторі, сезонні роботи, рухи або жести живих істот тощо).

Залежність семантичної парадигми віддієслівного іменника від категорії семантичної перехідності виявляється в тому, що іменники, співвідносні з перехідними й неперехідним дієсловами, мають різний набір значень і диференціальних ознак. Іменники різних семантичних груп (із прямим значенням дії, предмета або явища і особи) в різний спосіб виражають зв'язки з мотивуючим словом.

У парадигмах значень іменників із прямим значенням дії спостерігаються два типи відношень — безпосередні й опосередковані. Прямі зв'язки виражаються в тому, що ЛСВ іменника пов'язані безпосередньо з концептуальним значенням мотивуючого слова. Такі ЛСВ є транспозицією дієслівної семантики в іменникову. Опосередковані відношення виявляються у виникненні значень об'єкта (результат), знаряддя, пов'язаних із семантичною перехідністю мотивуючого ЛСВ. І значення дії, і значення не-дії можуть бути пов'язані з різним ЛСВ мотивуючого слова.

В іменників з прямим значенням предмета і явища, особи залежність від мотивуючого слова, зокрема, його перехідності, виражається в прямих значеннях і характері протиставлень ЛСВ в іменній лексемі.

Мікросистема полісемантичного слова не є замкненою і самодостатньою. Про це свідчать її складні міжсистемні зв'язки: різними ЛСВ іменник може входити до складу різних лексичних парадигм, до складу синонімічних і антонімічних груп.

Розділ 3.

ЕПІДИГМАТИЧНІ ВІДНОШЕННЯ В ПОЛІСЕМАНТИЧНИХ ІМЕННИКАХ

До епідигматичних ми відносимо структурні зв'язки між ЛСВ багатозначного слова, зокрема топологічні, поняттєві, смислові, за типами лексичних значень.

3.1. ТОПОЛОГІЧНА СТРУКТУРА СЛОВА

Важливою стороною семантичної структури слова є топологічна структура, що характеризує його за кількістю ЛСВ, за особливостями їх внутрішньої організації, типами зв'язків окремих значень із позамовним рядом. Топологічна структура є явищем історично відносним, тому вона може розглядатися як у синхронічному, так і в діахронічному аспекті. Ми розглянемо синхронічну структуру багатозначного віддієслівного іменника на тлі іменників української мови взагалі.

Багатозначні іменники за кількістю ЛСВ поділяються на такі основні групи:

- а) близько 68 % становлять іменники, що мають два значення;
- б) тризначні слова становлять близько 20 %;
- в) чотиризначні — близько 8 %;
- г) структури, що складаються з п'яти і більшої кількості значень, становлять близько 4 %.

Структура віддієслівних іменників майже не відрізняється за кількістю ЛСВ від іменників у цілому:

- двозначні — близько 69 %,
- тризначні — 18 %,
- чотиризначні — 8,5 %,
- більше значень — 4,5 %.

Отже, для іменників, у тому числі й віддієслівних, найбільш типовими є структури з двома, рідше — трьома значеннями.

Проте співвідношення іменників за кількістю значень неоднакове в різних семантичних групах іменників, співвідносних із дієсловами, як це видно з таблиці 11:

Таблиця 11

Структура іменників, мотивованих перехідним дієсловом, за кількістю значень

Кількість значень	Семантична група іменників		
	дія	особа	неживі предмети і явища
2	66,6 %	85,4 %	71 %
3	20,8 %	11,5 %	20,2 %
4	8,1 %	2,4 %	5,6 %
більше 4	4,5 %	0,7 %	3,2 %

Подані статистичні кількісні характеристики демонструють, що в іменниках із прямим значенням дії переважають структури із кількістю значень більше двох, у назвах же осіб значно більше, ніж в інших семантичних групах, слів із двома значеннями.

Відмінності в характеристиці слів за кількістю значень помітні також між іменниками з прямим значенням дії, співвідносними з перехідними й неперехідними дієсловами (див. таблицю 12).

Таблиця 12

Порівняльна характеристика іменників із прямим значенням дії

Кількість ЛСВ	Іменники, співвідносні з перехідним дієсловом	Іменники, співвідносні з неперехідним дієсловом
2	492 слова (67,4 %)	288 слів (80 %)
3	154 слова (20,8 %)	34 % слова (10 %)
4	59 слів (7,6 %)	18 слів (5,5 %)
більше 4	34 слова (4,2 %)	15 слів (4,5 %)

Із наведеної таблиці видно, що в іменниках, мотивованих перехідними дієсловами, не тільки більш складна парадигма значень, а й що іменників цього класу значно більше в середньому, ніж слів, утворених від неперехідних дієслів.

Відмінності в кількості значень у різних групах віддієслівних іменників пов'язані із складом семантичної парадигми: чим склад-

ніша парадигма, тим більше поширені багаточленні структури, чим простіша,— тим більше слів із двома значеннями. У назв осіб можливі, головним чином, значення суб'єкта дії і в прямому і в похідних ЛСВ, тому саме в них найбільше двозначних слів. Найбільш складна парадигма в іменників із прямим значенням дії, співвідносних із перехідними дієсловами, тому в них найменше з усіх семантичних груп слів із двома значеннями і більше — з чотирма і більше ЛСВ.

ЛСВ полісемантичного слова певним чином організовані, що знаходить вияв у місці, яке посідає кожне значення в багатозначному слові, і в характері відношень між ними. М. Я. Калинович свого часу писав: «Одне із значень полісемантичного слова звичайно здається нам основним або прямим, тобто таким, що існує передусім для означення саме даного предмета, даної властивості, даного явища. Решту значень такого слова ми оцінюємо як похідні або переносні» [95, 17]. В. В. Виноградов відзначає, що розрізнення прямих і похідних значень пов'язане з характером вираження в ЛСВ об'єктивної дійсності: прямі значення наче безпосередньо спрямовані «на предмети, явища, дії і якості дійсності» [45, 12], похідні ж спрямовані на явища дійсності опосередковано, через пряме значення. Саме пряме значення слова є «опорою і суспільно усвідомленим фундаментом усіх інших його значень і застосувань» [45, 12]. На роль стрижневого значення в слові вказують і сучасні дослідники: «...кожне слово має основне, стрижневе значення, з яким зв'язані і навколо його групуються переносні та похідні значення... Серед багатьох значень слова впокремлюється одне, що займає центральне положення і грає основну роль» [24, 31–32]. Саме з такого розуміння ролі прямого значення як осередку полісемантичного слова виходимо й ми при аналізі топологічної структури слова.

Проте в лінгвістичній літературі висловлювалися й інші погляди. Так, О. І. Смирницький, визнаючи, що «по відношенню одне до одного такі основні, центральні значення слова можуть бути нерівноправними: тут можуть розрізнятися головні й другорядні, вихідні й похідні значення», разом із тим вважає, що в структурі слова всі ЛСВ рівноправні. Так, він пише: «У випадку багатозначності слова таких значень є в ньому два і більше, але... кожне з них займає в його семантиці місце, взагалі аналогічне місцю другого: кожне з них виступає як семантичне ядро слова по відношенню до інших еле-

ментів його семантики» [215, 115]. Звичайно, слід погодитись, що кожен ЛСВ і значення слова як лексеми характеризуються наявністю всіх значень, які взаємно зумовлюють семантику одне одного. Проте в слові вони цементуються переважно прямим значенням, рідше ж — відношеннями до одного мотивуючого ЛСВ.

За характером відношень між ЛСВ можна визначити кілька структур полісемантичного слова. Науковцями відзначалися неодноразово три основних топологічних типи залежності між ЛСВ [269; 180, 149–150]: 1) радіальна полісемія, при якій усі похідні ЛСВ мотивовані одним і тим же прямим значенням; 2) ланцюжкова полісемія, за якої кожне наступне значення мотивоване другим, найближчим до нього значенням; 3) радіально-ланцюжкова полісемія, яка сполучає два згадані типи. Проте при ближчому розгляді залежності між значеннями в складі полісемантичного слова виявляється, що відношення ці є значно складнішими. По-перше, радіальна полісемія не однотипна, вона має низку видів, і чим більше значень у слові, тим більше комбінацій у ній можливо; по-друге, крім названих базових типів відношень (радіальний і ланцюжковий), існує ще тип залежності, який не належить до жодного.

1. Як правило, значення в полісемантичному слові поєднані зв'язком підпорядкування, при якому похідні значення перебувають у смислових відношеннях залежності від прямого. Похідне значення може залежати або безпосередньо від прямого, або від одного з похідних ЛСВ. Наприклад, неодноразово відзначалося [8, 200–201], що назва плодового дерева поширюється на назву плода (*слива* — дерево і кісточковий плід, *виноград* — рослина і плоди її), назва рослин може бути і назвою матеріалу чи речовини, з неї зробленої (*бавовна* — рослина і бавовняна тканина, *ваніль* — рослина і ароматична речовина). У всіх названих і аналогічних їм словах друге значення семантично залежить від першого. Графічно така залежність має вигляд:

де 1 — пряме номінативне значення, 2 — похідне від нього.

У полісемантичних лексемах, що складаються з двох значень, структури підпорядкованого типу охоплюють близько 88 % слів.

В іменників, утворених від дієслова, кількість структур підпорядкованого типу в двозначних словах становить близько 90 %. Відношення підпорядкованого типу є основними, і вони властиві усім видам відношень значень як однойменних, так і різнойменних: напр., *перемога* — 1) повний успіх у бою, остаточна поразка військ противника. Успіх у двобої, змаганнях, що закінчується поразкою супротивника; 2) перен. Успіх у боротьбі за що-небудь, здійснення чого-небудь у результаті боротьби, подолання якихось труднощів; *підняття* — 1) дія за значенням «підняти» і «піднятися»; 2) підвищене місце на поверхні землі.

У слові *перемога* пряме й похідне значення є назвами дії, а в слові *підняття* — пряме значення дії, а похідне — місця.

В. В. Виноградов уважав навіть, що про полісемію можна говорити «тільки в тому разі, якщо одне або два з них [значень — Л.Л.] є похідними від основного. Якщо ж такого зв'язку між значеннями немає, то ми маємо справу вже з двома омонімами» [45, 13].

2. Проте окремі ЛСВ полісемантичного слова можуть об'єднуватися в слові не тільки шляхом внутрішньослівного підпорядкування, а підпорядкуванням одному мотивуючому слову. Цей тип відношень виникає тоді, коли два значення слова утворюються від спільного кореня й однакового або полісемантичного афікса. У структурі слова такого типу зв'язок між ЛСВ не підпорядкований, а паралельний. Паралельна залежність ЛСВ має схематичний вигляд:

що демонструє рівноправність значень у структурі слова, невивідність семантики одного з них із другого. Прикладом паралельної структури може бути слово *багатомовність*, у якому одно значення («спілкування багатьма мовами») утворене від одного значення слова *мова*, а друге («схильність багато говорити») від другого, внутрі ж слова залежності між значеннями не спостерігається. Такі значення при виникненні є омонімічними, але близькість їх семантики, мотивація одним словом у близьких темпоральних рамках сприяють об'єднанню таких омонімів в одному слові. Подібні структури можуть виникати з різних причин: 1) коли два значення одного слова утворюються від різних значень слова, що дало твірну основу (сюди належать, напр., згадуване слово *багатомовність*, два значення слів *барабанщик*, *безвір'я*, *бесідник* і т. ін.). 2) Два значення одного

слова можуть утворюватись від однієї твірної основи і різних значень полісемантичного афікса (в іменників це переважно суфікси): суфікса *-ств-* (*багатирство*: 1) багатство, 2) збірн. до багатир; *батрацтво* — 1) батракування, 2) збірн. до батрак), суфікса *-ищ-* (*бойовище*: 1) битва, бій, 2) поле бою; *бурячище* — 1) збільш до буряк, 2) поле, з якого зібрані буряки) і т. ін. Щоправда, в багатьох випадках можна сперечатися про належність значень такого типу до полісемії, оскільки, нам уявляється, що значення слів *бурячище*, *багатир*, *батрацтво* є омонімами, самостійність яких поки що досить відчутна. Це питання вимагає окремого вивчення. У діахронічному плані на структури з паралельним зв'язком ЛСВ вже зверталась увага в літературі. Так, дослідники зазначають, що «не у всіх випадках відзначених змін значень слів можна говорити про перенесення назв, а отже, і про безперервність їх семантичного розвитку. Інколи більш вірогідним уявляється якщо не незалежне аналогічне творення, то в усякому разі використання слів, що вже існували в мові, тільки як готового знака, що сповнюється новим змістом у відповідності з певним осмисленням його «етимологічної форми» [199, 103]. У діахронії, як нам уявляється, могли існувати обидва з визначених авторами шляхів виникнення подібних структур (і омонімічне творення, і сповнення старої форми новим змістом), а в синхронії вони дають один тип топологічної структури.

Структури паралельного типу не є рідкістю в мові. Серед усіх обстежених іменників з двома значеннями вони становлять близько 12%, у віддієслівних — близько 10%.

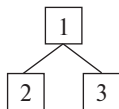
У віддієслівних іменників ЛСВ з паралельним підпорядкуванням можуть бути однойменними, як у словах *балощі*, *блокування*, *захоплення*. Особливо велике місце в іменниках з паралельно підпорядкованими значеннями дії або стану посідають ЛСВ, утворені від різних форм стану дієслова: *балощі* — 1) дія за значенням «балувати»; 2) дія за значенням «балуватися»; *пустощі*, *пустування*. Різнойменні ЛСВ паралельним підпорядкуванням поєднується рідше. Прикладом таких іменників можуть бути *дівоцтво*, *обдарування* тощо: *дівоцтво* — 1) те саме, що *дівування*; 2) збірн. до *дівка* 1. Проте слід відрізнити, гадаємо, слова з паралельним підпорядкуванням значень і механічне об'єднання в одному слові омонімів. Так, ми гадаємо, безпідставно в «Словнику української мови» в одне слово включаються значення слів *випал*, *обрахунок* та ін.: *випал* — 1) дія за зна-

ченням «випалювати», «випалити»; 2) одночасний постріл з кількох рушниць, гармат.

Наявність структур з паралельно пов'язаними значеннями, в яких важко визначити залежність у межах дієслова, вносить певну поправку в положення В. В. Виноградова, що значення в слові об'єднуються тільки шляхом підпорядкування, а де його немає, ми маємо омоніми.

Названі два типи залежності — підпорядкований і паралельний, — які виявляються вже в двозначних словах, є базовими, вони становлять основу для всіх багатозначних слів із більшою кількістю значень, ніж два. Проте в лексем з трьома і більшою кількістю ЛСВ відношення складніші і мають свої особливості. Для того, щоб створити основу для аналізу структур із кількістю значень понад три, необхідно розглянути особливості, якими характеризується організація тризначних слів, і визначити, що три базових типи відношень, які в сукупності з двома першими і становлять основу структурної організації слова з будь-якою кількістю значень понад два. При визначенні особливостей топологічної структури тризначного іменника необхідно враховувати такі фактори: а) чи пов'язані два похідних значення безпосередньо з прямим, чи вони підпорядковані ієрархічно; б) чи два похідних значення пов'язані з прямими смисловими відношеннями одного типу чи різними, конкретніше — чи похідні є однотипними чи різнотипними.

Два похідні значення можуть залежати безпосередньо від прямого номінативного і асоціюватися з ним за однією й тією ж ознакою. У такому разі виникає радіальна структура з однорідним підпорядкуванням. Лексема *брус* має три значення: 1) чотирикутна колода, 2) чотирикутний шматок чого-небудь, 3) камінь для гостріння. Друге і третє значення пов'язані безпосередньо з першим зовнішньою схожістю. За емоціонально-оцінним елементом з'єднані з прямим номінативним значення слова *буря* («вітер з дощем») два його похідні значення: а) глибоке хвилювання, б) бурхливий вияв почуттів. Оскільки в таких структурах похідні ЛСВ пов'язані з прямим однаковими зв'язками, схематично таку залежність можна продемонструвати прямими лініями, що виходять з однієї точки. Топологічна структура всіх перелічених лексем має такий схематичний вигляд:

де 1 — пряме номінативне значення, 2 і 3 — похідні, які залежать безпосередньо від прямого й об'єднуються з ним однаковим способом. У тризначних іменників структури з однорідною підпорядкованістю становлять близько 30 %.

У віддієслівних іменниках з прямим значенням дії і похідними не-дії радіальна структура може бути зумовлена тим, що похідні є однойменними між собою (суб'єкта, об'єкта тощо). Таку структуру ми спостерігаємо напр., у словах *гонитва, затрата, зтяжка, збурення, надбання, насічка, означення* і т. ін. Так, у словах *гонитва, збурення* два похідних значення дії залежать безпосередньо від прямого: *збурення* — 1) дія і стан за значенням «збурити» і «збуритися»; 2) фіз. Різке порушення відносно спокійного стану в окремих ділянках атмосфери; 3) астр. Відхилення руху небесного тіла від своєї траєкторії під дією притягання іншого небесного тіла.

У словах *надбання, насічка* однорідним підпорядкуванням пов'язані похідні об'єктні: *насічка* — 1) дія за значенням насікати, насікти; 2) висічений на металі, камені і т. ін., оздоблений іншим металом рисунок для прикраси; 3) зарубка, нарізка на чому-небудь.

У віддієслівних іменниках радіальні топологічні структури трапляються рідше, ніж в іменниках у цілому, вони становлять трохи більше 20 % у тризначних і понад 10 % у чотиризначних іменниках.

Радіальні структури властиві не тільки тризначним, а й лексемам із більшою кількістю ЛСВ. Наприклад, іменник *боротьба* має 4 значення: 1) сутичка, бійка, бій, в якій кожний з учасників намагається подужати супротивника; 2) активне противенство, зіткнення між протилежними соціальними групами, станами, протилежними напрямками, течіями в суспільстві і т. ін.; 3) з ким-чим, проти когочого. Діяльність, що має на меті подолати або знищити кого-, що-небудь; 4) за що. Діяльність, скерована на створення, досягнення чого-небудь. Три похідні значення (2, 3, 4) пов'язані з прямим безпосередньо схожістю функції (протиборство двох супротивних сторін). Радіальні структури в чотиризначних словах поширені і в іменниках недієслівного походження.

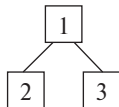
Виключно радіальні структури трапляються в словах з 5 і більше ЛСВ. У такий спосіб пов'язані, наприклад, 4 похідні значення слова *відділ*: пряме — «одна з частин чого-небудь цілого, на які воно поділяється або його поділяють за певними ознаками». Похідні: 2) частина установи або підприємства, 3) частина приміщення, що має певне призначення, 4) частина журналу або газети, присвячена одному колу

питань, одній темі; 5) самостійна частина якогось вечора, концерту, вистави. Похідні значення залежать безпосередньо від прямого.

Серед віддієслівних іменників радіальні структури в словах із п'ятьма і більшою кількістю значень є поодинокими. Це пояснюється тим, що однойменні, однотипні значення в рамках одного слова, мотивованого дієсловом, мають обмежену кількість об'єктивних ознак для диференціації значень.

Другий тип топологічної структури іменників з підпорядкованою залежністю ЛСВ становлять такі слова, в яких похідні значення пов'язані безпосередньо з прямим, але за різними ознаками. Такий тип можна назвати неоднорідною підпорядкованістю, а саму структуру — неоднорідною радіальною структурою.

Наприклад, іменник *вогнище*, має три значення: 1) купа дров, хмизу і т. ін., що горить; 2) місце, де розкладають вогонь; 3) джерело, місце, звідки що-небудь поширюється, центр, зосередження чого-небудь. Друге і третє значення пов'язані безпосередньо з першим, але різними ознаками: друге — відношеннями просторової суміжності, а третє — подібністю функції. Така залежність ЛСВ може бути графічно зображена у вигляді двох ліній, що виходять із різних точок (що символізує різні семантичні відношення):

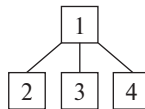

Такий тип структур найпоширеніший як серед іменників узагалі, де він охоплює 65 % тризначних слів, так і серед іменників, утворених від дієслів — понад 50 % слів із трьома значеннями.

У віддієслівних іменників із прямим значенням дії і похідними не-дії відношення неоднорідної підпорядкованості спостерігаються тоді, коли похідні ЛСВ не однотипні між собою. Так, у слові *визнання* пряме значення і одне з похідних (третє) є процесуальними, а друге похідне об'єктивним: *визнання* — 1) дія за значенням «визнати»; 2) те, в чому хто-небудь признається; 3) загальна позитивна оцінка кого-небудь у суспільстві. Такого типу типологічна структура властива також, напр., тризначним іменникам *викладка*, *винос*, *вираз*, *відділення*, *відправлення*, *відпуск*, *відрядження*, *заклик*, *заміна*, *зарядка*, *захват*, *ізоляція*, *креслення*, *нагрів*, *обвал*, *облік*, *обмолот*, *обхват*. Так, у слові *відвал* похідні — знаряддя і результату, в іменнику *відправлення* — процесу і об'єкта і т. ін.

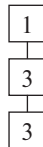
Серед іменників із прямим значенням предмета або особи такий тип структури теж належить до найпоширеніших. Прикладом слів із такою структурою можуть бути, напр., іменники *білило*, *вариво*, *гальмо*, *звання*, *згуба*, *здобуток*, *ізолятор*, *карб*, *обривок*.

Відповідного типу структури існують і серед іменників з чотирма значеннями. Так, іменник *будівництво* має 4 значення: 1) тільки одн. Те саме, що *будування* 1. 2) Місце, де здійснюється будування, а також споруджувана будівля; 3) чого-небудь або з означенням, тільки одн. Створення певних суспільних відносин, суспільного ладу, нових форм управління державою, організації праці і ін. 4) тільки одн. Наука про спорудження будов і їх художнє оформлення; архітектура. Друге значення пов'язане з першим просторовим відношенням, третє — подібністю функції, четверте — метонімічним зв'язком. Схематично ця залежність має вигляд:

Аналогічну структуру мають близько 40% чотиризначних іменників узагалі і близько 35% віддієслівних.

Третя базова топологічна структура підпорядкованого характеру одержала назву ланцюжкової або зв'язку зчеплення. Нам уявляється, що таке відношення між ЛСВ точніше можна назвати відношенням послідовного підпорядкування чи послідовної мотивації. Структура такого типу властива словам з трьома і більше значеннями і полягає в тому, що кожне наступне значення пов'язане з попереднім. В іменнику *відкриття*, наприклад, три значення: 1) тільки одн. Дія за значенням «відкрити»; 2) те, що стало відомим унаслідок досліджень і т. ін.; 3) перен. ірон. Те, що хто-небудь виявив для себе несподівано. Уявляється, що друге значення пов'язане з першим відношенням дії і результату, а третє з другим — енантіосемічним зв'язком. Схематично така залежність має вигляд ланцюжка:

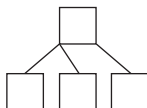
Такі ж структури властиві, гадаємо, словам *будування*, *відкриття*, *вкладення*, *відплив*, *додаток*, *забарвлення*, *закінчення*, *запрошення*,

заспів, застава, застереження, нагромадження, накладка, напластуння, нашарування, обрамлення, в яких є похідні, що підпорядковані не прямому безпосередньо, а похідному: *забарвлення* — 1) дія за значенням «забарвити»; 2) колір або відтінок кольору чого-небудь; 3) специфічна, своєрідна риса чого-небудь. Структури з послідовним підпорядкуванням значень поширені менше, ніж два попередні типи: серед іменників охоплюють ледве більше 11 % тризначних слів. У віддієслівних іменниках вони поширені більше, ніж в середньому по частині мови, і охоплюють близько 20 %.

У топологічних структурах з послідовним підпорядкуванням можна виділити похідні першого, другого і т. д. ступеня, хоч найтиповішим є перший і другий ступінь підпорядкування: *навала* (3, 4): 1) вторгнення ворожих військ; 2) полчища озвірілих ворожих військ; 3) розм. Велика кількість людей, ватага, натовп; 4) у знач. прислівника *навалою* — «швидко й у великій кількості». Ланцюжкові структури є досить поширеними у більш складних семантичних утвореннях — словах із чотирма, п'ятьома і більшою кількістю ЛСВ,— де вони виступають у сполученні з однорідним і неоднорідним підпорядкуванням.

Із названих основних типів залежності між ЛСВ в топологічній структурі віддієслівних полісемантичних іменників у словах із кількістю значень більше трьох можуть виникати складні сполучення.

4. У чотиризначних словах, крім названих типів однорідного, неоднорідного і послідовного підпорядкування можливі структури з однорідним і неоднорідним підпорядкуванням, у яких два значення або є однотипними, або пов'язані з прямим за однією ознакою, а третє не є однорідним із ними:

Так, у слові *бич* значення «те, що завдає великої школи, лиха» і «коротка частина ціпа, якою б'ють, вимолочують колос; бияк», є однорідними суб'єктними, залежними безпосередньо від прямого; значення ж процесуальне «гостре викриття, картання» не однорідне з ними, хоч теж підпорядковане безпосередньо прямому. Аналогічні відношення в словах *віддих*, *заряд*, *збірка*, *звій*, *намова*, *обрис* тощо: *віддих* — 1) вбирання і випускання повітря організмом за допомогою

органів дихання; дихання; 2) рідко. Те саме, що *подих*; 3) чого, рідко. Те саме, що *зітхання*; 4) діал. Перепочинок. Топологічна структура слів *бич*, *віддих*, *заряд* має такий вигляд, як на схемі 1.

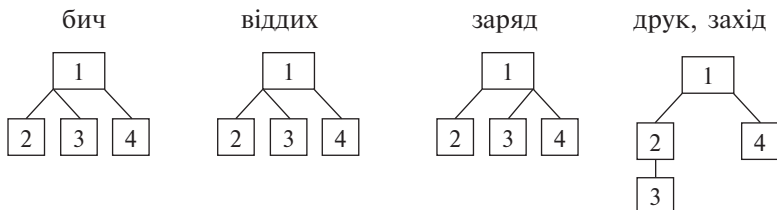
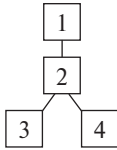

Схема 1.

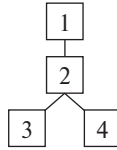
Друга топологічна структура чотиризначних іменників включає в себе неоднорідне і послідовне підпорядкування: два похідних залежать безпосередньо від прямого і неоднорідні між собою, а при одному з них є похідне другого ступеня. Прикладом топологічної структури такого типу можуть бути слова *друк*, *завій*, *заклинання*, *засів*, *захід*, *лічба*, *напруження*: *друк* — 1) процес виготовлення друкованої продукції, друкування; 2) текст, відтворений друкарським способом; 3) галузь виробництва, що займається виготовленням друкованої продукції, видавничий і друкарська справа; 4) тільки мн. Зведення друкованих пам'яток. У словах *друк*, *захід* тощо безпосередньо від прямого значення залежить друге і третє, які є неоднорідними, а при другому значенні є похідне другого ступеня (схема 1).

Можливі також структури, в яких при похідному першого ступеня існують два похідних другого ступеня, пов'язаних із мотивуючим ЛСВ однорідним або неоднорідним підпорядкуванням. До цього виду структур можна віднести слова *видання*, *ілюстрація*, *обшивка*, *оцінка*: *видання* — 1) дія за значенням видати; 2) окремий друкований твір, збірка і т. ін., виданий у світ; 3) сукупність тотожних примірників якої-небудь книги, виданих одночасно; 4) друкований твір за його зовнішньою ознакою або типом, приналежністю до певної категорії друкованої продукції. У слові *видання* від прямого значення залежить друге. При цьому останньому два неоднорідних похідних: третє відноситься до першого як ціле до частини, а четверте пов'язане з тим же другим значенням в інший спосіб. Іменник *ілюстрація* при другому ЛСВ, який є похідним першого ступеня, має два однорідно підпорядкованих похідних другого ступеня. Топологічну структуру іменників *видання* і *ілюстрація* відтворено на схемі 2.

видання

ілюстрація

збіг

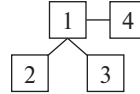
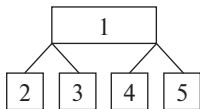

Схема 2.

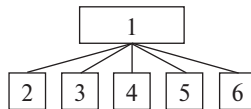
Нарешті, в полісемантичному слові можуть в окремих словах траплятися структури з відношенням паралельного і підпорядкованого зв'язку, як у слові *збіг*: *збіг* — 1) поєднання подій, явищ і т. ін.; 2) одночасність подій, явищ і т. ін.; 3) схожість, спільність між чим-небудь; 4) ліс. Поступове потоншення стовбура дерева або гілки від основи до вершини. Друге й третє значення пов'язані з прямим неоднорідним підпорядкуванням, а четверте (утворене від іншого значення дієслова) паралельною залежністю (схема 2).

В іменників із п'ятьма і більшою кількістю ЛСВ топологічна структура може бути ще більш складною. Оскільки в словах із великою кількістю значень топологічна структура складається з уже відомих компонентів, наведемо кілька ілюстрацій і схематичне зображення їх (схема 3). Значення можуть бути пов'язані однорідною підпорядкованістю за групами. Так, у слові *відхід* чотири похідних значення пов'язані попарно однорідною підпорядкованістю, а пари між собою неоднорідною. Неоднорідність пар значень зумовлена тим, що кожна пара утворена від іншого ЛСВ мотивуючого слова: *відхід* — 1) рух, від якогось пункту, відбуття, відправлення; 2) військ. Відступ від певних позицій; 3) перен. Залишення якогось заняття, відмова від попередньої діяльності, справи; 4) перев. мн. Залишення якоїсь сировини, матеріалів, які утворилися в процесі виготовлення продукції й можуть бути використані для іншого виробництва; 5) втрати при вирощуванні тварин.

відхід

огляд

оборот

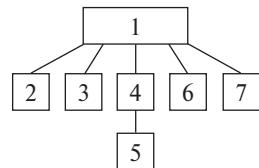

Схема 3.

Складну структуру з п'ятьома похідними, однорідно підпорядкованими прямому як конкретизація його, може демонструвати слово *огляд*: *огляд* — 1) дія за значенням «оглядати»; 2) обстеження з метою перевірки, контролю, виявлення чого-небудь недозволеного і т. ін.; 3) мед. Обслідування з метою з'ясування стану здоров'я; 4) офіційне обстеження військових частин командуванням; 5) стисле повідомлення про низку подій, явищ і т. ін., поєднаних спільною темою; 6) публічне ознайомлення з чим-небудь (з метою оцінки, перевірки і т. ін.).

В іменнику *оборот* поєднується відношення неоднорідного безпосереднього і послідовного підпорядкування: *оборот* — 1) те саме, що *оберт*; 2) повний повторюваний цикл у якомусь процесі; 3) с. г. Перевертання з одного боку на протилежний; 4) ек.-фін. Грошові суми, одержувані від реалізації товарних мас за певний відрізок часу; 5) ек.-фін. Комерційна операція, торгівля; 6) перен., рідко. Поворот, новий напрям у ході перебігу, розвитку і т. ін. чого-небудь; 7) використання, застосування. Значення, що перебувають у відношеннях неоднорідного безпосереднього підпорядкування, утворені від різних ЛСВ мотивуючого слова.

Отже, з усього сказаного можна зробити висновок, що топологічна структура багатозначного слова, зокрема віддієслівного іменника, складна і багатоманітна. У ній відбиваються смислові зв'язки між окремими ЛСВ у слові. Ці зв'язки виражають і відношення явищ позамовної дійсності, і внутрішньомовні зв'язки.

У відповідності з характером залежності окремих ЛСВ в структурі полісемантичної лексики ми виділяємо чотири основних типи топологічної структури слова: три з підпорядкованою залежністю (однорідне підпорядкування, неоднорідне підпорядкування, ланцюжкове підпорядкування) і один тип з паралельною залежністю. Усі інші структури являють собою різні комбінації цих основних типів.

3.2. ВІДНОШЕННЯ МІЖ ПОНЯТТЄВИМИ КОМПОНЕНТАМИ ЗНАЧЕНЬ ЛСВ В ПОЛІСЕМАНТИЧНОМУ ІМЕННИКУ

Одним із найсуттєвіших компонентів лексичного значення слова є, як відомо, його поняттєва основа (концептуальне, або сигніфікативне, значення). Тому важливим аспектом вивчення семантичної

структури багатозначного слова є визначення відношень між поняттєвими (концептуальними) компонентами значень окремих ЛСВ. Це питання є суттєвим не тільки для пізнання структури багатозначного слова і законів розвитку лексичних значень, а й для визначення співвідношення між лінгвальним і логічним моделюванням дійсності в процесі пізнання її людиною. Г. А. Брутян, накреслюючи деякі особливості моделювання дійсності і роль такого моделювання в пізнанні, відзначає, що для більш глибокого вирішення цього питання філософам бракує матеріалів лінгвістичних досліджень [27, 94]. Вивчення типів відношень між концептуальними значеннями ЛСВ в структурі полісемантичних віддієслівних іменників може дати матеріал і для вирішення більш широких теоретичних проблем.

Вивчення зв'язків лексичного значення слова і поняття, з яким значення співвідноситься, має тривалу історію. Протягом цієї історії були спроби ототожнювати значення слова з логічним або психологічним поняттям і мали місце намагання звести лексичне значення тільки до внутрішньомовних відношень, відкинути зв'язки мовного явища з позамовним рядом. Але в пошуках викристалізувалось наукове поняття про лексичне значення слова. Праці О. О. Потебні, М. М. Покровського, В. В. Богородицького, Г. Пауля, Г. Шухардта та інших мовознавців наприкінці ХІХ — початку ХХ ст., Л. А. Булаховського, В. В. Виноградова, Г. О. Винокура, В. П. Сухотіна, О. І. Смирницького із старшої генерації лінгвістів, нарешті, роботи наших сучасників О. С. Ахманової, М. А. Жовтобрюха, М. В. Панова, О. О. Тараненка, Г. А. Уфімцевої, Д. М. Шмельова у різних аспектах розглядали дану проблему і сприяли виробленню наукового підходу до питання про співвідношення лексичного значення і поняття. Проте у більшості праць ця проблема аналізується безвідносно до полісемії, як питання про співвідношення з поняттям прямого значення [54]. Залежність же між поняттями, що лежать в основі ЛСВ багатозначного слова, вивчалось менше.

Питання про те, скільки понять можуть називати ЛСВ полісемантичного слова — одне чи кілька — має важливе теоретичне і практичне значення не тільки для розуміння сутності зв'язків між лексичними значеннями в структурі слова, а і для встановлення характеру залежності між окремими мікросистемами лексичного рівня (полісемія — омонімія, полісемія — синонімія, полісемія — антонімія, організація тематичних груп тощо).

Не можна сказати, що проблема зв'язку з поняттям окремих лексичних значень полісемантичного слова зовсім була обійдена дослідниками, проте визначався цей зв'язок переважно принагідно, на обмеженому колі однотипних прикладів і майже не був предметом окремого дослідження. У вирішенні аналізованого питання в лінгвістиці існувало два протилежних погляди. Згідно з першим із них, «поняття в слові завжди одне, а значень слова може бути декілька» [55, 26]. Є. М. Галкіна-Федорук, автор наведених слів, робить спробу довести це положення аналізом слова *змея* в російській мові: «...змея — це позначення плазуна з довгим в'юнким тілом, покритим лускою. Таке пряме значення цього слова. В переносному ж значенні слово змея вживається для позначення підступної, хитрої, злої людини. В цьому випадку слово *змея* має вже інше значення»²⁰ [52, 26]. Слово *змея*, як і відповідне слово *гадюка* в українській мові, справді, має два значення, що ж до поняттєвої віднесеності обох значень, то важко погодитись, що обидва значення називають одне поняття. Нам уявляється, що прибічники цього погляду вважають, що в основі значень полісемантичного слова аналізованого типу лежать тотожні поняття. Насправді ж при перенесенні назви у словах типу *лисиця*, *гадюка*, *свиня* немає тотожності понять. Адже, говорячи про людину «лисиця» або «гадюка», не стверджують, що дана «людина = лисиця», інша «людина = гадюка», оскільки людині ми приписуємо не всі ознаки явища, з яким порівнюємо її, а тільки окремі з них. Вважаючи, що два значення таких слів називають одне поняття, ігнорують той факт, що поняття має не тільки зміст (сукупність ознак), а і обсяг, який складається з предметів чи явищ, що охоплюються відповідним поняттям. Якщо два поняття мають тотожний зміст і однаковий обсяг, то ми маємо одне поняття. У нашому випадку ми маємо окремі (і не зовсім суттєві) спільні ознаки і зовсім різний обсяг (жодна людина не належить до тварин, як і жодна тварина не належить до людей). У словах такого типу відбувається абстрагування певних властивостей лисиці або гадюки чи приписування їм особливостей і перенесення цієї ознаки на людину. Основою нового значення є поняття про людину з певними ознаками. З цим новим поняттям і співвідноситься похідне значення, отже, з аналізованого типу багатозначних слів похідне значення виникає як назва нового поняття.

Перенесення назви в словах зазначеного типу і ряді інших відбувається на основі операції мислення, яку називають порівнянням.

У результаті порівняння людини з певною істотою або предметом створюються поняття «людина з певними властивостями тварини або предмета». Тому в значеннях таких слів знаходять вираження два явища «лисиця» — «людина» і т. ін. Обом цим явищам властиві спільні ознаки, які й об'єднують два ЛСВ в одному слові як окремі значення. У понять, які називають такі явища, є спільні ознаки, поняття ж не збігаються, як уже говорили, ніякою частиною свого обсягу. Значення слова тримаються в таких словах в системі однієї лексеми не однаковою співвіднесеністю з позамовним рядом, а лінгвальними зв'язками, спільними ознаками, які об'єднують два поняття і два значення. У таких словах не поняття є перехресними, а значення. До значень аналізованого типу можна застосувати схему перехресних понять, — але в суто лінгвістичному плані: в основі значень лежать різні поняття, але ЛСВ мають певні спільні семи.

Відомо (і про це ми говорили на початку роботи), що поняттєва віднесеність є основою лексичного значення, але ототожнювати значення і поняття не можна. Ототожнювання логічних і лінгвістичних категорій у слові приводить до хибного уявлення про залежність значень і понять у структурі багатозначного слова. Різні відношення в слові між значенням і поняттям є одним із проявів відмінностей у логічному і мовному моделюванні дійсності.

Підміна аналізу понять аналізом значення слова є досить поширеною логічною помилкою, на яку звертав увагу ще Арістотель, який вважав, що необхідно розрізняти визначення, що виявляють сутність буття (поняття — Л.Л.), від визначень, що виявляють лише значення імені [11, 38]. Із цього випливає, що помилковими є і спроби підмінити лексичний аналіз слова аналізом поняття. Слово є засобом вираження поняття, але не тотожне йому. Тому, гадаємо, неправомірними є твердження типу: «Значення слова — це реалізація поняття засобами певної мовної системи... Ми не маємо ніяких підстав сумніватися в адекватності значення слова поняттю» [108, 77]. Подібну думку, хоч і менш категорично висловлену, знаходимо і в іншого дослідника: «Відомий тому, хто говорить, і тому, хто слухає, певний розумовий зміст (ідея, поняття), засобом вказівки на який виступає даний звуковий комплекс, і є значенням цього звукового комплексу, або значенням даного знака» [222, 6]. Хоч той же автор далі і стверджує, що «між поняттям і значенням інколи немає необхідності проводити розрізнення» [222, 7], чим наче вносить певне

обмеження у наведену характеристику, проте в самому визначенні таке уточнення відсутнє.

Філософи переважно розрізняють лексичне значення слова і поняття, вони висловили також думку, що в структурі полісемантичного слова знаходять вираження кілька понять: «Оскільки ядро кожного із значень слова становить поняття, то кожне слово виявляється пов'язаним не з одним, а з рядом понять» [161, 250]. З філософського погляду визначається кілька рис, що відрізняють поняття і значення слова²¹: 1) Поняття однозначне, а слову властива багатозначність. 2) Слову властивий експресивно-оцінний елемент, у поняття ж він відсутній. 3) Третя ознака, яку пропонує П. В. Копнін як свідчення відсутності тотожності між лексичним значенням і поняттям, полягає в тому, що поняття, на думку вченого, виражає наукове знання, а більшість слів своїм змістом має вираження не закінчених наукових понять, а емпіричних узагальнень [117, 314]. Твердження про те, що предметом логіки є тільки наукові поняття, а змістом слова емпіричні узагальнення, «наївні поняття», є досить поширеним у логіці. Майже завжди як приклади логічних понять наводять тільки поняття наукові. Таке ототожнення логічного і наукового поняття призводить до ігнорування всього того величезного людського досвіду, який зафіксований не тільки в логічних поняттях, а і в значеннях слів, які називають певне явище, але не є назвою наукового поняття про нього і протягом історії були головним засобом узагальнення. Із логіки це твердження перекочувало і в лінгвістику. Досвід людства складається не тільки з наукових закінчених понять, а і з численної кількості понять логічних, які не завжди відповідали науковим або ж відбивали різний ступінь теоретичного й практичного пізнання довкілля. Крім того, лексичне значення має особливості, які накладаються на поняттєву основу, відрізняють його від поняття.

Отже, однією з причин, що призводять до хибного розуміння питання про відношення між лексичним значенням слова і названим цим словом поняттям, є зміщування логічного й лінгвістичного аналізу поняттєвої основи слова.

Другою вадою у вирішенні цього питання, на наш погляд, є ототожнення ділення як операції мислення і розчленування самого предмета. «Розчленування дерева на стовбур, гілки, кору,— пише М. С. Строгович,— це розчленування предмета, а не ділення поняття

«дерево», і вони являють окремі частини дерева, кожна з яких у свою чергу є предметом, що *охоплюється відповідним поняттям* (виділення наше — Л. Л.)» [227, 131]. Тому назва предмета і його частини мають різну предметно-поняттєву віднесеність. Таке відношення ми бачимо, наприклад, між значеннями слів, що називають рослину та її плід (*вишня, слива, ожина*), рослину і квітку (*бузок, лілея*) тощо. Отже, слова цього типу теж підтверджують, що значення полісемантичного слова не завжди мають однакову поняттєву віднесеність.

Такий же, як і в Є. С. Галкіної-Федорук, погляд на співвідношення окремих значень слова з поняттям знаходимо в праці Н. М. Амосової, яка вважає, що «смысловим центром багатозначного слова може служити тільки поняттєва віднесеність даного слова, яка залишається незмінною» [3, 3]. Згідно з цим підходом, певна поняттєва віднесеність властива не окремим значенням, а слову в цілому. Якщо погодитись із цим твердженням, то тоді доводиться прийняти позицію тих лінгвістів, які вважали, що багатозначному слову властиве єдине, загальне, цілісне значення. Насправді ж, як уже мовилось, такий підхід до значень у полісемантичному слові безпідставний.

Думка, що при переосмисленні значення змінюється тільки предметна віднесеність (денотативне значення), але зберігається загальна поняттєва віднесеність (сигніфікативне значення) і звукова оболонка, висловлювалась і в українському мовознавстві [248, 68–73]. Але при цьому висновки ґрунтувались на обмеженому, як зазначають і самі автори, матеріалі, який підтверджує їх погляд. Справді, в полісемантичному слові окремі значення можуть мати однакову поняттєву віднесеність, проте це не означає, що такий тип відношень єдино можливий.

Інший підхід до питання, яке ми розглядаємо, полягає в тому, що різні значення слова виражають і різні поняття. Р. О. Будагов, наприклад, гадає, цілком слушно вважає, що в поняттях *червоний* (колір) і *червоний* (революційний) узагальнені різні ознаки і слово *червоний*, яке має різні значення, виражає і різні поняття [31]. Такий же підхід до питання про співвідношення лексичних значень і понять у структурі полісемантичного слова виявляє і П. С. Александров [2, 80].

Прибічники й одного і другого поглядів на питання роблять висновки, спираючись на обмежене коло слів, тому й узагальнення їх є односторонніми. Відношення між лексико-семантичними варіантами

багатозначного слова багатоманітні і складні, що виявляється, зокрема, і в співвідношенні між значеннями і поняттями. Тому й питання про це відношення не може бути розв'язане однозначно. На два типи розвитку лексичного значення слова лінгвісти вже вказували [199, 93], але при цьому більше зважалося на предметну віднесеність, ніж поняттєву.

Відомо, що поняття існують тільки в словесній формі і що слову належить важлива роль у творенні й існуванні понять²², проте не можна ототожнювати поняття й лексичне значення слова.

Семантичний аналіз не можна підміняти аналізом логічним, проте і знімати питання про співвідношення між поняттєвими компонентами значення окремих ЛСВ в багатозначному слові не можна, оскільки явища мовного і логічного ряду тісно пов'язані та взаємозумовлені. Визначення відношень між поняттями й лексичними значеннями ЛСВ дозволить виявити й своєрідність мовних одиниць.

Відомо, що кожне явище має значно більше ознак, ніж використовується при визначенні поняття. Поняття про сутність явища ґрунтується на суттєвих ознаках його, що виявляється в енциклопедичних тлумаченнях. У поняттєвому ж ядрі слова, яке є назвою, фіксуються не всі і не завжди суттєві ознаки явища. Мотивація значень тільки окремими і не завжди суттєвими ознаками має надзвичайно важливу роль у формуванні лексичної системи. Саме ця особливість дає можливість в одну звукову форму слова вкладати різні значення. Коли б лексичне значення ґрунтувалося на всіх суттєвих ознаках явища, то в мові не було б місця полісемії та синонімії, оскільки тотожні суттєві ознаки властиві тотожним поняттям. З іншого боку, така мотивація значення дає можливість різноманітного членування поняття в лексичній системі: за різними ознаками слово, що виражає одне поняття або частини його, входить у різні тематичні групи.

За частиною і не завжди суттєвих ознак відбувається і перенесення назви в полісемантичному слові. «Узагальнення в його найбільш елементарній формі є поєднання схожих предметів за випадковими, спільними для них ознаками. Наприклад, людина, яка вперше бачила самопишучий прилад, довідавшись, що він називається барографом, стане цим же словом називати будь-який прилад, у якому виявлене пишуче вістря. Проте, хоч ця ознака і «присутня» у всіх бачених приладах, вона не є суттєвою. Тому такий рівень узагальнення називають генералізацією. Це просте об'єднання предметів за схожістю

зовнішніх ознак» [191, 240]. В основі лексичних значень, які формувалися і кристалізувалися протягом усієї історії мови, дуже часто лежать узагальнення, поняття, які склалися на рівні генералізації. Ці узагальнення не завжди розкривають сутність явища, але достатні для того, щоб, визначивши місце слова в мовній системі, зафіксувати поняття про певне явище у свідомості людей. Коли твердять, що лексичні значення виражають не логічні поняття, то плутають словесне вираження його й логічне визначення сутності явища. Узагальнення за схожістю зовнішніх, несуттєвих ознак можуть лежати і в основі перенесення назви в структурі багатозначного слова. Проте подібне перенесення не є простим нагромадженням значень, воно є результатом (хай підсвідомого) пошуку місця для даного значення в мовній системі. Слушним є твердження, що «значення слова створюється в процесі тривалого розвитку людини та її мислення. Кожен відтінок слова обходився людству не даром, над ним працювала людська свідомість» [117, 309]. Проте в це твердження слід внести уточнення, що в процесі тривалого розвитку людини розвивається не тільки значення слова, а й мовна система в цілому, яка, в свою чергу, стає важливим чинником у розвитку значення слова.

Наслідки пізнавальної діяльності людини, як відомо, фіксуються і в окремих значеннях слова. Тому можна сказати, що розвиток значень у структурі полісемантичного слова розкривається у зв'язку із розвитком понять. Зміни понять відбуваються або в результаті зміни довкілля, тобто явищ, які відбиваються в понятті, або ж у результаті зміни наших знань про явища дійсності. Відповідно до різних причин зміни понять виділяються і два напрямки в їх розвитку: «1) виникають нові поняття, 2) поглиблюються старі, конкретизуються, піднімаються на більш високий рівень абстракції» [117, 309, 303–304]. Обидва ці процеси можуть бути причиною виникнення нових слів або нових значень: якщо нове значення називає поняття про нове явище, то пряме й похідне значення називають різні поняття. Якщо ж похідне виникло в результаті поглиблення, конкретизації або більш високого рівня абстрагування, в результаті поглиблення знань про явище і його зв'язки, то в основі прямого й похідного значень може бути однакова поняттєва віднесеність. Отже, в основі значень полісемантичного слова можуть бути і одне, і різні поняття. Проте не слід забувати, що лексичні значення розрізняються не тільки поняттями, що лежать в їх основі, а й тими внутрішньомовними засобами,

про які ми зазначали на початку роботи. Проте в даному розділі ми умовно абстрагуємося від інших ознак і розглянемо тільки питання про відношення значень і понять.

3.2.1. Відношення у віддієслівних іменниках із прямим значенням дії

Ця група іменників, як уже визначено, може мати різні за семантикою похідні ЛСВ — дій, суб'єкта, об'єкта, знаряддя, місця, часу її; окремі ЛСВ можуть називати властивість, кількість. Для виявлення поняттєвої основи значень віддієслівних іменників категорія перехідності є релевантною; істотними в даному випадку є типи похідних значень, зумовлені цією категорією. Тому розглядати питання про співвідношення понять у віддієслівних іменниках із прямим значенням дії ми будемо за типами прямих і похідних ЛСВ. Від категорії ж перехідності можуть залежати диференціальні ознаки, за якими розрізняється ЛСВ з однаковою поняттєвою віднесеністю.

3.2.1.1. Іменники з похідним значенням дії або стану

Іменники з прямим і похідним значенням дії або стану в основі обох ЛСВ дуже часто мають однакове поняття. Так, іменник *затримка* має два значення: 1) дія за знач. затримати; 2) припинення на який-небудь час дії, руху і т. ін. Обидва значення називають поняття про одну дію і відрізняються характером сполучуваності слова, що є відбиттям зв'язку явищ. Найбільш типовими видами протиставлення прямого й похідного значення дії, що називають одне поняття, є: 1) спрямованість дії на різні об'єкти; 2) одно із значень спрямоване на об'єкт, а друге є безоб'єктним; 3) значення можуть відрізнитися суб'єктами дії; 4) можуть відрізнитися сферою виявлення; 5) нарешті, можуть диференціюватися одразу кількома ознаками. Із названих диференціальних ознак розрізнення за прямим об'єктом властиве іменникам, мотивованих перехідними дієсловами, інші типи характерні для співвідносних як із перехідними, так і з неперехідними дієсловами.

Спрямованість дії на різні об'єкти — це один із найпоширеніших видів диференціації значень у полісемантичному іменнику з прямими й похідним значеннями дії, і представлений він кількома видами.

В основі двох значень може лежати поняття про одну дію, але спрямовану на різні об'єкти:

паспортизація — 1) введення системи паспортів; 2) складення паспортів на що-небудь.

У даному разі в значення іменника входить спрямованість на різні об'єкти (особа — не-особа). У таких випадках відбувається уточнення не поняття, а значення слова, оскільки спрямованість на об'єкт входить у значення слова і залишається, на нашу думку, поза поняттям про дію.

Відмінності в об'єктах можуть виражатися також у тому, що одне із значень не обмежене об'єктами і дає більш широкі можливості для добору останніх, а в друге значення включається спрямованість на певний об'єкт:

лови — 1) полювання на звірів, птахів, рибу тощо; 2) те саме, що ловлення.

ЛСВ, що називають поняття про одну дію, можуть розрізнятися тим, що один із них включає в свою семантику спрямованість на об'єкт, а другий є безоб'єктним:

метання — 1) дія за значенням метати (це значення включає в себе спрямованість на певний об'єкт — *метання* чого); 2) дія за значенням «метатися» (значення є безоб'єктним, оскільки утворене від дієслова зворотно-середнього стану).

Відмінності об'єктного й безоб'єктного значення, як і у схарактеризованому в п. 1 типі, є розрізненням не в концептуальному, а в лексичному значенні.

При однаковій поняттєвій віднесеності до певної дії ЛСВ іменників можуть розрізнятися тим, що в семантику одного з них входить зв'язок із певним суб'єктом дії, а значення другого допускає більш широкі зв'язки із суб'єктами:

виверження — 1) дія за значенням «вивергнути», «вивергнути-ся» (значення, що може пов'язуватися з рядом суб'єктів, яким вона властива); 2) діяльність вулкана (в цьому значенні суб'єктом дії може бути тільки вулкан, що й фіксується семантикою ЛСВ).

В іменників, мотивованих неперехідними дієсловами, досить поширеним є розрізнення ЛСВ за суб'єктами дії:

ревіння — 1) гучний, протяжний крик тварини, тварин; 2) дуже голосний плач, ридання.

У першому ЛСВ суб'єктами дії можуть бути тварини, а в другому — особи.

Значення, що називають одне поняття і відрізняються об'єктами або суб'єктами дії, виникають як наслідок розвитку поняття шляхом

його конкретизації. У такому випадку поняття залишається тим же, а до значення слова додаються елементи, які конкретизують це поняття. Отже, поняття в ЛСВ одне, а розрізнення їх є лінгвальним.

Відмінності в ЛСВ, що мають однакові поняттєві осередки і відрізняються зв'язками з об'єктом або суб'єктом дії в іменниках, відбивають відмінності в дієсловах, значення яких можуть диференціюватися за такими ж ознаками [129].

В основі ЛСВ іменника з прямим значенням дії можуть лежати різні поняття в тому разі, коли лексичні значення їх виражають дії, стани чи процеси, що лежать у різних площинах діяльності людини: побут — суспільні відносини — воєнна сфера; фізичне — психічне тощо:

струс — 1) різкий коливальний рух; поштовх; 2) сильне, глибоке зворушення, переживання.

Значення слова *струс* називають поняття, що стосуються фізичної дії (перше) і психічного стану (друге). Гадаємо, таких випадках поняттєва основа другого значення такою мірою відрізняється від основи прямого, що можна гадати, що в основі ЛСВ лежать різні поняття. Значення такого типу об'єднуються в одному слові завдяки наявності в поняттях, що становлять основу значення ЛСВ, спільних ознак.

У словах із таким видом відношень між поняттєвими компонентами значень похідні ЛСВ часто є термінами. На використання у функції термінів значень нетермінологічної віддієслівної лексики дослідники вказують часто, але при цьому здебільшого не торкаються питання про внутрішньослівні відношення понять.

Нарешті, слід виділити значення, в основі яких лежать різні, але рівнозначні поняття, тобто такі, що мають різний зміст, складаються з однакових і різних ознак, але мають один й той же обсяг. Такі ЛСВ об'єднуються в одному слові спільним денотативним значенням, оскільки називають різні поняття про одне явище. Особливо поширеним є таке протиставлення ЛСВ, при якому явище характеризується ніби з протилежних точок зору: з погляду суб'єкта і з погляду об'єкта дії (*демобілізація, муміфікація, обман, повернення* тощо):

обман — 1) неправдиві слова, вчинки і т. ін.; 2) чого, який. Хибне сприйняття дійсності, зумовлене неправдивим, викривленим відображенням її органами чуття; омана. Як можна помітити, прямі значення в таких словах пов'язані з активним станом дієслова,

а похідні — з дієсловами зворотньо-середнього стану (*демобілізуватися, обманюватися, муміфікуватися*). Прямі значення відтворюють дію з погляду того, хто обманює, муміфікує, а похідні — з погляду того, хто (або що) обманюється, муміфікується і т. ін, найчастіше це протиставлення дії і стану або дії і процесу.

Можливі й інші типи характеристики явища в різних аспектах. Так, у слові *заслання* перше значення (дія за значенням «заслати») оцінює явище з погляду саме дії, а друге («покарання через примусове перебування в якій-небудь місцевості») характеризує дію з погляду її мети.

Підсумовуючи сказане про відношення значень і понять у багатозначних віддієслівних іменниках із прямим значенням дії, можна визначити три основних типи залежності: 1) в основі двох значень лежать різні поняття; 2) в основі двох значень лежить одне поняття; 3) основою двох значень є рівнозначні поняття.

3.2.1.2. Іменники з похідними значеннями суб'єкта, об'єкта, результату, знаряддя дії

ЛСВ іменників з прямим значенням дії і похідними суб'єкта, об'єкта, знаряддя, результату, місця, часу, способу дії і т. ін. називають різні явища. Тому ми маємо визнати, що вони мають різну поняттєву віднесеність і різні денотативні значення. У словах аналізованого типу пряме значення завжди є назвою абстрактного поняття, а похідні здебільшого (хоч і не виключно) називають поняття конкретні. Уже в цьому виявляється протиставлення поняттєвих основ значень в іменниках такого типу: *створіння* — 1) дія за значенням «створити»; 2) те, що створено; *розкрій* — 1) дія за значенням «розкроювати», «розкроїти»; 2) те, що розкроєне; розкроєний і підготовлений для пошиття матеріал. У таких словах прямі значення є назвою абстрактного поняття дії, а похідні називають конкретний предмет, отже, і поняття, що лежать в основі лексичних значень ЛСВ, є різними. Інша річ, що предмет названий не за його внутрішніми властивостями, а за відношенням до дії. Такого ж роду зв'язок між поняттєвими значеннями в словах при відношенні прямого й похідного значення «дія — суб'єкт», «дія — результат» і т. д. Проте зв'язок прямого й похідного значення з різними поняттями виразно виступає і в тих словах, де похідні суб'єкта, об'єкта і т. ін. є назвами абстрактних понять (напр., *виучка, виховання*). *Виховання*,

виучка як процес і *виховання*, *виучка* як результат дії називають різні поняття і пов'язані з різними явищами: *виховання*, *виучка* як дія є назвою поняття про дію, а *виховання*, *виучка* як результат дії пов'язані із змінами в об'єкті, на який була спрямована дія, та властивостями, якостями його.

В який же спосіб значення, що називають різні поняття, об'єднуються в одному слові? Для того, щоб дати відповідь на це питання, подивимось, що означають похідні значення аналізованого типу: суб'єкт дії — це людина, істота, предмет або явище, якому властива певна дія, стан; об'єкт дії — особа, істота, предмет або явище, на який спрямована, на користь якого виконується і т. ін. дія; знаряддя або засіб — предмет або явище, за допомогою якого виконується певна дія; результат — предмет, явище, зміст, що виникає в результаті дії і т. ін. Як бачимо, до складу кожного із значень входить відношення до дії як один із визначальних семантичних елементів. Цей елемент вказує на відношення поняття про особу, предмет і т. ін. до дії. У таких словах пряме й похідне значення мають різну предметну і поняттєву віднесеність.

Поняття, які мають різні ознаки і спільну частину обсягу, називаються перехресними. Перехресними, гадаємо, можна назвати й значення однієї лексеми, в основі яких лежать різні поняття. Проте лексична перехресність суттєво відрізняється від логічної, оскільки при перехресності значень ЛСВ мають різний обсяг названих понять і частину спільних ознак.

Таким чином, цементуючим ядром у віддієслівних іменниках із прямим значенням дії і похідними не-дії є не відношення до поняття (денотативне і сигніфікативне значення в таких словах різні), а те відношення до дії, ознаки за дією, яка є суттю прямого і одним із компонентів похідного значення: *населення* — 1) дія за значенням «населити», «населити»; 2) сукупність людей, що населяють земну кулю або певну територію.

Похідне значення слова *населення* можна розкласти на такі елементи: люди + населення 1 = населення 2. Такі ж відношення і в інших словах із прямим значенням дії і похідним не-дії. Крім того, вони об'єднуються живими смисловими зв'язками, про що мова піде в наступному розділі.

Підсумовуючи розгляд цього типу віддієслівних іменників з погляду поняттєвої віднесеності їх ЛСВ, можна зробити висновок, що

1) віддієслівні іменники з прямим значенням дії і похідними не-дії мають різну поняттєву і предметну віднесеність; 2) похідні значення містять у собі компонент, що вказує на зв'язок названого похідним ЛСВ явища з дією; 3) дія і ознака явища за дією є спільним компонентом, який і об'єднує два значення в одній лексемі.

3.2.2. Відношення між значеннями й поняттями в іменників з прямим значенням особи

У віддієслівних іменників з прямим значенням особи, як уже зазначалось, похідні ЛСВ переважно теж є назвами особи. Меншою мірою поширені в них похідні предмета, ще рідше — рослини, істоти. Розгляньмо співвідношення поняттєвого ядра і значення в цій групі іменників.

Похідні значення — назви особи як суб'єкта дії. Іменники з похідним значенням особи як суб'єкта дії за родом діяльності здебільшого мають і в основі прямого, і в основі похідного ЛСВ одне поняття: *охоронець* — 1) той, хто охороняє, стереже кого-, що-небудь; 2) той, хто захищає кого-небудь, дбає про його безпеку, добробут; 3) той, хто стежить за дотриманням чогось, піклується про недоторканність чогось. У цьому слові три значення особи за родом діяльності утворені від трьох різних ЛСВ мотивуючого дієслова *охороняти*, отже, ієрархічна залежність значень іменника зумовлена ієрархічними відношеннями ЛСВ у складі дієслова, що дало твірну основу. В дієслові три значення називають одне поняття, відповідно і в іменнику *охоронець* усі три значення мають одну поняттєву віднесеність. Якщо в іменниках із прямим значенням дії і похідними суб'єкта, об'єкта і т. ін. поняття прямого й похідних значень відрізняються, то в іменниках з прямим і похідним значенням особи за родом діяльності поняттєва віднесеність є однаковою. Окремі значення виникли як відбиття розвитку, поглиблення одного поняття, про що ми вже говорили. Кожен етап розвитку поняттєвої віднесеності фіксується в окремому значенні. В іменниках аналізованого типу поняття складається з двох елементів — особа + виконувана нею або властива їй дія. Це поняття знаходить вираження у відповідних мовних засобах. Диференціація значень у таких іменниках відбувається за зв'язками компонента, пов'язаного з дією. Тому й відмінності в семантиці таких іменників значною мірою відповідають тим, які ми бачили в іменниках із прямим і похідним значенням дії.

Назви осіб можуть відрізнятися тим, що дія, яку вони виконують або яка властива їм, спрямована на різні об'єкти:

глядач — 1) той, хто дивиться на що-небудь, спостерігає щось (у цьому разі обмеження щодо об'єкта спостереження відсутні); 2) той, хто дивиться сценічну або екранізовану виставу (значення пов'язане з певним об'єктом — *вистава, кінофільм* і т. ін.);

дослідник — 1) той, хто займається науковими дослідженнями (безвідносно до науки й об'єкта дослідження); 2) той, хто проводить досліди, переважно над вирощуванням сільськогосподарських культур, виведенням нових сортів і т. ін. (об'єкт дослідження більш конкретизований).

ЛСВ іменників аналізованого типу можуть розмежовуватись за характером непрямого об'єкта, якщо утворені від неперехідних дієслів:

гравець — 1) учасник гри (у що); 2) той, хто грає на якому-небудь музичному інструменті (гравець на чому).

ЛСВ даного слова утворені від різних значень слова «грати». Вони мають однакову поняттєву віднесеність.

Як і в іменниках із прямим і похідним значенням дії, ЛСВ, що називають осіб за родом діяльності, в рамках одного слова співвідносні з одним поняттям, але можуть відрізнятися сферою виявлення діяльності, властивої особі:

зв'язківець — 1) працівник зв'язку; 2) той, хто здійснює зв'язок між військовими частинами або підрозділами, між підпільними групами, партизанськими загонами і т. ін.

Якщо один із ЛСВ іменників такого типу має диференціальну ознаку темпоральну (архаїзм, історизм), то ЛСВ такого слова називають різні поняття:

мінйло — 1) той, хто займається розміном грошей; 2) розм. Той, хто обмінює одні речі на інші.

У першому значенні визначений об'єкт дії (гроші), а в другому така конкретизація відсутня. Крім того, перше значення є історизмом. Два значення слова *мінйло* називають різні поняття, оскільки вони стосуються явищ, які існували в різні епохи. Темпоральна характеристика розрізняє значення ЛСВ і їх поняттєву основу також у багатьох інших словах (*доглядач, засідатель*). У таких словах часова визначеність виходить на провідне місце як засіб диференціації лексичних значень.

3.2.2.1. Похідні значення — назви особи як носія певної ознаки

В українській мові існує тип полісемантичних віддієслівних іменників, у яких пряме значення називає особу як суб'єкта дії, а похідне — особу як носія певної ознаки. Звичайно такі похідні є метафоричними і їм властивий виразний емоціонально-експресивний компонент, який відсутній у прямому значенні. У таких ЛСВ помітно відчувається їх образний зміст: *дзвонар* — 1) служитель, який дзвонить у церковні дзвони; 2) перен., зневажл. Той, хто без потреби багато говорить; базіка, плетун. В основі похідного ЛСВ у таких словах лежить не поняття про особу як діяча, а поняття про особу як носія певної ознаки (*заспівувач, кадильник, найманець*). Ознака, покладена в основу похідного ЛСВ, в прямому значенні може бути несуттєвою, в похідному ж вона стає основою поняттєвого компонента значення. Так, для прямого значення слова *дзвонар* — «той, хто дзвонить», несуттєвою є ознака «голосно, довго без потреби видавати звуки», але саме ця ознака стає основною для похідного ЛСВ «той, хто без потреби багато говорить». Дзвонар, який дзвонить у дзвони, може бути людиною зовсім небалакучою і скромною, тому говорити, що названі два значення слова *дзвонар* мають однакову поняттєву віднесеність, було б помилкою. У прямому значенні слова *кадильник* ознака вихваляння перебуває на периферії, оскільки характеризує не дію, а мету її, вона не одразу впадає в око, а в похідному значенні ця ознака стає головним семантичним компонентом. Отже, зміст і обсяг понять, що становлять основу прямих і похідних значень у словах типу *дзвонар* і *кадильник*, різний. У словах такого типу відбувається абстрагування, відчуження і абсолютизація однієї з ознак дії, властивої особі, названій прямим значенням. Саме ця ознака і становить суттєвий семантичний компонент похідного ЛСВ.

3.2.2.2. Похідні значення назви предмета як суб'єкта дії

З рівними поняттями співвідносяться також ЛСВ полісемантичних іменників, у яких пряме значення — назва особи як суб'єкта дії, а похідне — прилад, знаряддя і т. ін., який є суб'єктом дії (напр., *вантажник, лічильник, обчислювач, передавач, розпалювач, скидач*).

Чи можемо ми вважати, що обидва значення таких слів співвідносні з одним поняттям? Гадаємо, що ні, оскільки один ЛСВ називає особу, а другий — неживий предмет, знаряддя. Ці два поняття мають одну спільну суттєву ознаку — вони виконують однакоvu дію. Ця ознака — спільна дія — об'єднує два значення в рамках

однієї лексеми. Цей тип похідних близький до значення знаряддя, що є додатковим свідченням різної поняттєвої віднесеності.

Похідні значення назви істот і рослин у віддієслівних іменниках із прямим значенням особи як суб'єкта дії трапляються не дуже часто, проте відношення між значеннями й поняттями в прямих і похідних значеннях такі ж, як і в попередній групі. Назва особи і птаха або комахи чи рослини як суб'єкта дії співвідносяться з різними поняттями (*вертун, ковалик, косар* тощо).

В основі прямого і похідного ЛСВ таких слів лежить спільна ознака, але вони мають різну предметну і поняттєву віднесеність.

3.2.3 Відношення між значеннями і поняттями в семантичній структурі багатозначних віддієслівних іменників із прямим значенням предмета або явища

Той факт, що різні значення полісемантичного слова можуть співвідноситись або з одним, або з різними поняттями, підтверджується також аналізом віддієслівних іменників із прямим значенням предмета або явища. Прямі значення цих іменників називають переважно конкретні поняття про суб'єкт, об'єкт, знаряддя, місце і т. ін. дії, дієслівна назва якої дала твірну основу іменнику. У цій семантичній групі іменників похідні значення переважно однойменні з прямими. Розгляньмо, за яких обставин в аналізованій групі іменників пряме й похідне значення називають одне поняття, а за яких — різні.

3.2.3.1. Іменники з тотожною поняттєвою віднесеністю ЛСВ

Тотожну поняттєву віднесеність мають слова, пряме й похідне значення яких називають близькі явища, що об'єднуються основними ознаками і відрізняються другорядними. Лексичні значення при цьому можуть характеризуватися різним ступенем конкретизації: *зліпок* — 1) копія, зліплена з чого-небудь. Зображення чого-небудь, виліплена з якогось м'якого, в'язкого матеріалу; 2) рідко. Відбиток чого-небудь на м'якому, в'язкому і т. ін. матеріалі. В обох ЛСВ називається одне поняття, значення ж відрізняються способом виконання зліпка, тобто особливостями, що не входять у їх поняттєву основу значення слова.

Однакова поняттєва віднесеність може бути і в словах, ЛСВ яких виникли внаслідок паралельного творення від однієї мотивуючої основи назви різних предметів: *м'ялка* — 1) машина для первинної

обробки льону, конопель; 2) машина або пристосування для подрібнення або розминання чогось.

У всіх наведених і однотипних із ними прикладах ЛСВ мають однакову поняттєву віднесеність при різному денотативному значенні. Відмінності, пов'язані з різними видами конкретизації, містяться в лексичному значенні, а не в понятті.

3.2.3.2. Іменники з різною поняттєвою віднесеністю між значеннями

В іменників з прямим значенням предметів і явищ багатоманітності прямих значень відповідає така ж багатоманітність похідних ЛСВ. Щоправда, в похідних переважають типи значень, однойменні з прямим, через що у слові виникають між ЛСВ відношення суб'єкт — суб'єкт, об'єкт — об'єкт і т. ін. При однойменних прямому й похідному значеннях ЛСВ мають різне поняттєве ядро в тому разі, коли виявляється відмінність конкретного значення в прямому й абстрактного в похідному (напр., *внесок, обстановка*): *обстановка* — 1) меблі, оздоби, предмети побуту, якими обставлено й прикрашено приміщення, житло; 2) сукупність умов, у яких що-небудь відбувається. У ряді слів таке протиставлення значень може підкреслюватись термінологічним характером похідного: *надбудова* — 1) надбудована частина чого-небудь; те, що надбудоване над чим-небудь; 2) категорія історичного матеріалізму, що означає сукупність політичних, юридичних, релігійних, філософських та ін. поглядів суспільства. Як і в раніше розглянутих семантичних групах іменників, різниця поняттєвого ядра може пов'язуватися із використовуванням форми слова, що називало конкретне поняття, для передачі психічних властивостей людини, рис її вдачі чи характеру: *надлом* — 1) надломлене місце, тріщина в чому-небудь; 2) перен. Різке послаблення душевних, фізичних сил; пригнічений стан: *закваска* — 1) речовина, що викликає кисле бродіння; 2) тільки одн., перен. Основа характеру, риси вдачі, поведінки, закладені в людині і вихованні з дитинства.

Різне поняттєве ядро мають також ЛСВ іменників, у яких при прямому предметному значенні похідні є назвами дії або стану (*згуба, кладка* і т. ін.): *кладка* — 1) дошка або колода, покладена через річку, струмок, болото для переходу; 2) те саме, що мурування. Якщо при прямому значенні предмета похідне є назвою особи, то воно теж має іншу поняттєву віднесеність, ніж пряме. У таких словах похідні ЛСВ здебільшого мають виразне емоціональне забарвлення (напр., *глушитель*,

обмежник): *глушитель* — 1) спец. Пристрій, що зменшує силу звуку, шуму двигуна і т. ін.; 2) перен. зневажл. Той, хто перешкоджає розвиткові, вияву чого-небудь. Семантична відмінність між значеннями іменника в даному разі відбиває особливості структури мотивуючого дієслова. У цьому типі слів залежність між ЛСВ іменника виникла не в результаті його семантичного розвитку, а є відбиттям залежності між значеннями мотивуючого дієслова: прямі значення іменника походять від одного значення дієслова, а похідні від другого. Можливі й такі структури, в яких одне значення утворене від перехідного дієслова, а друге від одного з ЛСВ спільнокореневого з ним дієслова зворотньо-середнього стану: *м'яло* — 1) те саме, що макогін; 2) перен. зневажл. Млява, нерішуча людина.

Підсумовуючи аналіз відношень між поняттєвими основами прямого й похідних значень у структурі багатозначного віддієслівного іменника, можна визначити, що у різних семантичних групах віддієслівних іменників існують два типи *відношень* — 1) пряме й похідне називають одне поняття; 2) пряме й похідне називають різні поняття. В однойменних значеннях різна поняттєва віднесеність виникла в результаті розчленування поняття. Цей тип відношень ми маємо при перенесенні явища фізичного світу на сферу психічної або суспільної діяльності людини. В іменників із різними типами ЛСВ похідні виникли для називання іншого поняття, схожого або суміжного з поняттєвим ядром прямого значення.

Можливі найрізноманітніші комбінації значень із семантичної парадигми відповідного типу іменників, які знову перелічувати, гадаємо, немає потреби, і їм відповідають різноманітні типи відношень між концептуальними значеннями.

3.2.4 Відношення між значеннями і поняттями підпорядкованих ЛСВ віддієслівних іменників

При розгляді топологічної структури багатозначних іменників ми відзначали, що похідні значення можуть пов'язуватися між собою відношеннями супідрядності. Для виявлення більш повної картини зв'язків між ЛСВ в структурі полісемантичного слова істотним є визначення зв'язків між супідрядними значеннями і їх поняттєвою віднесеністю. Оскільки ми вже бачили, що в основі прямого й похідних значень може бути як різна, так і однакова поняттєва віднесеність, то зрозуміло, що такі ж відношення можуть бути і між поняттєвими

основами похідних ЛСВ. Але разом із тим у характері відношень у них наявні й суттєві відмінності, що випливають із природи супідрядності значень.

3.2.4.1. Відношення між супідрядними значеннями в іменниках з прямим значенням дії

У віддієслівних іменниках з прямим значенням дії похідні ЛСВ, як уже мовилось, можуть бути однойменними і різнойменними.

Різннойменні супідрядні ЛСВ, як ми вже з'ясували, мають різну предметну і поняттєву віднесеність. Тому по відношенню до поняття, вираженого прямим значенням, вони перебувають у відношеннях неоднорідної супідрядності. Такі похідні можуть називати результат і інструмент чи знаряддя дії: *відвал* — 2) род. -а. Різальна частина плуга; 3) род. -у. Купа землі, накидана під час копання, риття ями тощо;

Засіб і результат: *зарядка* — 2) фізичні вправи, які виконуються з метою оздоровлення організму; 3) перен. Запас енергії, бадьорості, натхнення;

Місце і засіб або знаряддя дії: *виїзд* — 2) місце, яким виїжджають звідки-небудь; 3) коні з екіпажем, упряжжю, збруєю (на яких виїжджають).

Таким чином, у іменників із похідними не-дії різнойменні похідні значення називають різні поняття, які об'єднуються в структурі слова через відношення до прямого значення дії. Вони перебувають у зв'язках лінгвальної неоднорідної супідрядності, логічні ж відношення їх обмежуються певним спільним компонентом поняття, тобто частиною змісту при різних обсягах.

Поняттєві основи однойменних похідних ЛСВ можуть бути або тотожними, або відмінними. При цьому вони вступають між собою в різноманітні логічні зв'язки, відповідним чином відбиті і в мові: відношення значення більш вузького й широкого, при цьому ЛСВ мають однакову поняттєву віднесеність конкретного й абстрактного, при чому значення виражають різні поняття. У лінгвальному ж плані вони перебувають у відношеннях однорідної супідрядності по відношенню до прямого значення. Нарешті, однойменні похідні значення можуть перебувати у відношеннях послідовного підпорядкування, якщо одне з них виникло внаслідок розвитку непрямиго значення, а похідного. При такій залежності між похідними ЛСВ

можливі всі типи відношень між поняттєвими основами, властиві підпорядкованому зв'язку.

3.2.4.2. Відношення між поняттєвими основами похідних ЛСВ у іменниках із прямим значенням особи

В іменників, що в прямому значенні називають особу за родом діяльності, похідні ЛСВ мають переважно теж значення особи за родом діяльності. При розгляді відношень між поняттєвими компонентами прямого й похідного ЛСВ ми відзначили, що вони можуть виражати тотожні поняття, лексичні ж значення відрізняються характером об'єкта, на який спрямована дія, суб'єкта, сфери вияву тощо. Цілком природно, що поняттєві компоненти значення похідних ЛСВ одного типу в словах із кількістю ЛСВ більше двох тотожні між собою, якщо вони називають одне поняття: *виконавець* — 1) той, хто виконує яке-небудь завдання, здійснює що-небудь; 2) той, хто виконує музичний, літературний та інший твір або певну роль у театральній виставі; 3) особа, що виконує розпорядження якого-небудь органу влади.

У словах такого типу поняттєві компоненти ЛСВ тотожні, а лексичні значення відрізняються не суттю поняття, а тією частиною його зв'язків з об'єктом, яка включається в значення того чи іншого ЛСВ.

Іменники, що мають похідні значення особи за її властивостями або предмета, у супідрядних ЛСВ мають рівні концептуальні значення. Прикладом відношень «особа за родом діяльності» — «особа за її властивостями» можуть бути слова *крутій*, *найманець*, *наймит*: *крутій* — 2) той, хто схильний до крутійства; 3) розм. Той, хто крутить що-небудь.

Прикладом відношення «особа за родом діяльності» — «предмет» може бути слово *бігун*: *бігун* — 2) спорт. Спортсмен, який володіє технікою бігу; 3) вісь у дверях; 4) заст. Полюс.

3.2.4.3. Відношення між поняттєвими основами похідних ЛСВ іменників із прямим значенням предмета або явища

При аналізі відношень між значеннями й поняттями в прямих і похідних ЛСВ у віддієслівних іменників з прямим значенням предмета або явища ми говорили, що два значення можуть мати однакову поняттєву віднесеність у випадках, коли називається одне явище, що виявляється в різних умовах, сферах і т. ін. Це положення

зберігає свою силу і для відношень між поняттєвими компонентами похідних супідрядних значень: *нашивка* — 1) смуга або шматок тканини, шкіри і т. ін., нашитий поверх чого-небудь; 2) один із знаків розрізнення військових знань; 3) почесний знак, що видається військовим за поранення чи за надстрокову службу.

У цьому слові всі значення мають тотожну поняттєву віднесеність, розрізнення відбувається за призначенням нашивок. *Залишок* — 1) те, що лишилося невитраченим, невикористаним; рештки чого-небудь; 2) перен. мн. Те, що уціліло, збереглося від руйнування; 3) перев. одн. Те, що лишилось після хімічної реакції, виробничого процесу і т. ін.; 4) тільки одн. Зайва частина чого-небудь; лишок, запас.

Усі чотири значення називають одне поняття, конкретизуючи його в різних сферах діяльності.

Слів із похідними ЛСВ, що виражають тотожні поняття, в аналізованій групі іменників порівняно небагато. Переважно ж похідні значення в них мають різне поняттєве ядро. Це може бути в однойменних похідних, якщо вони розрізняються ступенем абстракції при перенесенні значення в іншу сферу: *настій* — 2) те саме, що настойка; 3) стійкий запах чого-небудь. Різні поняття виражають також однойменні похідні конкретні значення, що мають різні денотативні значення; *зв'язка* — 2) спец. В'язуча речовина або суміш речовин чи якісь інші засоби, що міцно зв'язують, сполучають, скріплюють що-небудь з чимось; 3) спец. Щільна сполучна тканина, що скріплює суглоби або з'єднує окремі органи тіла між собою.

Ще яскравіше виступає різна поняттєва віднесеність у ЛСВ, які називають різних істот і рослини тільки за однією ознакою: *мухоловка* — 2) невеличкий птах родини горобиних, що живиться мухами та іншими комахами; 3) комахоїдна рослина росичкових; 4) членистонога істота — багатоніжка, що живиться мухами. У таких словах ЛСВ виникли, як омоніми, але об'єдналися в полісемантичному слові паралельним зв'язком за живими смисловими відношеннями.

Отже, в іменниках із прямим значенням не-істот поняттєві основи похідних значень можуть перебувати або у відношеннях тотожності, або ж у відношеннях несумісності.

При відношеннях тотожності пряме й похідне значення перебувають у відношеннях логічної і лінгвістичної однорідної супідрядності. При відношеннях несумісності лінгвістична супідрядність є неоднорідною.

Резюме

Із усього сказаного про співвідношення між поняттєвими компонентами значень ЛСВ у полісемантичному віддієслівному іменнику можна зробити кілька теоретичних і практичних висновків.

Лінгвістичний аналіз поняттєвих значень ЛСВ у структурі полісемантичного віддієслівного іменника підтверджує філософське положення про те, що значення полісемантичного слова можуть називати різні поняття. Разом із тим він показує, що як прибічники погляду про єдину поняттєву віднесеність значень, так і ті, що вважали, ніби кожне значення полісемантичного слова називає нове поняття, підходили до вирішення питання однобічно. Гадаємо, що в різних частинах мови пропорції між ЛСВ з однаковими поняттєвими компонентами значень і з різними можуть відрізнятись, проте принципово, очевидно, що два типи відношень матимуть місце в кожній із них. У різних семантичних групах віддієслівних іменників (із прямим значенням дії, з прямим значенням особи і з прямим значенням назв предметів або явищ) існують кількісні відмінності в характеристиках відношень між поняттєвими значеннями прямого і похідного ЛСВ, проте у всіх них можна виділити два основні типи: 1) відношення тотожності (включаючи сюди і назви рівнозначних понять), 2) відношення несумісності.

Порівняння топологічної і логічної структури слова показує, що логічне і лінгвістичне членування слова не завжди збігається. Підрядність, супідрядність, перехресність концептуальних значень ЛСВ порівняно рідко відповідає логічним відношенням, але має певну своєрідність, що виявляється в різних формах.

1) Більшість ЛСВ, що виражають різні поняття, у полісемантичному слові мають спільні ознаки, отже, перебувають у відношеннях лексичної перехресності. Оскільки в основі поняттєвого компонента значення лежать не всі ознаки поняття, а тільки частина їх, то лексична перехресність у слові відтворюється своєрідно: якщо з логічного погляду перехресними називаються поняття, що мають спільну частину обсягу, то у відношеннях між поняттєвими основами значення слова перехресність виявляється переважно у наявності спільних ознак при різному обсязі понять.

2) Лексична підрядність і супідрядність не є свідченням підрядності й супідрядності логічної. Підтвердженням цього можуть бути такі структури багатозначних іменників:

а) Пряме й похідне значення, з лексичного погляду, пов'язані відношеннями семантичного підпорядкування, в логічному плані називають одне поняття (напр., *виконавець, монтаж, нашивка* і т. ін.).

б) Похідні значення є однорідними за значенням і супідрядними по відношенню до прямого, але вони називають різні поняття, по відношенню до яких поняттєве ядро прямого значення не є більш загальними. Це особливо помітно, коли похідні ЛСВ є різноіменними і з прямим, і між собою.

ЛСВ, що називають тотожні поняття, об'єднуються в структурі полісемантичних іменників спільним поняттєвим компонентом. Розрізняються ж вони лінгвальними зв'язками, що виявляються у сполученні з різними об'єктами, суб'єктами тощо. Такі мовні зв'язки у свою чергу є відображенням відношень між явищами в позамовному ряду.

ЛСВ, які мають різну поняттєву віднесеність, об'єднуються в структурі полісемантичного слова спільною ознакою, що і становить спільну частину поняттєвих компонентів значення. Для іменників з прямим значенням дії такою спільною ознакою є поняття про дію, що є основою прямого і входить компонентом до складу значень похідних ЛСВ. Іменники з прямим значенням особи і предметів або явищ об'єднують ЛСВ певною спільною ознакою, яка може відігравати в поняттєвій основі прямого значення другорядну роль, а в похідних бути суттю окремого поняттєвого компонента значення.

Похідні значення між собою можуть бути також однопоняттєвими і різнопоняттєвими, тобто називати одне поняття або різні. Однопоняттєві ЛСВ можуть перебувати у відношеннях однорідної лінгвальної супідрядності, якщо пряме значення є більш широким, а похідні становлять його частину. Похідні значення, що мають однакову поняттєву віднесеність, можуть перебувати й у відношеннях послідовної підрядності — логічної, якщо одне або кілька поняттєвих компонентів значень є частиною більш широкого (напр., *вкладення, збір, навантаження* тощо), або лінгвістичної, якщо похідне називає поняття, що не є частиною прямого.

Нам уявляється, що значення, які називають різні поняття, обов'язково виявляють відмінності на рівні ЛСВ, а не відтінку значення. Тому неправомірно об'єднувати в одному ЛСВ дію і результат, дію і суб'єкт, об'єкт та ін. Проте навіть у кращих словниках зустрічаємо чимало тлумачень, де в одному значенні об'єднуються

назви різних понять. Очевидно, при визначенні відтінків значень мало враховувати частотність вживання того чи іншого значення, а слід зважати й на поняттєву структуру його. Якщо якийсь значення ще недостатньо закріпилося в мові, можна до нього давати ремарку щодо частотності, виокремлювати ж необхідно за поняттєвим ядром.

3. 3. СМИСЛОВА СТРУКТУРА БАГАТОЗНАЧНИХ ВІДДІЄСЛІВНИХ ІМЕННИКІВ

Питання про типи відношень між значеннями в структурі полісемантичного слова є одним із найскладніших і найсуттєвіших у семасіології. Воно, можна сказати, стояло в центрі уваги майже всіх лінгвістів, які займалися вивченням семантичного боку лексичного складу. Ця проблема розглядається в основному в діахронічному плані як питання про типи семантичних переходів значень слів, про закономірності розвитку їх, синхронічні ж зв'язки окремих ЛСВ у багатозначному слові почали вивчатися порівняно недавно.

Одна з найперших класифікацій зміни лексичних значень належала Г. Паулю [174], який визначав чотири типи: 1) звуження значень; 2) розширення значень; 3) зміщення значень; 4) інші випадки, що не підпорядковуються цим основним. Г. Пауль, як бачимо, визначав, що не всі типи зміни значень пов'язані з перенесенням назви. Ця класифікація, як відомо, ґрунтується насамперед на логічних принципах, враховує співвідношення між поняттями, що лежать в основі значень, залишаючи поза увагою інші характеристики лексичного значення. Класифікацію Г. Пауля піддавали критиці і його сучасники, і всі наступні покоління лінгвістів за те, що він підміняє лінгвістичну класифікацію логічною. Дослідження останніх десятиліть, які привели до усталення думки про складність семантичної структури слова, про компонентний склад його значень, не тільки не спростували, а навпаки, підтвердили, що осередком лексичного значення є його поняттєве ядро. Правильно, що поняття — це не все значення, а тільки частина (дуже важлива) його, тому, гадаємо, правомірним є і вивчення смислових відношень між цими компонентами значення. Ось чому слабка сторона теорії Г. Пауля не в тому, що його класифікація ґрунтується на логіцистичній основі, а в тому, що поняттєве ядро ототожнюється з лексичним

значенням і через те залишаються поза увагою інші складові частини останнього.

На відміну від Г. Пауля В. Вундт робив спробу визначити закони розвитку значення слів, виходячи тільки з психічних мотивів семантичних змін. Він вважає, що єдиними семантичними законами є закони асоціації: «Законами зміни значень при психологічній інтерпретації можна назвати тільки загальні закони асоціації. Останні зводяться до трьох елементарних процесів: зв'язок за схожістю, зв'язок за часовою чи просторовою суміжністю і зв'язок за протилежністю» [284, 466]. Як бачимо, у класифікації В. Вундта знаходять місце тільки ті типи значень, які пов'язані з перенесенням, і залишаються поза цією системою ті, яким перенесення найменування не властиве, тобто ті, які Г. Пауль назвав змінами шляхом звуження і розширення значень. Таким чином, навіть за кількістю охоплюваного лексичного матеріалу, за повнотою класифікація В. Вундта не зробила кроку вперед. Як бачимо в наступному викладі, не всі зміни, названі Г. Паулем, пов'язані саме з розширенням і звуженням понять (оскільки такі трансформації нерідко зумовлені не зміною обсягу поняття, а певними умовами функціонування ЛСВ), проте слід сказати, що він правильно визначив два основні типи зміни значень: такі, що не пов'язані із зміною поняттєвої основи, і такі, що ґрунтуються на перенесенні назви на інше поняття. В. Вундт же, як уже сказано, розглядає головним чином зміни другого типу. Проте вада класифікації В. Вундта не стільки в неповноті охоплення мовних явищ, скільки в тому, що він ототожнює закони розвитку значень із законами психічних асоціацій, ігноруючи логічний і лінгвальний компоненти значення. Класифікація В. Вундта і визначені ним асоціативні зв'язки як основа семантичних законів не були прийняті вже його сучасниками. У надрах психологіцистичного підходу до питання про причини й закономірності розвитку значень з'явився свого часу і такий погляд, згідно з яким єдиним джерелом, основною причиною зміни значень є емоціональний момент у слові. Висловлена вперше К. Ердманом [272] ця думка докладно була розроблена Г. Шпербером [281], який і намагався звести у ранг основного семантичного закону зміни значень під впливом емоціональних факторів. Така гіпертрофія ролі експресивного компонента була і є помилковою, про що неодноразово вже говорилося в науковій літературі. Але заслугою названих дослідників є те, що вони звернули увагу на той бік

значення, який в сучасній лінгвістиці іменується емоціональним компонентом його. Крім того, К. Ердман і Г. Шпербер привернули увагу до того типу семантичних змін, який зумовлений експресивними факторами.

Названі два основних підходи до питання про причини і закономірності семантичних змін (логіцистичний і психологіцистичний) у різних варіаціях повторювалися наступними поколіннями дослідників і знаходять відображення і в сучасних розвідках з питання розвитку значень. Той факт, що, незважаючи на численні спроби створити класифікацію змін лексичних значень і їх відношень у полісемантичному слові, виходячи тільки з місця слова у мовній структурі, ми все ж змушені звертатися і до визначення семантичних відношень, пов'язаних із змінами у поняттєвій основі, свідчить про те, що в основі названих класифікацій є раціональне зерно і що вади їх полягають не в намаганні визначити логічні й психологічні основи лексичного значення, процеси, в результаті яких відбувається їх зміна, а в абсолютизації одного аспекту і в ігноруванні суто лінгвістичних процесів.

Другою вадою названих і ряду інших досліджень з аналізованого питання є те, що в них розглядається не лексична система або частина її, а окремі факти, приклади, невеликі групи слів, пов'язаних певним типом відношень, через що і вивчається слово в його історичному зв'язку безвідносно до місця в мовній системі. Останнім часом питання про типи семантичних змін у слові або зовсім оминається дослідниками, або ж знов-таки ілюструється окремими прикладами. Так, О. О. Реформатський, класифікуючи принципи перенесення найменування, ґрунтує свої висновки, головним чином, на аналізі досить обмеженої кількості іменників переважно з конкретним значенням. Стосовно цих прикладів він дає і визначення окремих типів перенесення [170, 74–84]. Невеликим колом окремих ілюстрацій обмежується і Р. О. Будагов, говорячи про полісемію [31, 119–122].

У сучасному мовознавстві ставиться питання про продуктивність і регулярність різних типів перенесення значень. Цьому питанню присвячена певна частина книги Ю. Д. Апресяна [6, 193–216]. Значний внесок у вивчення даного питання в українському мовознавстві становлять роботи О. О. Тараненка [231, 1989].

Незважаючи на те, що вивчення семантичних змін у слові останнім часом просунулося вперед, у визначенні їх ще багато неточностей,

подекуди метафоричні, метонімічні відношення й синекдоха розглядаються на рівні вживання слова, а не його значення [230, 40].

Ще складніше стоїть питання про місце таких процесів, як розширення і звуження значень. О. О. Реформатський, Л. А. Булаховський та інші розглядають метафоричні, метонімічні відношення, з одного боку, і розширення та звуження значення, з другого, як перехресні явища, що перебувають у відношеннях підпорядкування (перші підпорядковані другим). Про це свідчить те, що в роботі О. О. Реформатського [196] питання про названі два типи розглядаються зовсім окремо. Л. А. Булаховський виходить із понять формальної логіки про зміст і обсяг поняття і застосовує цей принцип і до зміни лексичних значень: «Кінцевий результат зміни значення слова з погляду кількості вміщених у ньому ознак у ряді випадків може бути визначений як розширення змісту колишнього значення і відповідно звуження обсягу вживання або, навпаки, звуження кількості ознак при одночасному розширенні обсягу вживання» [33, 58]. Автор наведених рядків, можна гадати (за членуванням розділу його книги), вважає розширення і звуження одним із типів зміни значень в ряду інших, проте ніде це не обумовлено. П. Й. Горецький розширення й звуження значень пов'язує взагалі за різними підставами для дефініції: розширення він пов'язує із збільшенням кількості значень [133, 64], а звуження — із вживанням слова, що позначало більш широке поняття, для позначення поняття більш вузького [133, 65]. Автори «Сучасної української літературної мови» в розділі «Розвиток лексичного значення слова» при аналізі семантичних змін зупиняються тільки на питаннях розширення, звуження значень і енантіосемії [230, 43–45].

У багатьох працях останніх років, присвячених синхронічному аналізу лексичної системи, питання про типи перенесення і зміни значень не розглядається, оскільки прийнято вважати, що воно характеризує діахронічні зв'язки. На неправомірність такого підходу звертає увагу Д. М. Шмельов, який говорить, що визнання необхідності чітко розмежувати синхронію і діахронію, побоювання змішати ці два аспекти привели до «невірної оцінки деяких лексико-семантичних явищ. Так, виключно «діахронічного змісту» було надано поняттю метафоричних і метонімічних «перенесень» у лексиці, внаслідок чого відповідні явища не одержали ще в сучасній лінгвістиці адекватної оцінки» [258, 219]. Нам уявляється, що питання про типи

сміслових зв'язків між ЛСВ у полісемантичному плані чи не більш актуальне для синхронії, ніж для діахронії. На необхідність враховувати смислові зв'язки між значеннями в структурі багатозначного слова зверталась увага дослідників і раніше²³, проте по-справжньому вивчати даний аспект слова почали порівняно недавно. Зв'язки, що виникли генетично, зберігаються і в синхронічній структурі полісемантичного слова. Проте вони не тільки зберігаються, але й виконують у лексичній системі важливу організуючу роль, яка особливо помітна в структурно організованих лексичних підсистемах, таких, наприклад, як віддієслівні іменники.

Проаналізований нами матеріал демонструє, що в такого роду лексичній підсистемі з високим рівнем регулярності значень, що становлять певну семантичну парадигму, відношення метафоричні, метонімічні, відношення широкозначності, які виникли в діахронії, набувають системоорганізуючого значення, стають важливим елементом мовної системи в синхронії. Виробившись на підставі узагальнення зв'язків між явищами позамовної дійсності, вони викристалізувалися в певні типи смислових відношень між ЛСВ у структурі багатозначного слова.

Свого часу багато мовилося про те, що названі типи відношень є явищами немовними, а логічними чи психічними, і при цьому залишалося поза увагою, що і логічні і психічні явища, явища позамовного плану, мусили знайти і певну лінгвальну характеристику. В. А. Звегінцев, полемізуючи з психологіцистичними положеннями В. Вундта, цілком слушно вважає, що психічні асоціації не можуть керувати механізмом семантичного розвитку [85, 15]. Але, на нашу думку, смислове відношення, співвідносне з такими асоціаціями, є проявом механізму організації лексичної системи, зокрема структури багатозначних слів.

Одна з причин, чому питання про шляхи розвитку значень і про їх смислові відношення в структурі полісемантичного слова поки що не знайшло належного розв'язання, полягає в тому, що вони вивчалися переважно на обмеженому й різнорідному матеріалі, з погляду відношень між ЛСВ не була обстежена навіть якась частина лексичного складу, об'єднана лінгвальними зв'язками.

Підхід, при якому аналізуються приклади, що підтверджують те чи інше положення, а не лексична система або ж констатувався факт регулярності без інтерпретації [6], не дає можливості визначи-

ти лінгвальне вираження певних явищ, ті структурні елементи мови, що співвідносяться з ними.

При аналізі типів смислових відношень між ЛСВ у полісемантичних віддієслівних іменниках ми робимо висновок про наявність у їх системі двох типів відношень, що співвідносяться з традиційною класифікацією за формою, але можуть відрізнитися від певних визначень за змістом. Перший тип пов'язаний із перенесеннями назви одного поняття на інше. До нього належать метафоричні (у тому числі за емоціональним компонентом) відношення, відношення функціональної подібності і метонімічні. У словах другого типу похідні ЛСВ зберігають спільну поняттєву основу з прямим значенням, але мають додаткові смислові компоненти, які або обмежують і спеціалізують, конкретизують значення, або ж роблять його більш загальним. Це той тип відношень, який зазвичай називають звуженням або розширенням значень, що не завжди є наслідком звуження або розширення поняття, яке лежить в основі значення.

Смислові відношення названих типів неоднаково виявляються в різних семантичних групах віддієслівних іменників. Тому ми й розглянемо різні прояви цих відношень у кожній семантичній групі.

3.3.1. Типи відношень, пов'язані з перенесенням назви

До цих типів відношень між ЛСВ в структурі багатозначного слова належать відношення метафоричні, відношення функціональної подібності й метонімічні.

3.3.1.1. Метафоричні відношення

Одним із поширених видів смислових відношень є метафоричні зв'язки між значеннями слова. Вони характеризуються тим, що два явища, два поняття про ці явища називаються одним словом, оскільки вони мають спільні ознаки (за кольором, формою, характером руху тощо). Метафоричні відношення виникають на основі порівняння речей і явищ за зовнішніми ознаками. І. М. Сеченов писав, що порівняння є привілеєм наукового мислення, яке зіставляє явища за суттєвими ознаками. Воно властиве й дитячому мисленню, і порівнянню дорослих у побутовому освоєнні об'єктивної дійсності, і в цих останніх випадках проводиться порівняння речей, дуже близьких одна одній, причому за ознаками, які безпосередньо

доступні чуттям [207, 206], тобто узагальнення при встановленні метафоричних відношень між ЛСВ відбувається на рівні генералізації. Отже, метафоричні відношення відбивають об'єднання предметів і явищ за схожістю зовнішніх ознак.

Як же виявляються метафоричні відношення у віддієслівних іменниках?

Відношення найпростішого типу — за зовнішніми ознаками — в аналізованому класі імен трапляються рідко. Вони властиві переважно словам із прямим значенням предмета чи явища, утвореним від неперехідних дієслів *блискавиця, відросток, натік, перехрестя, підзор* і т. ін.: *перехрестя* — 1) місце перетину шляхів, вулиць, стежок; 2) те, що має форму хрест; 3) поперечна частина хреста або предметів, подібних до хреста.

У іменників з прямим значенням предмета або явища, утворених від перехідних дієслів, метафоричні відношення, за яких значення об'єднуються зовнішньою подібністю явищ, трапляються відносно рідше, ніж у попередній групі (*вирва, зашморг, низка* і т. ін.): напр., *ковадло* — 1) залізна або сталева підставка певної форми, на якій кують металеві вироби; 2) анат. Одна із слухових кісточок у середньому вусі (людей і ссавців).

Дуже рідко метафоричні відношення, що відбивають зовнішню подібність явищ, спостерігаються в словах із прямим значенням особи і дії. У цих семантичних групах такі відношення властиві поодиноким словам (у іменників із прямим значенням дії тільки в тому разі, коли і похідне називає дію), напр., *перелив* — 1) дія за значенням «переливати», «перелити» і «переливати», «переливатися»; 2) перехід одного кольору, відтінку в іншій (у даному слові пряме і похідне значення утворені від різних ЛСВ дієслова «переливатися»).

Не дуже поширеними є у віддієслівних іменниках і метафоричні відношення, що характеризуються звуковою подібністю явищ. Цей тип представлений поодинокими ЛСВ в іменниках із прямим і похідним значенням дії (*брязкало, виляск, лепет* тощо): *лепет* — 1) те саме, що *лепетання*; 2) перен. тихий невиразний шум; кілька слів із прямим значенням особи мають похідні за звуковою подібністю, коли похідне значення називає істоту, яка видає якісь характерні звуки; напр., *пересмішник* — 1) той, хто любить підсміювати або смішити кого-небудь; 2) птах, що наслідує голоси інших птахів; такий перехід спостерігається в назвах кількох іменників, що мають пряме значення неживих предметів і явищ, напр., *брязкало, свистун*.

Зовсім одиничним словам властиві відношення, засновані на подібності запаху, напр., *кадило* — 1) металевий посуд на ланцюжках із прорізаною накривкою для куріння ладаном під час відправи православного і католицького релігійних культів; 2) однорічна трав'яниста рослина, квітки якої розкриваються вночі і сильно приємно пахнуть.

Відношенням більш складного типу є такі, що ґрунтуються на подібності рухів, дії, характерних для тієї чи іншої істоти. Цей тип метафоричних зв'язків виявляється переважно у слів із прямим значенням назви особи за характерними рухами чи діями (*крутько*, *лизун*, *моргун* та ін.): напр., *крутько* — 1) непосидюча, вертлява, занадто рухлива людина; вертун; 2) хитра та спритна в своїх учинках людина; шахрай, ошуканець (перше значення походить від дієслова «крутитися», а друге — від «крутити»).

Даний тип відношень часто виступає у значеннях, пов'язаних не підпорядкованим, а паралельним зв'язком, утворених від перехідного дієслова і відповідної йому форми зворотного стану (*крутько*, *крутій* тощо).

Але найбільш регулярним і продуктивним типом метафоричних відношень у віддієслівних іменниках, особливо в тих, що мають пряме й похідне значення дії, є такий, при якому назви фізичних дій і процесів використовуються для називання психічних станів, процесів, явищ суспільного життя. Цей тип відношень дуже близький до синестезії, яку С. Ульман визначав як особливий вид перенесення імені з однієї форми почуттів в іншу [283]. Проте і він, і інші дослідники розглядали це явище переважно на прикладах слів із якісним значенням, зокрема прикметників (гострий запах, м'яка музика тощо). На роль коренів, які позначали фізичні відчуття, для розвитку лексики, що називає психічні стани, вказував і Л. А. Булаховський, розглядаючи етимологію ряду слів: «Назви психічних станів, не запозичені з інших мов, походять звичайно від коренів, які спершу позначали відчуття тепла й холоду, почервоніння і т. ін.» [33, 50] Але і в цьому разі мовиться про окремі слова. Аналіз же віддієслівних полісемантичних іменників, показує, що перенесення назв фізичних дій на психічні процеси є закономірністю розвитку даної підсистеми слів.

Значну увагу даному типові перенесення значень у діахронії приділяє О. О. Тараненко, який пише: «Семантичний аспект цих

моделей полягає в тому, що певний набір елементарних опозицій, закріплених у людському досвіді для орієнтування в світі фізичних речей, переноситься в світ духовного і взагалі явищ, де виділяється аналогічна кореляція» [232]. А мовознавець М. С. Гуричова звертає увагу, що тип полісемії, заснований на порівнянні живого й неживого світу, взагалі типовий для ряду індоєвропейських мов [65, 142].

Цілком природно, що назви психічних явищ як такі, що не мають зв'язків із прямим об'єктом, а передають стан людини, утворюються здебільшого від неперехідних дієслів. Невипадково у іменників із похідним процесуальним значенням, мотивованих неперехідними дієсловами, метафоричні відношення між прямим і похідним значеннями становлять близько 60% і більша половина їх належить до аналізованого типу (*блукання, вибрик, викрут, завихрення, запал, заскок, наскок, переродження, піднесення* і т. ін.), напр., *переродження* — 1) дія і стан за значенням перероджуватися, переродитися; 2) ідейно-політичний занепад; *піднесення* — 1) дія за значенням піднести, підвестися; 2) запал, натхнення, душевний підйом, ентузіазм.

Назви фізичних дій і рухів можуть називати також певні вчинки у стосунках між людьми (*випад, вискік, метушня* тощо), напр., *випад* — 1) різка подача корпусу вперед або вбік з упором на одночасно винесену зігнутою ногою (прийом при фехтуванні, гімнастичних вправах); 2) несподіваний недобррозичливий або ворожий виступ проти кого-небудь.

До такого типу належать і слова, в яких пряме значення називає дію, а похідне суспільні явища. Такі семантичні відношення властиві як словам, утвореним від неперехідних дієслів (*відплив, дихання, повів, погроза, подих, подув* тощо), так і від перехідних (*грабіж, переверот* і т. ін.), напр., *переверот* — 1) дія за значенням перевернутися, перевертатися; 2) різка зміна, злам у розвитку, ході чого-небудь, в існуючому порядку речей, у чьомусь житті і т. ін.; 3) зміна існуючого суспільно-політичного ладу, революція.

На розширення суспільно-політичної лексики в результаті появи нових значень у слів побутового характеру, а також у термінів із галузі фізики, хімії, геометрії, техніки, виробництва і т. ін. дослідники вказували неодноразово.

ЛСВ іменників аналізованого типу, походять від різних значень мотивуючого дієслова, отже, їх смислова структура зумовлена розвитком значення не всередині іменника, а відбиттям залежності між

значеннями слова, що дало твірну основу. Аналогічним способом зумовлюється і структура іменників, що мають пряме значення особи. Пряме і похідне значення в них означають діяча, але ці назви утворені від різних ЛСВ дієслова (*боєць, водій* і ін.).

Зрідка метафоричні відношення такого типу можуть бути в словах, що при прямому значенні особи як суб'єкта дії мають похідне назви істоти як суб'єкта, напр., *переносчик* — 1) той, хто переносить що-небудь, займається переноскою чого-небудь; 2) той, хто (або те, що) передає яку-небудь хворобу, інфекцію.

Дуже поширеним відношенням значень, утворених від різних ЛСВ дієслова (які називають фізичну дію і явища духовного чи суспільного життя)²⁴, а також у іменників із прямим значенням неживих предметів і явищ (*болячка, згуба, лазівка, перевал, підкладка*), напр., *перевал* — 1) найнижче, найдоступніше для переходу місце у гірському хребті чи масиві; 2) зміна, поворот у розвитку, ході чогось; *підкладка* — 1) матеріал, який пришивають зі споду одягу; 2) перен. Те головне, на чому що-небудь будується; справжня основа, внутрішня сутність чогось.

У іменниках, що мають пряме значення предметів, похідні ЛСВ при даному типі метафоричних зв'язків є назвами абстрактних понять, за винятком тих, де похідні є назвами особи або істоти.

Даний тип метафоричних відношень між прямим і похідним значеннями трапляється переважно в іменниках, мотивованих неперехідним дієсловом, де вони становлять близько 80%. Іменникам цієї семантичної групи, співвідносними з перехідними дієсловами, здебільшого властивий даний тип метафор.

Щодо причин виникнення смислових відношень такого роду, коли зміна значення слова пов'язана з різними сферами життя чи діяльності людини, висловлювався погляд, що основою їх є емоціональний компонент лексичного значення. Справді, в багатьох віддієслівних іменниках, особливо з прямим і похідними значеннями дії і предмета, метафоричні зв'язки виникають саме за емоціональною частиною значення (випад, вискік, заріз, погроза і т. ін.).

Проте для таких слів, як відплив, відтворення, переворот тощо, про зв'язок за емоціональним компонентом говорити важко. Даний тип при всій видимій метафоричності тяжіє певною мірою до слів, у яких значення відрізняються сферами вжитку без помітної зміни поняттєвого ядра. Очевидно, у мовній системі у формах метафоричних відношень, зумовлених фізичними і психічними діями, знаходить

відображення певна аналогія між світом фізичним, з одного боку, і психічним та суспільним, з другого. Регулярність таких семантичних змін дає підстави вважати, що творення похідних значень може відбуватися не шляхом метафоризації, а за аналогією до вже існуючих у мові типів відношень. Це може свідчити, що метафоричні зв'язки даного типу між ЛСВ віддієслівних іменників становлять певну модель семантичних відношень²⁵.

Менш продуктивними, але регулярними є смислові зв'язки між прямим значенням фізичної дії чи процесу і явищами живої природи чи психічними процесами (*евакуація, гальмування, амортизація, апеляція*). Як бачимо, даний тип зв'язку властивий переважно іншомовним словам. Обидва значення (пряме й похідне) виникли в мові, з якої слово запозичене, отже, переймають не тільки значення, а й характер смислових зв'язків. Це пояснюється тим, що слова такого роду мають інтернаціональний термінологічний характер, напр., *гальмування* — 1) дія за значенням гальмувати; 2) активне затримання діяльності нервових центрів або робочих органів (м'язів, залоз). У словах аналізованого виду відбувається протиставлення або двох термінологічних значень (*гальмування, амортизація*) із різних галузей діяльності (технічна і фізіологічна, психічна й економічна), або ж термінологічного й нетермінологічного (*апеляція*).

3.3.1.2. Відношення емоціональної подібності значень

До метафоричних зв'язків відносять також ті, що відбивають емоціональне зближення двох явищ. У лінгвістичній літературі були спроби виставити основною причиною семантичних змін емоціональні перенесення значень (К. Ердман, Г. Шпербер та ін.). Ці спроби піддавались рішучій критиці і не прийняті лінгвістикою як загальний семантичний закон, але в ряді випадків відношення емоціональної подібності є основою, що об'єднує ЛСВ у складі одного полісемантичного слова.

Найбільш поширені (близько 18% похідних ЛСВ) відношення емоціональної подібності у іменників із прямим і похідним значенням дії, співвідносних із неперехідними дієсловами. Очевидно, цей компонент відіграє вирішальну роль в існуванні похідних значень у словах *відсіч, гризня, гримання, колотнеча, наскок* та ін., напр., *гризня* — 1) бійка між тваринами; 2) перен. Сварка, лайка людей. Гострі суперечки між протилежно настроєними групами людей. У таких іменниках пряме й похідне значення утворені від різних ЛСВ дієслова,

отже, і смислові відношення є відбиттям відповідних зв'язків у мотивуючому слові. Похідні ЛСВ в таких іменниках мають стильову розмовну характеристику і виразне афективне забарвлення.

Відношення експресивно-емоціональної подібності в низці випадків можуть супроводжувати метафоричні зв'язки між ЛСВ, зокрема, пов'язані з виявленням процесу в різних сферах (*вибрик, заскок, запал*), з подібністю вчинків рухам (*випад, вискік, заріз, метушня* і т. ін.), з подібністю звукового вираження (*гелгання, лепет, перепалка*). Проте у таких словах емоціональне забарвлення є додатковим до основного типу відношень.

У іменників із прямим значенням «особа за родом діяльності» досить поширені похідні значення, що є назвами особи за внутрішніми властивостями її (*кадильник, лакувальник, заробітчанин, наймит, дзвонар*) із негативним емоціональним показником, слова *заспівувач* і под. — з позитивним: *лакувальник* — 1) фахівець із лакування; 2) перен. Той, хто приховує, маскує недоліки, прикрашаючи дійсність. У таких словах зв'язки між ЛСВ встановлюються не за суттєвими для прямого значення рисами, а другорядними, які супроводжують основне значення як певні смислові обертони. У похідному ж ЛСВ ці риси стають основою лексичного значення.

Низку яскраво виражених слів із відношеннями емоціональної подібності можна назвати також серед іменників із прямим значенням «назва особи за зовнішніми або внутрішніми властивостями». Емоціональне забарвлення прямого значення включає в таке слово і ЛСВ, що є назвою особи за внутрішньою характеристикою (*виродок, вилупок, кастрат* і т. ін. при вживанні в лайливому значенні), напр., *виродок* — 1) зовнішньо потворна людина; 2) людина, що втратила кращі якості; недолудок.

Емоціонально-оцінний компонент може бути додатковим у словах, які мають пряме значення «особа за зовнішніми властивостями», а похідні — «особа за внутрішніми властивостями», якщо ЛСВ об'єднані подібністю рухів, дій людини (*вискочка, відступник, крутько, лизун, ненажера*), напр., *відступник* — 1) людина, яка зреклася своїх релігійних переконань; 2) зневажл. Той, хто відмовився від своїх поглядів, ідеалів, переконань, зрадник.

Якщо в словах *виродок, вилупок* тощо емоціональний компонент є основним, що дає підстави для об'єднання в одному слові двох ЛСВ, то в словах *крутий, ненажера, відступник* особи характеризуються

насамперед дією, що пов'язана з різними сферами діяльності, експресивно-емоціональний же компонент підсилює зв'язок ЛСВ у слові і дає певну стилістичну характеристику.

У іменників із прямим значенням предмета, речовини або явища зв'язки тільки за емоціональною подібністю майже не зустрічаються, але такий рід відношень може бути, як і в попередній групі іменників, супровідним при використуванні іменників з прямим конкретним значенням для називання абстрактних понять: *бродило* — 1) спец. Фермент, що викликає бродіння; 2) перен. Те, що викликає який-небудь процес, яке-небудь явище; *гниль* — 1) що-небудь розкладене, зруйноване гниттям; 2) перен. Що-небудь розтлінне, порочне; аморальне.

Отже, ми можемо зробити висновок, що відношення експресивної-емоціональної подібності у чистому вигляді у віддієслівних іменниках трапляються рідко, якщо не включати до цієї категорії слова, в яких похідні ЛСВ називають психічні явища і процеси. Але експресивно-емоціональна подібність дуже часто є додатковим компонентом, що об'єднує ЛСВ багатьох віддієслівних іменників, похідні ЛСВ яких є назвами психічних процесів або ж характеризують особу за певними властивостями, а також у іменниках, які при прямому конкретному в похідному є назвами понять абстрактних. Усі слова, ЛСВ яких об'єднані відношеннями емоціональної подібності, характеризуються приналежністю до розмовного стилю, рідше — публіцистичного із яскравою експресією. Багато з них мають експресивно-синонімічне значення.

Підсумовуючи все сказане про метафоричні відношення у віддієслівних полісемантичних іменниках, ми можемо відзначити, що їм мало властиві зв'язки, засновані на узагальненнях простіших видів — за зовнішньою (звуковою і т. ін.) подібністю, а переважають такі, в основі яких порівняння відбувається за більш глибокими, внутрішніми ознаками і властивостями. Це пояснюється тим, що самі віддієслівні іменники відзначаються досить високим ступенем абстракції, а також тим, що у них, крім прояву самих дій, інші ознаки зустрічаються рідко.

3.3.1.3. Відношення функціональної подібності

Більш високим рівнем узагальнення, ніж просте поєднання предметів, схожих за випадковими ознаками, є узагальнення за подібністю функцій, які властиві певним явищам. О. О. Реформатський

пише, що «головна відмінність метафори від переносу за функцією (він розглядає дане явище в діяхронічному плані — Л.Л.) полягає в тому, що метафоричний перенос заснований на подібності матеріальної характеристики: на кольорі, формі, характері зримих рухів, тобто на сукупності подібностей, що безпосередньо сприймаються органами чуття (особливо зору), того, з чого переноситься назва, на те, куди ця назва переноситься. При функціональному переносі спільність не відбивається на чисто матеріальній подібності: речі можуть бути зовсім різними за формою і за кольором і т. ін., об'єднує їх спільність функції»²⁶. У цьому визначенні характеризуються зовнішні відмінності і не враховується ступінь узагальнення, що виявляється в одному і в другому випадках. Виходячи із зовнішньої подібності і відмінності метафоричних відношень і відношень подібності за функцією, нерідко їх об'єднують в один вид метафоричних зв'язків. Проте суттєва відмінність між ними дає достатні підстави для поділу на два окремих види.

Відношення функціональної подібності виникають із практичної діяльності, із практичних інтересів. Практичні потреби примушують людину порівнювати явища, які на перший погляд не мають нічого спільного. І. М. Сеченов писав, що цей другий шлях порівняння — порівняння, викликане практичними потребами, є більш важливим і приводить мислення до більш суттєвих результатів.

Відношення функціональної подібності зовсім відсутні у іменників, які в прямому і похідному значенні називають дію.

Зате об'єднання двох ЛСВ в одному слові на підставі подібності функцій явищ є дуже поширеним у іменників із прямим значенням особи і неживих предметів та явищ (по 29 % похідних ЛСВ у кожній семантичній групі).

У іменників із прямим значенням «особа за родом діяльності» найчастіше функціональною подібністю пов'язуються похідні значення знаряддя або приладу як суб'єкта дії, які виконують аналогічну функцію (*запальник, збирач, обчислювач* тощо), напр., *збирач* — 1) той, хто збирає плоди, гриби, бавовну і т. ін.; 2) машина або пристрій для збирання чого-небудь. Подекуди відношення такого типу можуть бути і при прямому значенні, що характеризує особу не за трудовим процесом, а за дією, властивою їй, напр., *повзун* — 1) той, хто повзає; 2) деталь механізму, яка повзає взад і вперед по якій-небудь поверхні в прямолінійному напрямі. Рідше трапляються відношення функціональної

подібності між пристроєм і особою в словах із прямим значенням предмета (*глушитель*). До відношень функціональної подібності належать, гадаємо, також ті зв'язки, які виникають подекуди між прямим значенням особи і похідним істоти: *косар* — 1) той, хто косить траву, збіжжя тощо; 2) перев. мн. Ряд членистоногих тварин класу павукоподібних. У іменників із прямим значенням предмета або явища відношення функціональної подібності становлять близько 30 % похідних ЛСВ у слів, мотивованих перехідним дієсловом, і близько 15 % у слів, утворених від неперехідних дієслів. Способом функціональної подібності пов'язуються звичайно однойменні значення (суб'єкт — суб'єкт, знаряддя — знаряддя). У іменників із прямим значенням предмета найчастіше відношення функціональної подібності виражаються у словах із значеннями знаряддя дії (*вішалка, м'ялка, обкладинка, заслін, заглушка, збагачувач* та ін.). Рідше відношення аналізованого типу трапляються при значеннях суб'єкта дії (*глушитель, виграшка, відбивач*) або об'єкта її (*ноші, накидка*).

Таким чином зазначимо, що відношення функціональної подібності ЛСВ не властиві іменникам із прямим значенням дії, зате широко представлені у назвах особи як суб'єкта дії, в іменниках із прямим значенням предмета, переважно тих, що мають пряме значення суб'єкта і знаряддя дії. У ЛСВ іменників із таким типом зв'язків різна предметна і поняттєва віднесеність, об'єднуються ж у слові вони тільки за ознаками функції.

3.3.1.4. Метонімічні зв'язки

Метонімічні відношення, як відомо, пов'язують ЛСВ, значення яких називають суміжні явища. Цей тип смислової залежності похідного значення від прямого був визначений давно. У працях Г. Пауля і В. Вундта відношення суміжності визначалися в одного з позиції логічної класифікації явищ, а в другого характеризувались як прояв певного роду психічних асоціацій. Проте у визначенні даного питання поки що ми просунулися мало. Можливо, в цьому знайшло вираження упереджене ставлення до логічних і психологічних класифікацій, через що багатьма дослідниками вивчення питання про смислові зв'язки в полісемантичному слові оминалося. Другою причиною, чому питання про смислові зв'язки ЛСВ залишалось поза увагою, є погляд, що метафора, метонімія є явищами діакронічними, отже, в синхронічних розробках мовних явищ (особливо

в структуральних дослідженнях) йому немає місця. Ось чому і в низці теоретичних досліджень, і в посібниках із мовознавства, як правило, користуються обмеженою кількістю ілюстрацій метонімічних відношень переважно із конкретної лексики.

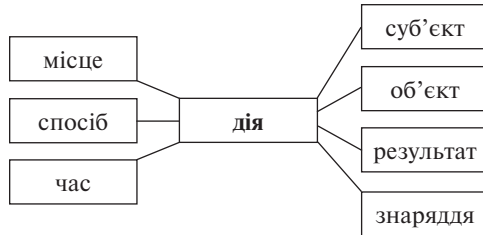
О. О. Реформатський пише, що при метонімічному переносі змінюється не тільки річ, але й поняття в цілому. Типами метонімії він називає такі, як «одне в другому», «одне на другому», «одне над другим», «одне через друге», «одне після другого або в результаті другого», «заняття — галузь знання», «матеріал — виріб», «знаряддя — продукт», «місце — виріб», «місце — історична подія» і тому подібне [196, 80]. Аналогічну класифікацію з подібними ілюстраціями пропонує і О. В. Калінін та деякі інші мовознавці [94; 71].

Зовсім інший підхід до питання ми знаходимо в працях Д. М. Шмелюва, який пише: «Ті перенесення назв, які розглядаються як метонімічні, далеко не завжди зумовлені якимись зрушеннями в значенні самих відповідних слів» [199, 106]. І далі цілком слушно відзначає, що «в мові існують певні зразки подібного метонімічного застосування семантичних груп слів. Справа тут, отже, не в зміні значення даного конкретного слова, як і не в якомусь «скороченні» даного конкретного словосполучення, а в реалізації узагальненої семантичної формули (моделі). Нові слова, що прилягають до відповідних семантичних груп, підлягають тим же флюксам, тобто набувають можливість аналогічного метонімічного застосування» [199, 107]. Питання про аналогію в лексичній полісемії на матеріалі української мови докладно розглядає О. О. Тараненко, праці якого становлять значний внесок у дослідження як типів смислових відношень, так і динамічних процесів у семантичній структурі слова [231; 232].

Певною мірою (в плані типів відношень значень) регулярні метонімічні зв'язки віддієслівних іменників розглядаються Ю. Д. Апесяном [6], але він, констатуючи наявність такої регулярності, власне цим і вичерпує аналіз питання. Аналіз віддієслівних іменників демонструє, що метонімічні відношення є не шляхом історичної зміни значення, а одним із способів розвитку семантичної структури даного типу іменників, причому способів якнайпродуктивніших. У полісемантичних іменниках із прямим значенням дії, мотивованих перехідними дієсловами, вони становлять близько 65 %, а в співвідносних із неперехідними дієсловами — близько 20 %. Меншою мірою метонімічні відношення властиві іменникам із прямим значенням

предмета чи явища (17% в утворених від перехідних дієслів і 26% — від неперехідних), і зовсім мало їх у назвах осіб. Це пояснюється тим, що в метонімічних відношеннях перебувають різнойменні значення, які в назвах предметів і явищ посідають незначне місце, у віддієслівних назвах осіб різнойменні ЛСВ властиві чи не поодиноким (у межах півтора десятка) словам. Співвідношення метонімічних зв'язків у віддієслівних іменниках збігається із питомою вагою різнойменних значень у них.

У іменників із прямим значенням дії похідні ЛСВ суб'єкта, об'єкта, результату, знаряддя, місця, часу, способу дії перебувають із прямим у метонімічних відношеннях. Ці значення відбивають багатоманітність зв'язків дії в позамовній дійсності:

Подана схема наочно демонструє зв'язки дії в позамовній дійсності, яким відповідають метонімічні відношення в структурі багатозначного віддієслівного іменника із прямим значенням дії. Так, у слові *обвинувачення* похідне значення суб'єкта «сторона — обвинувачувач у судовому процесі», у слові *напайка* — похідне об'єкта «напаяний на чому-небудь шматок металу», у слові *оформлення* похідне результату «зовнішнє оформлення чого-небудь», у слові *настройка* значення знаряддя — «механізм, призначений для настроювання приладів», перебувають із прямим — «дія за значенням відповідного дієслова» — у метонімічних зв'язках. На прикладі віддієслівних іменників із прямим значенням дії особливо помітно, що метонімія не тільки один із шляхів зміни значення, а й певний тип смислових відношень у структурі не тільки окремого слова, а й цілого класу слів.

У полісемантичних іменниках, що мають два і більше похідних значень, ЛСВ можуть бути пов'язані з похідним безпосередньо або ж опосередковано через похідні першого ступеня. В такому разі похідне значення другого ступеня, якщо воно є однойменним із похідним першого ступеня, вступає в зв'язки із останнім і через нього —

із прямим: *забарвлення* — 1) дія за значенням забарвити; 2) колір або відтінок кольору чого-небудь; 3) специфічна своєрідна риса чого-небудь. У слові *забарвлення* перше похідне «колір», «відтінок» перебуває у метонімічному відношенні із значенням дії безпосередньо, друге ж «специфічна риса чого-небудь» перебуває у метафоричних зв'язках із значенням «колір або відтінок» і через нього вступає в метонімічні зв'язки із прямим. Прикладами опосередкованих метонімічних зв'язків із прямим значенням можуть бути також похідні другого ступеня у словах *додаток*, *напластування*, *нашарування*, *обрамлення* і т. ін.

Як уже зазначалося, метонімічні відношення в іменників із прямим значенням особи представлені невеликою кількістю слів. Ми спостерігаємо такий зв'язок у ряду слів іншомовного походження, що мають похідні ЛСВ об'єкта при прямому суб'єктному або ж похідні місця. Метонімічні відношення більшою мірою властиві іменникам, утвореним від перехідних дієслів. У назвах же осіб, мотивованих неперехідними дієсловами, похідні метонімічні майже відсутні. Виняток становить слово *повзунок*: 1) дитина, яка ще не вміє ходити, а пересувається, повзаючи; 2) одяг для немовляти такого віку (у вигляді штанців із шлейками і панчішками).

У іменників із прямим значенням предмета чи явища, як уже визначено раніше, можуть бути різноманітні прямі значення. Похідні у них в основному однойменні. Цим пояснюється порівняно невелика кількість слів цієї семантичної групи з метонімічними відношеннями між ЛСВ і багатоманітність типів значень, які в них виступають. У цій групі іменників можуть бути відношення суб'єкта і місця дії (*загорожа*), часу і об'єкта (*жнива*), суб'єкта і властивості (*збаба*), знаряддя і результату (*білило*, *завод*) і ін.

Підсумовуючи сказане про метонімічні відношення у полісемантичних віддієслівних іменниках, можна зробити висновок, що це один із найпродуктивніших типів смислових зв'язків у класі слів, які є предметом нашого вивчення. Він значно перевищує і метафоричні зв'язки функціональної подібності за кількістю охоплюваного лексичного матеріалу. Цей тип відношень посідає велике місце і в інших мовах²⁷. Продуктивність метонімічних відношень важко пояснити тільки перенесенням назви, пов'язаним із історичним розвитком того чи іншого слова. На метонімічних зв'язках найбільш помітно, що смислові відношення, про які ми говоримо, є не стільки способом перенесення назв, скільки раціональним способом організації номінативних одиниць для називання явищ за ознаками їх дії.

3.3.2. Типи відношень між ЛСВ з однаковим поняттєвим компонентом значення

Одним із найбільш дискусійних у семасіології є питання про багатозначність слів, значення яких відрізняються обсягом. При цьому можна виділити три підходи до поставленого питання: 1) вважається, що полісемія і розширення та звуження є перехресними явищами; 2) відмінності в обсягу значень існують поряд із однозначністю і багатозначністю [245, 95–96]; 3) значення, що відрізняються обсягом, є ЛСВ полісемантичного слова [64].

Ряд авторів (Н.М. Амосова, Г. А. Уфїмцева, О. М. Селївєстрова, С. І. Дїмова і ін.) розглядають такі лексичні одиниці як слова із загальним значенням, яке конкретизується в контексті. Так, Н. М. Амосова вважає, що широким є «значення», яке містить максимальний ступінь узагальнення, яке виявляється в чистому вигляді лише в умовах ізоляції слова з мовлення і яке одержує певне звуження і конкретизацію при вживанні даного слова в мовленні. При цьому інтерпретація широкого значення можлива тільки в найбільш загальних формах і ніколи не може дорівнювати і бути тотожною визначенню його конкретизованого варіанта в кожному окремо взятому випадку функціонування даного слова [3, 114]. Як бачимо, автор вважає, що загальне значення є явищем мови, а конкретизоване належить до мовлення. Такої ж думки на питання про полісемію названого типу слів дотримується і Г. А. Уфїмцева, яка робить спробу визначити особливості, що відрізняють загальне значення від полісемії. Ця відмінність, на її думку, полягає в тому, що в мовленні всі значення полісемантичного слова, крім одного, виключаються. Широке ж значення містить у собі всю багатоманїтність вживань, конкретизацій, зумовлених контекстом чи ситуацією. У кожному конкретному вживанні слова не виключається широке значення [244, 104]. Автор наведених рядків стверджує, що широкозначність існує в одному ряду з моносемією і полісемією, отже, виключає її із структури багатозначного слова. На відміну від дослідників, які відмовляються від поняття полісемії і користуються терміном «загальне значення», Г. А. Уфїмцева визначає полісемію як один із типів семантичної структури слова, поряд із якою існують широкозначність і однозначність.

У низці робіт мали місце спроби підмінити аналіз лексичного значення слова аналізом поняття, що лежить у його основі. Так, мали місце спроби встановити для значення слова такий же зворотний

зв'язок між обсягом і змістом його, який встановлюється в формальній логіці для понять.

Тенденція до виключення із складу полісемантичних слів тих, ЛСВ яких відрізняються обсягом значення, спостерігається і в інших працях із лексикології, в одній із яких пишуть: «Сутність полісемії полягає в тому, що якась назва предмета, явища переходить, переноситься також на інший предмет, інше явище, і тоді одне слово «обслуговує» як назва одночасно кілька (два і більше) предметів, явищ. У залежності від того, за якою ознакою, на якій підставі здійснюється це перенесення назви, розрізняють три основних типи полісемії: метафора, метонімія, синекдоха» [94, 25].

Можна було б не зупинятися на даному визначенні типів полісемії, але воно ще раз підтверджує, що таке обмеження її є дуже поширеним. Окремі автори намагаються в кожному новому значенні обов'язково знаходити перенесення назви.

Два підходи до питання про місце так званих відмінностей в «обсягу» значення існують іще з часів Г. Пауля і В. Вундта, перший з яких розглядав розширення і звуження значень в одному ряду з перенесенням назв.

Ми вважаємо, що лексичні значення, які відрізняються не поняттєвим ядром, а лексичним оточенням, належать до структури багатозначного слова, оскільки оточення, в якому трапляється те чи інше значення, так чи інакше впливає і на зміст слова. Розрізнення ЛСВ за сполучуваністю, за характером лексичного або синтаксичного оточення належить до суто лінгвальних засобів семантичної диференціації. Ми часто наголошуємо на необхідності урахування лінгвальної природи слова, докоряємо прихильникам логіцистизму і психологіцистизму за ігнорування мовних особливостей слова, а зустрівшись із типом лексичних одиниць, значення яких зумовлене саме внутрішньомовними відношеннями, нерідко боїмося поставити їх в один ряд з ЛСВ, які відрізняються поняттєвим ядром.

По-друге, ми вважаємо, що про слова, ЛСВ яких відрізняються визначеністю (невизначеністю) найближчого лексичного оточення, не можна говорити, що вони відрізняються обсягом поняття. Обсяг поняття залишається той же, відмінним є тільки оточення, в якому значення виникло й функціонує, тобто поняттєве ядро значення зберігається, а змінюються тільки лінгвальні показники значення. Такий же погляд на дане явище висловлює Г. А. Уфїмцева, яка вважає, що

широким є не значення, а сфера його вжитку [244, 104]. У словах же, значення яких відрізняються сферою вжитку, питання про співвідношення обсягу значень розв'язується неоднозначно.

Отже, слід зазначити, що слова, окремі значення яких відрізняються лексичним оточенням, належать до полісемії, а не становлять окремий рівень відношень. У лексичній системі української мови існує значна кількість полісемантичних слів, похідні значення яких виникли не в результаті перенесення назви, а як наслідок спеціалізації, конкретизації того самого поняття, і протиставлення проводиться не за поняттевим ядром слова, а за його зв'язками в позамовній дійсності і відповідними їм синтагматичними відношеннями в мовній системі.

Похідні ЛСВ в такому разі відрізняються не зміною поняттевого ядра, а обмеженням сфери вияву, умов функціонування (визначеність — невизначеність об'єкта, на який спрямована дія, спрямування на різні об'єкти, зв'язок із певним суб'єктом дії і т. ін.), що знаходить мовне вираження у лексичному оточенні слова в синтагматиці і в стилістичній детермінованості значення. Відношення такого типу охоплюють однойменні ЛСВ і є не випадковими в мові, а становлять значний шар у системі віддієслівних іменників усіх семантичних груп — із прямим значенням дії, з прямим значенням особи і з прямим значенням предметів і явищ. Так, при відношенні прямого й похідного значень «дія — дія» такий тип відношень становить близько 35% похідних ЛСВ в іменниках, утворених від перехідних дієслів, і близько 70% іменників з твірною основою неперехідного дієслова. У іменників із прямим значенням предмета чи явища вони відповідно становлять 20% і 13%, у назв осіб — 33% і 50% похідних ЛСВ.

Ми дозволимо собі не зупинятися на видах диференціації значень при цьому типі відношень, оскільки питання це докладно розглядалося раніше. З усього сказаного ми бачимо, що у великій кількості віддієслівних полісемантичних іменників значення відрізняються не поняттевим ядром, а додатковими ознаками, що випливають із сполучуваності ЛСВ. У таких лексемах похідні значення виникли не в результаті перенесення назви, а як наслідок диференціації шляхом певного мовного чи позамовного обмеження. ЛСВ при такому типі відношень можуть відрізнитися визначеністю (невизначеністю) об'єкта чи суб'єкта, із яким пов'язана дія, або ж різними додатковими обставинами — сфера функціонування, характер виявлення, цілеспрямованість, умисність дії або її стихійність, мета дії і т. ін.

Чи належать значення, зумовлені в такий спосіб, до полісемії? Ми вважаємо, що на це питання треба дати ствердну відповідь. Слід зазначити, що в українській і в інших східнослов'янських мовах із їх розвинутою системою морфологічних засобів словотворення цей тип полісемії поширений порівняно мало, в тих же мовах, де переважає семантичний шлях словотворення, даний тип відношень у полісемантичному слові (навіть для диференціації окремих слів і частин мови) є дуже продуктивним. Не випадково, питання про роль широкого і вузького значення в лексичній системі здебільшого вивчається на матеріалі англійської мови.

Оскільки відношення широкозначності між значеннями властиве переважно дієслову, то саме на дієслівному матеріалі він найбільше й досліджувався. Ми розглянули відношення між значеннями, що мають однакоє поняттєве ядро, в системі віддієслівних іменників української мови й прийшли до висновку, що цей тип відношень в іменниках, утворених від дієслів, зумовлений в основному семантичною структурою мотивуючого дієслова: кожне значення іменника утворене від відповідного ЛСВ дієслова. Проте не можна нехтувати і тими словами, в яких одне із значень не має відповідника в дієслові. Такими є, наприклад, похідні значення слів *доглядач*, *дуття*, *зблиск*, *іграшка*, *коментар*, *лом*, *маляр*, *місиво*, *писар*.

Нарешті, аналіз віддієслівних багатозначних іменників, у відношеннях між ЛСВ яких немає перенесення назви, дає підстави зробити певні висновки і щодо визначення поняття широкого і вузького значення. Можна з певністю сказати, що значення, які відрізняються визначеністю (невизначеністю) суб'єкта або об'єкта при ньому, мають однаковий обсяг поняття, оскільки зміст дії, яка лежить в основі значення, не відрізняється і не спеціалізується, конкретизуються тільки суб'єкт дії або об'єкт, на який вона спрямована. У тих же словах, значення яких відрізняються обмеженням певною сферою (спорт, медицина тощо) та у тих, похідні значення яких характеризуються додатковими обставинами (мета, цілеспрямованість, стихійність і т. п.), відбувається звуження концептуального значення, оскільки біг у спорті — це один з видів (який має специфічні риси, до якого ставлять певні вимоги) бігу взагалі; дуття як елемент технологічного ливарного процесу є тільки різновидом дуття взагалі і тому подібне. Таким чином, при відсутності перенесення назви в семантичній структурі багатозначного слова існують два типи відношень: такі, що відрізняються обсягом, і такі, які мають однаковий обсяг поняттєвого компонента значення.

3.3.3. Співвідношення смислових зв'язків між ЛСВ з їхньою семантичною парадигмою

Аналіз смислових відношень між ЛСВ полісемантичних віддієслівних іменників дає можливість зробити такі висновки.

Різні типи смислових зв'язків різною мірою і в різних сполученнях представлені в окремих семантичних групах проаналізованого класу іменників.

Насамперед можна поділити всі ЛСВ іменників на різнойменні та однойменні, тобто такі, значення яких є однотипними (суб'єкт — суб'єкт, дія — дія, об'єкт — об'єкт і т. ін.), і такі, що в них значення є різнотипними (дія — суб'єкт, дія — об'єкт, суб'єкт — знаряддя, об'єкт — знаряддя тощо). Різнойменні значення вступають тільки в метонімічні зв'язки. Цей тип відношень не зустрічається в іменниках, що мають однойменні ЛСВ. У іменниках із прямим значенням дії, мотивованих перехідними дієсловами, різнойменні значення становлять 64 % і метонімічні відношення охоплюють таку ж кількість похідних ЛСВ. Якщо ж іменник із прямим значенням дії мотивований неперехідним дієсловом, то різнойменні назви, отже, і метонімічні відношення, становлять 27 % усіх похідних значень. На однойменні значення відповідно припадає 36 % у іменників з твірною основою перехідного дієслова і 73 % — неперехідного.

У іменників зі прямим значенням особи ми спостерігаємо відношення «діяч — діяч», «діяч — назва особи за властивостями, зумовленими діями», «назва особи за властивостями рухів чи дій — назва особи за тим же типом властивостей», «назва особи як суб'єкта дії — назва предмета як суб'єкта дії». При першому типі відношень («діяч — діяч») ЛСВ властиві зв'язки, не пов'язані з перенесенням назви; при відношеннях, у яких хоч би один із членів опозиції з назвою особи за властивостями, що характеризуються її рухами чи діями, значення вступають у метафоричні зв'язки; при відношеннях «суб'єкт дії особа — суб'єкт дії предмет» значення слова єднаються відношеннями функціональної подібності.

Оскільки в іменниках із прямим значенням особи понад 90 % похідних значень є однойменними з прямим, то в даній семантичній групі слів майже відсутні метонімічні відношення.

Метонімічні відношення становлять невелику кількість і в іменниках із прямим значенням предмета або явища, оскільки різнотипні ЛСВ в них становлять трохи більше 15 % від похідних значень.

У словах цієї семантично групи, ЛСВ яких мають однотипні значення, виявляються такі відношення: метафоричні характеризують значення об'єктні, суб'єктні, якщо пряме значення є назвою конкретного поняття, а похідне — абстрактного, і значення місця; відношення функціональної подібності встановлюються між значеннями знаряддя дії; відсутністю перенесення характеризуються відношення ЛСВ із значенням результату дії і суб'єкта дії (якщо обидва суб'єктивних значення є назвами предметів чи явищ).

Типи словислових відношень між окремими ЛСВ з однотипними значеннями у різних семантичних групах віддієслівних іменників репрезентовані в таблиці 13.

Таблиця 13

Таблиця словислових відношень між однотипними ЛСВ у різних семантичних групах багатозначних віддієслівних іменників

Типи словислових відношень	Семантичні групи іменників					
	дія — дія		особа		предмет або явище	
	Характер мотивуючого дієслова					
	перехідне	неперехідне	перехідне	неперехідне	перехідне	неперехідне
Метафора	30 %	60 %	30 %	25 %	33 %	45 %
Функціональна подібність	—	—	29 %	25 %	29 %	17 %
Метонімія	—	—	6 %	—	17 %	26 %
Відсутність перенесення назви	36 %	73 %	35 %	50 %	21 %	12 %

Зіставлення парадигми типів відношень між ЛСВ у багатозначних віддієслівних іменниках дає можливість встановити певне співвідношення їх із семантичною парадигмою. Певні типи словислових відношень пов'язуються не з усіма типами значень, а тільки з цілком визначеними. Найпомітніше це співвідношення продемонстровано в таблиці 14, у якій зазначено, що кожному типові значень відповідає тільки один вид словислових відношень. Отже, типи словислових відношень є не випадковими, а зумовлені певними законами. Така чітка співвідносність між типами значень (семантичною парадигмою) і типами словислових відношень ЛСВ (парадигма відношень) в багатозначному віддієслівному іменнику є засобом структурної організації лексичної системи.

Таблиця співвідношення парадигми смислових відношень між ЛСВ у полісемантичних віддіслівних іменниках із їх лексичною парадигмою

		Семантичні групи іменників									
		Особа		Предмет або явище							
Типи смислових відношень	Дія	Типи значень ²⁸									
	дія	суб'єкт – особа / суб'єкт – назва істоти	суб'єкт (особа) – суб'єкт (предмет)	суб'єкт / предмет – суб'єкт / предмет	суб'єкт (конкретн.) – суб'єкт (абстракт.)	об'єкт – об'єкт	зряддя від перхідного	зряддя від неперхідного	результат – результат	місце – місце	
Метафоричні	+	+			+	+				+	
Функціональна подібність			+					+			
Відсутність перенесення назви	+			+					+		

3.4. Типи лексичних значень у системі віддієслівних полісемантичних іменників

Після виходу в світ праці В. В. Виноградова про типи лексичних значень слів [45] поставлена нам проблема посіла помітне місце в дослідженнях з лексикології та семасіології. В. В. Виноградов запропонував розрізнити кілька типів лексичних значень: прямі номінативні, похідні номінативні, переносні, вільні значення, функціонально-синтаксично обмежені, конструктивно зумовлені, фразеологічно зв'язані й експресивно-синонімічні. Незважаючи на те, що вчення про типи лексичних значень слів розглядається не тільки в спеціальних розвідках, а і в навчальних посібниках, єдиної думки щодо типів лексичних значень, їх кількості і характеристики немає [60; 99; 114; 121; 258; 171]. Відсутній навіть єдиний підхід до самого явища, яке В. В. Виноградов назвав типами лексичних значень. У кількох дослідників спостерігається намагання такі типи, як синтаксично обмежені і конструктивно зумовлені, віднести до сфери вияву певних значень, а не певних їх типів. Оскільки в лінгвістиці і так надмір термінів, які часто називають одне й те ж поняття, ми не станемо вводити додаткового для назви двох останніх типів, а скористаємося назвою, даною В. В. Виноградовим, хоч і усвідомлюємо, що слід внести певну диференціацію в типи значень, про що мова далі.

У літературі досить докладно висвітлюється питання про прямі, похідні і переносні значення слів, у зв'язку з розвитком фразеології багато уваги приділяється дослідженню фразеологічно зв'язаних значень (хоч у цьому типі теж багато ще не вивченого), менше пощастило функціонально-синтаксично зумовленим, конструктивно зумовленим й експресивно-синонімічним значенням. Так, у низці праць конструктивно зумовлені типи не розрізняються [230; 253] і характеризуються тільки синтаксично зумовлені.

Нам видається, що майже всі названі типи лексичних значень (крім експресивно-синонімічних) виявляються в структурі полісемантичного слова на рівні значення, оскільки вони є однією з умов протиставлення ЛСВ. Ми вже говорили про ієрархічні зв'язки ЛСВ у слові, про відношення понять, що лежать у їх основі, про парадигму значень і пов'язану з нею парадигму смислових відношень між значеннями. Усі названі відношення між ЛСВ відбивали переважно ті сторони значення, які пов'язані з характером відображення в слові явищ позамовної дійсності. Проте, лексичне значення

характеризується також його місцем у мовній системі і лінгвальними характеристиками. У даному розділі ми й зупинимось на аналізові типів значень за їх внутрішньомовними зв'язками: з одного боку, так званих вільних, а з другого, — зумовлених лінгвальними факторами. Оскільки вільні значення становлять собою єдиний досить визначений тип, то їм буде приділено стільки уваги, скільки потрібно для того, щоб визначити суть протиставлення двох типів.

Більшість значень полісемантичних слів, у тому числі й іменників, є вільними, тобто такими, сполучуваність яких і синтаксичні функції не мають додаткових лінгвальних обмежень і залежать тільки від предметно-логічних зв'язків явища, вираженого даним ЛСВ. Вільне лексичне значення може функціонувати в усіх властивих йому граматичних формах і зв'язках. Так, назви конкретних предметів (*дерево, будинок, пальто* та ін.) можуть сполучатися з прикметниками, що означають розмір (*великий, малий*), колір (*зелене*), тривалість існування (*старий, новий*). Іменник *дерево*, крім того, може сполучатися з прикметниками, що вказують на висоту (*високе, низьке*), обсяг (*товсте, тонке*), характер стовбура (*струнке, гінке, криве*) і з багатьма іншими. Слово *дерево* може сполучатися з рядом дієслів, що виконують при ньому функцію присудка (*дерево росте, стоїть, височить, видніє, бовваніє, здається чимось* і т. ін.), або ж сам іменник може виконувати функцію додатка при дієслові (*бачити, розглядати, пиляти, рубати, валити, ламати, трощити* і т. ін. *дерево; дивитись, лізти на дерево; сидіти, стояти під деревом* і багато інших сполучень). Як бачимо, у слові з вільним значенням можливі різноманітні сполучення, що відбивають багатоманітність зв'язків явища, яке називається словом, у позамовній дійсності.

Вільне лексичне значення слова може виконувати будь-яку з властивих частині мови, до якої воно належить, синтаксичну функцію. Так, наприклад, іменник *життя* в текстах О. Гончара виконує синтаксичні функції підмета (1), додатка (2, 3), обставин (4): 1. Навіть того, чиє *життя* минає в небі, цей степ вражає своїм безмежжям. 2. Син тим часом став розпитувати про життя. 3. Невже все це неминуче в *житті*? 4. Живе планета своїм *життям*... і нема їй ніякого діла до того, що діється у якогось там Віталія на душі.

Вільним лексичним значенням протиставляється кілька типів значень, що розрізняються не тільки предметно-логічною віднесеністю (а інколи і зовсім нею не відрізняються), а і певними лінгвістичними характеристиками. До цієї групи значень належать функціональ-

но-синтаксично обмежені, конструктивно зумовлені, фразеологічно зв'язні й експресивно-синонімічні. Існують спроби виокремити ще морфологічно зумовлений тип значень [89, 40–41].

Спробуємо розглянути питання про кожний із названих типів окремо і проаналізувати з погляду цієї класифікації віддієслівні іменники української мови.

3.4.1. Функціонально-синтаксично зумовлені значення

В. В. Виноградов, який заклав основи вчення про типи лексичних значень слів, так характеризував функціонально-синтаксично обмежений тип: «функціонально-синтаксично обмежене значення якісно відрізняється від усіх інших типів значень тим, що синтаксичні властивості слова як члена речення тут нібито включені в його семантичну характеристику» [46, 24]. Конструктивно ж зумовлене значення «характеризується предметно-сисловою неповнотою його розкриття в формах самого слова: повністю воно реалізується тільки у властивій йому синтаксичній конструкції — в сполученні з іншими словами, кількість і склад яких можуть бути нічим не обмежені» [46, 27]. Деякі інші дослідники ці два типи значень часто об'єднують в один клас синтаксично зумовлених, причому одні з них у межах цього класу розрізняють обидва типи, визначені В. В. Виноградовим [89, 31; 249], інші ж не розрізняють і опускають конструктивно зумовлені значення. Окремі автори не розмежовують типи значень за характером відображення дійсності і за лінгвістичними ознаками і називають в одному ряду не тільки різні види, а й різні їх типи: «...Услід за акад.. В. В. Виноградовим можна виокремити три основних типи лексичних значень російських слів: пряме, або номінативне значення, фразеологічно зв'язане значення і синтаксично зумовлене значення» [253, 37]. При цьому оминають ЛСВ конструктивно зумовлені та експресивно-синонімічні. Один із авторів так характеризує синтаксично зумовлений тип: «Синтаксично зумовленим значенням слова називається таке лексичне значення слова, яке реалізується в слові тільки тоді, коли воно виступає в реченні в певній синтаксичній функції» [253, 40]. Як бачимо, при такому визначенні конструктивно зумовленим значенням немає місця. Аналогічну характеристику знаходимо і в працях з української мови: «Синтаксично зумовлене значення виявляється тоді, коли слово виступає тільки в певній синтаксичній функції. У цьому випадку синтаксичні властивості слова як члена речення впливають на його семантичну

характеристику» [230, 31]. В обох згаданих працях дається визначення одного з видів лексичних значень, зумовлених особливостями синтаксичного ладу, і нічого не сказано про інший. Нарешті, можна назвати і роботи, в яких характеризуються обидва названі В. В. Виноградним типи лексичних значень, тобто і функціонально-синтаксично обмежені, і конструктивно зумовлені.

Можна і слід погодитися із спробою уточнити термінологію і визначити тип синтаксично зумовлених значень слів, оскільки і функція слова, як члена речення, і особливості конструкції належать до синтаксису. Проте в рамках цього типу ми вважаємо за необхідне розрізняти два види, які визначав В. В. Виноградов, оскільки вони мають чітку диференціацію: а) функціонально-синтаксично обмежені і б) конструктивно зумовлені.

Функціонально-синтаксично обмежені лексичні значення слів виникають у слові тільки в тому разі, коли воно вживається у певній синтаксичній функції: як члена речення, як слова, не пов'язаного з членами речення при виконанні в реченні ролі службового слова і т. ін.

Найбільш поширеними серед іменників є значення, зумовлені такими синтаксичними функціями:

1) Присудка безособового речення. Цією функцією зумовлені окремі значення іменників (*жаль, досада, жах, шкода, сором гріх*), які можуть переходити навіть в омонімічні слова категорії стану.

2) Фіксована функція обставини може призвести до того, що значення іменника наближається до значення прислівника. У цій функції іменник може стояти в знахідному (*вік, вічність* і т. ін.), в орудному відмінках (*горою, горами, гвинтом, ключем, градом*) тощо. Наприклад, «Командир обійшов стрій конармійців, які спішившись, стали чотирикутником».

3) Функція прикладки (*фільми-близнята, човни-близнята* і т. ін.).

4) У низці випадків синтаксичною функцією, що зумовлює певне значення слова, є роль іменної частини складеного присудка. Наприклад, одне із значень слова *голова* — «основне, головне в чому-небудь» — виявляється саме в цій синтаксичній функції: «*А то так. Він — голова усьому, хай і веде*» (Ю. Збанацький).

5) Синтаксична роль вставного слова (*на жаль, на щастя, правда* і т. ін.).

6) Функція вигука (*гвалт, батечки* тощо).

Синтаксична роль слова як члена речення або слова, граматично не пов'язаного з реченням, є обов'язковим компонентом значення функціонально-синтаксично обмеженого. Інші ЛСВ даного слова теж

можуть виконувати аналогічну функцію, але для них вона не є семантично релевантною, вона для них одна в ряду інших. Для слів же із функціонально-синтаксично обмеженим значенням вона єдина.

При визначенні функціонально-синтаксично зумовлених значень слова, особливо при доборі ілюстративного матеріалу, необхідно чітко розмежовувати значення слова і його вживання, тобто значення узуальне й оказіональне як явища мови і мовлення. Проте в деяких працях з лексикології, особливо в ілюстраціях, ці два явища подекуди змішуються²⁹[230, 32]. Наприклад, у реченні «*А над селом, простерши крила, кружляє ворон воєн, бід*» (М. Нагнибіда) іменник ворон вжито образно, а не в якомусь спеціальному синтаксично зумовленому значенні. Цілком можливі такі випадки, коли образне сполучення *ворон воєн, бід* буде виконувати не функцію підмета, як у даному разі, а будь-яку іншу, властиву іменниковому сполученню (*побороти ворона бід, дати відсіч воронові бід* тощо).

У віддієслівних іменниках функціонально-синтаксичні значення посідають незначне місце і виявляються в основному в формах орудного відмінка однини, виконуючи функцію обставини способу дії. Однаково мало їх у всіх семантичних групах віддієслівних іменників в абсолютних цифрах, якщо ж говорити про числове співвідношення, то у словах із прямим значенням дії їх зовсім мізерна кількість (чотири значення майже на 1000 полісемантичних слів): *вивертом, вистрибом, перескоком, підкупом*, — і не всі вони безсумнівні (викликає сумнів, зокрема, слово *підкупом*).

Функціонально-синтаксично обмежені значення у словах із значенням дії характеризують, як і дієприслівник, іншу дію за характером додаткових рухів, додаткових процесів, що супроводять основну дію.

Цей тип значень характеризується тим, що вони виступають як лексикалізована форма слова, а це може призводити до переходу її в інші частини мови, у нашому випадку — в прислівник. Можна навести велику кількість прислівників, утворених саме внаслідок вживання слова у фіксованій синтаксичній функції³⁰. Якщо говорити не тільки про іменники, а й про інші частини мови, то такий тип лексикалізації окремої форми становлять слова категорії стану, модальні слова, окремі вигуки і т. ін. Проте лексикалізуватися і мати тенденцію до переходу в інші частини мови може не тільки окрема форма, що зв'язана з певною синтаксичною функцією, а й частина словозмінної парадигми слова, як це ми маємо в субстантивованих

прикметниках, які, набуваючи синтаксичної функції іменника, втрачають можливість змінюватися за родами.

Оскільки узуальні функціонально-синтаксично обмежені значення можуть лексикалізуватися і переходити в інші частини мови, то, цілком природно, їх не може бути надто велика кількість. Коли б такого роду перехідні явища в системі частин мови були масовим явищем, то мова була б позбавлена її стабільності, а межі таких лексико-граматичних класів слів, якими є частини мови, виявилися б розмитими. Отже, зміщення лексичних знаків різних типів позбавило б мову струнності системи і визначеності певних її одиниць. Наявність же лексикалізованих форм і груп форм слів, пов'язана з фіксованою функцією її, дає можливість диференціювати значення ЛСВ, не виключаючи їх із семантичної системи слова і частини мови.

Аналізуючи функціонально-синтаксично обмежені значення з погляду їх поняттєвої основи і типу смислових відношень до прямого значення, можна сказати, що в різних типах слів вони виявляються по-різному.

В тому типі значень, який ми щойно розглянули, тобто в значеннях, пов'язаних із синтаксичною функцією обставини способу дії, вираженої формою орудного відмінка іменника, поняттєва основа тотожна із відповідним осередком прямого значення. У таких ЛСВ картина аналогічна до відношень між поняттєвими основами прислівника і мотивуючого слова і ширше — між словами, що називають одне поняття у формах різних частин мови.

Зберігають поняттєву основу мотивуючого слова також іменники, вжиті у функції вставного слова (*на жаль, на щастя, правда* і т. ін.), іменники, що перейшли або мають тенденцію до переходу в категорію стану.

У значеннях же типу *близнята* в ролі прикладки, голова у функції присудка, *батьчко* як ввічливе звертання, поняттєва основа інша, ніж у прямому значенні. У них відбувається переосмислення не всього поняття *близнят, голови, батьчка*, а тільки певних його ознак (у *близнят* — зовнішня подібність, у *голови* — важлива життєва функція й осередок розумової діяльності, у *батьчка* пошанне ставлення). Такі ЛСВ, зберігаючи зовнішні ознаки частини мови, до якої належать, змінюють поняттєву основу.

Нарешті, слід визначити, що значення, які вживаються тільки у функції вигука, зовсім втрачають поняттєву основу і перетворюються із назви явища на засіб безпосереднього вираження емоцій і переходять з іменників у вигуки.

3.4.2. Конструктивно зумовлені значення

Конструктивно зумовлені значення, характеризуються тим, що для їх виявлення необхідно знати ще додаткові відомості про синтаксичну конструкцію, найближче синтаксичне оточення, в яких вони виявляються. Синтаксичне оточення не тільки виявляє, а й зумовлює мовними засобами значення певного ЛСВ, протиставлення його іншим, зокрема прямому значенню. Найбільш широко цей тип семантичних протиставлень представлений у дієсловах, ЛСВ яких можуть диференціюватися за вживанням у двочленній чи безособовій, активній чи пасивній конструкції, в перехідному чи неперехідному значенні, з різним керуванням іменниками і т. ін.

Конструктивно зумовлені значення іменників привертали і привертують увагу дослідників [154], проте вивчені вони, усе ще недостатньо.

У іменників конструктивно зумовлені значення мають менше типів, ніж у дієслів. Цей тип у них виявляється в різному керуванні окремих ЛСВ іменника непрямыми відмінками граматично залежних слів або ж у розрізненні значень, що не потребують після себе керуваного слова чи узгодженого означення, і таких, що зумовлюються наявністю відповідного залежного члена речення³¹. При цьому вважаємо за потрібне відзначити, що наявність відповідних залежних слів, зумовлена значенням ЛСВ, а не контекстом, як інколи стверджується. Контекст тільки вимагає використання певного значення, а вже воно визначає властиву цьому останньому синтаксичну конструкцію. Потреба в тій чи іншій конструкції впливає з того, що ЛСВ властивий семантичний компонент, відсутній в інших значеннях. Синтаксичні умови в таких випадках є засобом вираження певного лексичного значення.

Одним із найпродуктивніших типів конструктивно зумовлених значень іменника є такий, що виникає в конструкції «іменник + іменник у родовому відмінку». Не випадково названі значення стали предметом розгляду в ряді робіт. Тип значень, зумовлених наявністю залежного родового відмінка, як свідчать проаналізовані нами матеріали, посідає помітне місце, що можуть продемонструвати похідні ЛСВ таких слів, як *банкротство*, *баланс*, *гама*, *географія*, *геометрія*, *динаміка*, *душа* — (чого), *батько*, *будівник*, *герой*, *гігант*, *глашатай* — (чого), у кількісному значенні похідні ЛСВ слів *гибель*, *безкрай*, *безмір*, *гора*, *град* — (чого), у часовому значенні *дитинство* — (чого) і т. ін. Наприклад, «Усе більшого поширення набуває досвід передових

підприємств Львівської області по розробці і впровадженню комплексної системи управління якістю продукції» (вільне значення).

«Ми попросили розглянути лист п. Яковенка, Київське обласне виробниче управління автотранспорту» (конструктивно зумовлені значення).

Тип конструктивно зумовлених значень «іменник + іменник у родовому відмінку» є найбільш поширеним і у віддієслівних іменниках. Звичайно додаткову конструктивну ознаку мають похідні значення, а прямі протиставляються їм як конструктивно не позначені. Проте в окремих випадках конструктивно зумовленим може бути пряме, а похідне протиставляється йому як таке, що має нульову конструктивну характеристику (*завоювання, передплата*): напр., *завоювання* — 1) перев. кого, чого. Дія за значенням завоювати; 2) перемога, досягнення, успіх, здобуті в боротьбі, праці і т. ін. Але, такі відношення є поодинокими, регулярними ж є зв'язки, при яких конструктивно позначеним є похідний ЛСВ.

Найчастіше обов'язковою наявністю керованого родового відмінка відзначаються такі ЛСВ, що в смисловому відношенні відрізняються сферами вияву певної діяльності (фізичне — психічне, фізичне — суспільне тощо) (*вибух, наплив*), напр., *наплив* — 1) те, що напливло, натекло на поверхню чого-небудь; 2) перен., чого. Охоплення кого-небудь певним настроєм, почуттям і т. ін.

У названих і подібних їм словах дії відрізняються сферою вияву (фізичні дії — психічні процеси), отже, і поняттєвою віднесеністю.

За допомогою обов'язкового родового приіменного відмінка можуть диференціюватися також значення, що відрізняються об'єктами — назвою конкретного і абстрактного поняття, — на які спрямована дія (*будівник, завойовник, наслідувач*), напр., *будівник* — 1) те саме, що і будівельник; 2) чого, перен. Той, хто створює що-небудь, творець.

Ця конструктивна ознака може розрізнити також ЛСВ, що виражають дію, пов'язану з різними суб'єктами (фізичне і нефізичне явище, зародок, згусток і т. ін.), напр., *зародок* — 1) біол. Організм у перший період свого розвитку, що живиться за рахунок материнського організму або поживних речовин у яйці; 2) перен., чого. Початковий стан чого-небудь, що здатне до розвитку; початок, зачаток.

Усі проаналізовані вище приклади й однотипні з ними мають однотипні назви (особа — особа тощо) і відрізняються різними умовами функціонування. Зумовленими обов'язковою наявністю керованого родового відмінка можуть бути й ЛСВ іменників, які мають різно-

йменні значення; цей тип є регулярним, але менш продуктивним, ніж попередній (напр., *вир, відчуття, імітація, підбір*) *підбір* — 1) дія за значенням підбирати; 2) чого. Склад кого-, чого-небудь дібраного (відношення дії та результату чи об'єкта).

Конструктивно зумовлені значення можуть характеризуватися й обов'язковою наявністю приіменного додатка в іншому, крім родового відмінка з прийменником чи без нього, але вони трапляються рідше серед іменників узагалі, зокрема серед співвідносних із дієсловами. Так, у слові *боротьба* розрізняються значення, конструктивно не позначені, і два значення, що виявляються — одне в присутності додатка в знахідному відмінку з прийменником, а друге — в родовому з прийменником. Такі ж відношення й між ЛСВ слова *битва*: 1) бій між ворожими арміями, військовими з'єднаннями і т. ін.; 2) з ким-чим. Діяльність, що має на меті подолати кого-, що-небудь; 3) за що. Уперта, наполеглива, політична, господарська і т. ін. боротьба.

Окремі значення можуть мати специфічні конструктивні (швидше лексичні) показники. Так, іменник *лишок* у сполученні з числівником може означати приблизну кількість, а іменники переміщення в просторі (ходьба, їзда, літ і т. ін.) у сполученні з числівником і іменником, який має часове значення, можуть бути назвами відстані.

Зазначимо, що ЛСВ іменників в українській мові можуть відрізнятися наявністю при них обов'язкового атрибута з присвійним значенням в одному з них і додатка — в другому. Так, у слова *батьківщина* пряме значення може мати при собі означення (*чия батьківщина*), а похідне (*місце зародження, походження, виникнення чого-небудь*) має при собі додаток у родовому відмінку (*батьківщина чого*). У віддієслівних іменниках таких точно відношень між ЛСВ немає, але в кількох випадках конструктивним елементом може бути обов'язкове означення або ж член речення, що може кваліфікуватися і як означення, і як додаток. Таку подвійну зумовленість ми знаходимо в похідних значеннях слів *відчуття* (чого і яке), *настил* (чого і який), *злива* (чого і яка), *вир* (чого або який), *обман* (чого, який) і т. ін. Подвійна зумовленість характерна насамперед значенням дій або стану, рідко іншим типам значення.

Не зустрічаються серед віддієслівних іменників і значення, зумовлені обов'язковою наявністю при ньому інфінітива, хоч в іменників інших груп, зокрема, мотивованих прикметником, вони посідають певне місце.

Не слід уважати, що конструктивно зумовленим у слові є тільки значення, яке має при собі додаткову конструктивну характеристику. Якщо в слові є хоч один ЛСВ, позначений конструктивними особливостями, то, очевидно, всі решта протиставляються йому як конструктивно не марковані, і ця немаркованість сама стає конструктивною ознакою. Тому слід говорити не про окреме конструктивно зумовлене значення, а про слова з відповідними характеристиками ЛСВ. Якщо один із ЛСВ позначений конструктивно, то і всі інші значення в слові є конструктивно зумовленими.

3.4.3. Зіставна характеристика синтаксично зумовлених значень

Ми розглянули два види синтаксично зумовлених значень — функціонально-синтаксично обмежені і конструктивно зумовлені. Виникає питання, чи є між ними така відмінність, яка спонукала б їх відрізнити і розглядати як окремі явища. Це питання постає у зв'язку з тим, що в низці робіт є спроби відмовитися від виокремлення конструктивно зумовлених значень.

На наш погляд, відмінність між названими видами лексичних значень полягає у їх синтаксичних функціях. Функціонально-синтаксично обмежені значення — це ЛСВ із однією синтаксичною функцією. Зміна синтаксичної функції такого ЛСВ неможлива, оскільки при цьому виникає вже інший ЛСВ, інше значення. Конструктивно зумовлені значення можуть виступати в різних синтаксичних функціях, властивих іменникові. Так, різні значення слова *боротьба* можуть виступати у всіх словоформах і функціях, властивих цьому іменникові: підмета (*боротьба проти зовнішніх ворогів*, *боротьба проти тероризму*), обставиною (*у боротьбі*) і т. ін. Функціонально ж синтаксично зумовлені значення виступають тільки в одній синтаксичній функції або ж функціях, не властивих даній частині мови, як це маємо при субстантивації прикметників. Тому можна сказати, що конструктивно зумовлені значення виникають на рівні ЛСВ, що охоплює усі можливі словоформи даної лексеми, а функціонально-синтаксично обмежені — на рівні ЛСВ, що в іменників дорівнює одній словоформі, а в інших частинах мови (наприклад, прикметниках³²) має неповну парадигму словоформ, оскільки обмеженість синтаксичних функцій приводить до обмеження кількості словоформ у ЛСВ. Саме цим можна пояснити, що функціонально-синтаксично обмежені значення іменників мають тенденцію до переходу в інші частини

мови (прислівники, категорію стану, прийменники, вигуки). Оскільки заміна значення слова становить собою не раптовий перехід, а тривалий процес, то в багатьох випадках важко буває визначити, чи дане явище існує ще на рівні ЛСВ, чи виділилося в окреме слово. Ця складність визначення спричиняється до того, що і в словниках функціонально-синтаксично обмежені значення слова в одних випадках розглядається як ЛСВ одного слова, а в інших — як окремі лексеми. Щодо іменників це особливо помітно при кваліфікації ЛСВ, що виступають у функції присудка безособового речення.

3.4.4. До питання про морфологічно зумовлені значення

Питання про морфологічно зумовлені значення слів виникло порівняно недавно³³, і помітного розвитку воно не одержало. Ми вважаємо, що існування морфологічно зумовленого типу значень є сумнівним, що в подальшому викладі спробуємо довести.

Одним із найбільш поширених морфологічних протиставлень ЛСВ є протиставлення за формами числа. Серед розрізень за числом можна визначити такі види: по-перше, значення, які мають тільки форми однини, і такі, що вживаються тільки в множині. Таким способом відрізняються, наприклад, ЛСВ слова *грязь*: перші два значення «розім'ята від води земля, ґрунт»; «бруд, порошок у приміщенні, на одязі і т. ін.» вживаються тільки в однині, а значення «намул морів або озер, що використовується як лікувальний засіб», — тільки у множині (грязі). Таким же чином розрізняються ЛСВ лексеми *жито*, де два значення («злакова рослина» і «зерно цієї рослини») вживаються тільки в однині, а значення «поля з ростучими на них рослинами жита, самі рослини цих полів» — у множині (жита). Морфологічними формами числа відрізняються й ЛСВ багатьох віддієслівних іменників. Оскільки більшість із них мають пряме значення дії, яке відзначається високою мірою абстрактності, то цілком природно, як назви абстрактних понять переважна кількість таких значень мають лише форми однини. На цю особливість іменників із абстрактним значенням вказувалось неодноразово. Оскільки значення дії характеризується переважно формами однини, то в іменниках, які мають пряме й похідне значення дії, обидва ЛСВ є *singularia tantum* і протиставляються за числом не в межах слова, а у міжслівних зв'язках, тобто тим словам, які мають обидві числові форми або тільки форми

множини (відображення, піднесення, планування). Проте слід відзначити, що ряд значень дії можуть мати форми однини і множини. Особливо це властиво словам, які називають повторювані дії (*побачення, подразнення*): напр., *поздрознення* — 1) дія за значенням подразнити, подразнювати; 2) реакція організму або якого-небудь органа на дію подразника.

Прямим значенням *singularia tantum* можуть протиставлятися похідні, що мають конкретне значення і можуть мати форму однини і множини (*відкриття, відправлення, відрядження*), напр., *відкриття* — 1) тільки одн. Дія за значенням відкрити; 2) те, що стало відомим унаслідок досліджень і т. ін.; таке ж відношення форм числа і в іменниках *відображення* (*зображення предмета, відбите в дзеркалі, на поверхні води, полірованих речей* тощо), *відплив, імпровізація, інформація, компіляція* тощо. В них переважають відношення значень дії і її результату.

При відношеннях значень дії та результату або об'єкта її дуже поширеним є протиставлення ЛСВ, що мають тільки форми однини (*дія*), і таких, що вживаються тільки або переважно в множині (результат, об'єкт). До цього типу належать іменники *білило, брехня, відрахування, вкладення, друк, думка, завій, затрата, збереження, нагромадження, намова, насадження, обмотка* (1, 4), *підтяжка, побій*. Наприклад, *відрахування* — 1) тільки одн. Дія за значенням відрахувати; 2) перев. мн. Відрахована сума; *затрата* — 1) дія за значенням затратити; 2) тільки мн. Те, що затрачено, витрати. Особливо поширеним є таке протиставлення форм числа у тому разі, коли похідні є назвами абстрактних понять: *звершення, намова, обчислення, надужиття, звершення* — 1) дія за значенням звершити; 2) тільки мн. Важливі справи, діяння, подвиги.

Існує група іменників, два значення яких (пряме й похідне) вживаються тільки у множині. Такими є, наприклад, слово *живна*: 1) Пора збирання хлібних рослин; 2) рідко. Те, що вродило; урожай.

Отже, у віддієслівних іменниках протиставлення морфологічних форм числа в залежності від значення досить поширене. Це протиставлення залежить від того, конкретним чи абстрактним є значення, отже, форми числа не зумовлюють певне значення, а залежать від нього, є одним із формальних проявів його. На залежність форм числа від значення іменника звертав увагу О. О. Шахматов: «Між іншим,— писав він,— абстрактні іменники зберігають свою природу тільки в більш загальному їх ужитку, стосовно ж до певної особи, часу, місця вони можуть виступати в більш реальних обрисах, так

би мовити, індивідуалізуючись і конкретизуючись... такі абстрактні слова (крім, проте, слів на *-oe*, *-e*) можуть у такому зміненому своєму значенні утворювати і множини»³⁴. Питання про роль граматичної категорії числа як своєрідної словотвірної моделі і, зокрема, про протиставлення значень, що вживаються тільки у множині, і таких, що мають обидві форми числа, у віддіє-слівних іменниках розглядаються в сучасному мовознавстві й на матеріалі української мови [163; 250].

У словах, що мають обмеження в формах числа, можуть мати місце конструктивно зумовлені значення. Так, у слові *блиск* ЛСВ мають тільки форми однини, один із них (третій) включає в свою семантику показник керування: *блиск* — 1) яскраве світання, сіяння; 2) тільки одн., перен., розм. багатство, розкіш, пишнота; 3) тільки одн., чоґо, перен., розм. Яскравий прояв високих якостей, таланту, розуму і т. ін. У слові *будівництво* два значення мають тільки форми однини і одне з них відрізняється від другого конструктивною зумовленістю.

Конструктивна зумовленість значень слів *блиск* і *будівництво* пов'язана із перенесенням назви з галузі фізичних дій у психічну сферу (*блиск*) або суспільну (*будівництво*), що супроводжується також зміною лексичної сполучуваності, зокрема зміною характеру суб'єкта в слові *блиск* і об'єкта в слові *будівництво* (замість назви конкретного поняття виступає слово з абстрактним значенням).

Значення іменників чоловічого роду можуть мати різні форми родового відмінка однини — із флексією *-у* та *-а*. У віддієслівних іменниках слів, що мають різні форми родового відмінка, порівняно мало. Можна буквально перелічити слова, що мають цю ознаку. Це такі, як *вивід*, *відвал*, *жарт*, *захват*, *кряк*, *піднос* і деякі ін. Значення з флексією *-у* є назвами абстрактних понять, зокрема дій, або назвами маси, речовини, а ЛСВ, що мають закінчення *-а*, називають конкретні поняття: напр., *вивід* — 1) род. *-у*. Дія за значенням вивести; 2) род. *-у*, заст. Переселення кріпаків, селян в інший маєток або на інші землі; 3) род. *-у*. Те саме, що виводок; 4) род. *-а*. Комин для димаря на даху; 5) род. *-у*. техн. Провід, пристрій, який виходить звідки-небудь або який виводить що-небудь назовні; *піднос* — 1) род. *-у*. Дія за значенням підносити; 2) род. *-а*. Дерев'яний, металевий і т. ін. плоский посуд для перенесення страв.

Як видно із наведених прикладів, відмінності у флексіях *-у* і *-а* залежать від загальної семантики ЛСВ і не відрізняються від тих загальновідомих типів значень, які визначені при характеристиці

іменників чоловічого роду другої відміни. Особливість віддієслівних іменників полягає в тому, що в них можливі в рамках одного слова як ЛСВ із флексією *-у*, так і з флексією *-а*. У проаналізованому нами типі слів це протиставлення пов'язане в основному із відмінностями в типі значень (дія — знаряддя, дія — результат, дія — об'єкт і т. п.).

Питання про морфологічно зумовлені значення поки що вивчалось мало. Проаналізований нами матеріал дає підстави стверджувати, що різні форми числа, різні відмінкові флексії не є причиною, що зумовлює виникнення нового значення. Якщо в словах із конструктивно зумовленими ЛСВ значення залежить від певної конструкції етимологічно і зберігається структурно, воно виникло в ній і в ній функціонує, то в словах так званого морфологічно зумовленого типу різні форми числа чи відмінка є не причиною, а тільки проявом зміни семантики. Значення слова *відвал* «насамперед при копанні землі» виникає не тому, що йому властива флексія *-у*. Навпаки, флексія *-у* з'явилася в слові тоді, коли виникло нове значення.

Таким же чином і в іменниках, значення яких відрізняються формами числа, ця відмінність з'являється тоді, коли виникає відповідне значення: форми тільки однини властиві переважно абстрактним значенням, зокрема дії, однину й множину мають конкретні значення; тому кожного разу, коли при значенні дії виникає похідне об'єкта, результату тощо, яке є назвою явища, що може піддаватися лічбі, виникає й відповідна диференціація за формами числа.

Отже, все це дає нам підставу зазначити, що в тих випадках, коли ЛСВ відрізняються певними словозмінними ознаками, слід говорити не про морфологічну зумовленість, а про морфологічну форму виявлення певного значення.

Є. О. Іванникова [89, 32] як диференціальну ознаку значень іменників виокремлює обмеженість формою орудного відмінка, а також прийменникові конструкції типу *на духу*, *під завісу*. Розглядаючи функціонально-синтаксично зумовлені значення, ми зафіксували, що значення такого роду зумовлені не відмінковою формою, а синтаксичною функцією обставини способу дії. Синтаксичною функцією пояснюються і численні факти переходу іменників, у яких за певною відмінковою формою закріпились обставинні значення, у прислівники.

Не можна погодитися і з тим, що морфологічно зумовленими є значення слів *дух*, *завіса* у сполученнях *на духу*, *під завісу*. Коли

мовиться про певний тип лексичного значення, то мається на увазі продуктивність і регулярність того чи іншого явища. Таку регулярність ми бачили у функціонально-синтаксично обмежених і конструктивно зумовлених значеннях іменників, що відрізняються формами числа або родового відмінка, хоч як ми довели вище, вони не зумовлюють значення, а є проявом його. У сполученнях же типу *на духу*, *під завісу* маємо одиничне семантичне утворення, зумовлене не відмінковою формою, а частотою вживання в переносному значенні, яке нерідко пов'язане з позамовними явищами. Такі значення з одиничною конструктивною чи морфологічною характеристикою слід відносити до фразеологічно зв'язаних.

3.4.5. Фразеологічно зв'язані значення і їх місце в структурі полісемантичного слова

Одним із типів лексичних значень, зумовлених семантичними відношеннями самої мовної системи, є також ті, які В. В. Виноградов назвав фразеологічно зв'язаними. Говорячи про особливості різних типів фразеологічних одиниць, він відзначав, що в ряді слів ми маємо такі значення, що зумовлюються специфічним, обмеженим колом слів, із якими вони можуть сполучатися: «Ці лексичні значення можуть проявлятися також у зв'язку з суворо визначеним колом понять і їх словесних позначень. При цьому для такого обмеження нібито немає підстав у логічній або речовій природі самих позначуваних предметів, дій, явищ. І обмеження створюються властивими даній мові законами зв'язку словесних значень» [46, 28]. Отже, фразеологічно зв'язані лексичні значення, за цим визначенням, відрізняються тим, що, по-перше, вони виявляються тільки в сполученні з обмеженим списком слів, по-друге, обмеження ці не залежать від природи явищ і від логічної основи їх назв. В. В. Виноградов відзначав, що фразеологічно зв'язані значення виступають у тому типі фразеологічних одиниць, який стоїть найближче до вільних сполучень і названий ним фразеологічними сполученнями. Тим самим непрямым шляхом була репрезентована думка, що такий тип лексичних значень властивий не кожному виду фразеологічних одиниць. О. С. Ахманова, застосувавши положення про типи лексичних значень до вивчення словникового складу російської мови, підкреслює при визначенні фразеологічно зв'язаних значень характер номінації в них: «...У випадку фразеологічно зумовлених значень на предмет

безумовно спрямоване вже не дане слово як таке, а дане поєднання слів як ціле» [15, 93].

Питання фразеології і фразеологічно зв'язаних значень, зокрема, привертало до себе увагу дослідників і в загальнотеоретичному плані, і стосовно відповідних одиниць конкретних мов. Праці В. В. Виноградова, В. А. Архангельського, О. С. Ахманової, Л. А. Булаховського, О. В. Куніна, Б. О. Ларіна, В. П. Сухотіна, Л. Г. Скрипник, В. М. Телія, М. М. Шанського та ін. розкривають важливі сторони такого складного явища, яким є фразеологія, і приділяють увагу й питанню про фразеологічно зв'язані значення слів. В останні десятиліття з'явилась велика за обсягом і різноманітна за змістом наукова література (напр., праці М. Ф. Алефіренка, А. М. Івченка, В. С. Калашника, В. Д. і Д. В. Ужченків).

Відомо, що важливим фактором у створенні фразеологічного значення є різного роду образні переосмислення семантики компонентів, що виникають внаслідок включення слова в контекст, який не відповідає прямому значенню слова чи словосполучення. При цьому відбуваються семантичні зрушення як у складових частинах фразеологічного сполучення, так і в словосполученні в цілому, які, закріпившись у мовному вжитку, стають суспільно усвідомленими одиницями мови і набувають певне коло властивих їм контекстів. Такі словосполучення, за висловом В. П. Сухотіна, «не можуть розглядатися як живі сполучення сучасної мови і функціонують тільки в ролі неподільного компонента інших сполучень» [229, 150]. У сучасній лінгвістиці і слово у фразеологічній одиниці розглядається як компонент цієї останньої, який зазнає певних семантичних претворень у фразеологічному контексті.

Як бачимо, за характером відношення до контексту, в якому виявляється значення фразеологічної одиниці, вони є різними. По-різному мотивується і їх значення. О. С. Ахманова, аналізуючи питання про лексико-фразеологічне варіювання слова, відзначає, що, «вступаючи в словосполученні в складні фразеологічні відношення з іншими словами, слово видозмінюється, «варіюється», відтворюється в різних своїх лексико-фразеологічних варіантах» 15, 171]. Вона відзначає, що лексико-фразеологічне варіювання слова може мати різні ступені — від фразеологічно зв'язаного значення слова до «потенціального», за її термінологією, слова. Фразеологічно зв'язане значення становить собою один із типів семантичного членування слова,

воно має свою семантику, зумовлену обмеженою сполучуваністю. Цей вид значень пов'язаний із тим типом фразеологічних одиниць, який для виявлення свого значення потребує мінімального контексту — словосполучення. Таким чином, фразеологічно зв'язані значення слова властиві не всім фразеологічним одиницям, а тільки тим типам їх, які найбільше зберігають розчленовану семантику слів. У фразеологічних одиницях з нерозчленованою семантикою говорити про значення окремих слів важко. Цю думку досить докладно сформулювала О. С. Ахманова: «Якщо дане сполучення виявляється семантично нерозкладним, якщо воно спрямовується на предмет як ціле, якщо окремі його елементи втрачають здатність окремого співвідношення з різними сторонами і ознаками предмета, то ці елементи перестають бути словами в справжньому розумінні. Вони зберігають зовнішню форму слів, але втрачають властиве їй «наповнення», внутрішній зміст» [15, 171]. Далі, визнаючи значення компонентів фразеологічних одиниць, цей автор пише: «...Елемент фразеологічної одиниці — це вже не варіант слова, а нова особлива категорія — «потенціальне» слово. «Потенціальне» слово — це певний елемент зовнішньої оболонки, який бере участь в утворенні всього комплексу в цілому, але він нібито семантично «розчинений» у фразеологічній одиниці» [15, 171]. До названих положень слід, на нашу думку, внести певні уточнення. По-перше, не можна погодитися, що елемент фразеологічної одиниці це завжди не варіант слова. Адже О. С. Ахманова сама встановлює різні ступені лексико-фразеологічного варіювання, отже, визнає існування і таких фразеологічних одиниць, що мають фразеологічно зв'язані значення. В. В. Виноградов уважає, що ці останні — властиві тому типові одиниць, які він назвав фразеологічними сполученнями. Отже, у розмежування фразеологічно зв'язаного значення слова і компонента ФО, що втратив самостійне значення, слід внести більш чітку диференціацію, зокрема вказати, в яких типах ФО і які компоненти втрачають своє значення. У сучасних працях із фразеології низку досліджень присвячено питанням про семантичні перетворення слів-компонентів у структурі фразеологічних одиниць (наприклад, кандидатська дисертація Тимченко І. В. «Структурно-семантичний аналіз фразеологічних одиниць із компонентами-соматизмами *голова, око, вухо, ніс, язик*» [235]). Такі дослідження доводять існування різних ступенів мотивації ФО і різноманітності мотивації й модифікації різних компонентів.

Друге заперечення стосується терміна «потенціальне» слово. Автор «Очерков ...» досліджує не слово в цілому, а окремі значення його, тому варто було б говорити про «потенціальне значення» чи про «потенціальний варіант слова». Проте наше заперечення стосується не тільки вживання в даному разі терміна «слово», а і означення при цьому «потенціальне». Насамперед, зауважимо, що вживання його неправомірне по суті: потенціальний — це можливий, той, що існує в потенції і може виявитися за певних умов, компонент же фразеологічної одиниці з цілісним нерозкладним значенням — це те, що було значенням слова і зредукувалось, втратило свою семантичну самостійність. Звичайно, існують випадки, коли значення фразеологізма або його компонента може стати основою для виникнення нового номінативного значення слова, про що в літературі неодноразово згадувалось, проте цей шлях усе-таки є винятком, а не правилом. Закономірністю ж розвитку значення слова є виникнення фразеологічно зв'язаних значень слів або ж втрата ними самостійної семантики в складі фразеологічних одиниць. Нам уявляється, що ті форми слова, які у ФО повністю втратили значення, доцільно назвати фразеологізованими значеннями.

Фразеологічно зв'язані і фразеологізовані значення не можна ставити в один ряд із іншими типами значень у структурі багатозначного слова, оскільки вони не становлять окремого ЛСВ. У переважній більшості компонентів ФО відчувається їхній зв'язок із цілком певним ЛСВ слова. Наявність фразеологічно зв'язаних і фразеологізованих значень ускладнює структуру ЛСВ або моносемантичного слова, хоч і не перетворює це останнє на полісемантичне. На те, що значення, які виникають у фразеологічній одиниці, не є однотипними з ЛСВ багатозначного слова, зверталась увага дослідників. Так, С. І. Головащук пише: «Одним з недоліків розмежування у словниках є змішування різних типів значень і, як наслідок цього, включення фразеологічно замкнутого вживання слова в систему його основних значень» [59, 16]. Отже, ми приходимо до висновку, що фразеологічно зв'язані значення слова становлять інший рівень дослідження семантичної структури слова: вони ускладнюють структуру багатозначної лексеми не безпосередньо, не стоять в одному ряду з ЛСВ, а є одиницями, так би мовити, третього ярусу (лексема — ЛСВ — фразеологічно зв'язане значення) і ускладнюють безпосередньо структуру ЛСВ, а через нього — полісемантичного слова.

Оскільки фразеологічно зв'язані значення хоч у такий спосіб причетні до семантичної структури слова, ми вважаємо за необхідне розглянути їх.

Одним із найпоширеніших типів ФО із віддієслівними іменниками є дієслівно-іменні сполуки, які виступають не тільки стилістичним, а й необхідним номінативним засобом у мові. Фразеологічно зв'язані значення іменників у них, зберігаючи поняттєвий компонент значення іменника, набувають іще відтінок семантики дієслова, яке вказує на початок, тривалість, характер протікання дії тощо. Таким чином, іменник, що мотивувався дієсловом, стає одним із компонентів для мотивації семантики словосполучення. У дієслівно-іменних сполученнях віддієслівні іменники мають різний ступінь зв'язаності значення. У сполученнях, синонімічних з дієсловами, де дієслівний компонент відіграє більш допоміжну роль, а основне смислове навантаження припадає на іменник, він меншою мірою зв'язаний, більше виявляється його зв'язок із ЛСВ іменника, на ґрунті якого виникає фразеологізм. Менш зв'язаними є значення іменника в тих сполуках, де допускається більше варіантів дієслівної частини (*учинити (зробити) замах; чинити (робити) тиск, підбивати (підводити) підсумки*), більш зв'язаними в тих сполученнях, де дієслівний компонент не має варіантів (*надавати допомогу, взяти на замітку*). Вищий ступінь зв'язаності значення в тих сполученнях, які не мають синонімічних дієслів і в творенні семантики яких рівноправними є і дієслівний, і іменниковий компонент (*потягнулися в ріст, поставити на службу, розійтися в поглядах, ударити на сполох, підставляти під удар, плутатися в здогадах, порушити обіцянку* тощо). У семантиці таких сполучень зберігається поняттєвий компонент значення іменника, ускладнений дієслівними компонентами.

У фразеологічних сполученнях, що складаються з віддієслівного іменника й узгодженого з ним прикметника або компонентом сполучень і структурою «іменник + іменник», теж може бути різний ступінь зв'язаності значення. Найбільш зв'язаними є значення іменникового компонента в сполученні, яке фразеологізується повністю, тобто фразеологічний характер якого зумовлюється лексичними зв'язками в тексті, що лежать поза сполученням (*холостий постріл, далекий приціл, дитяче лепетання, дитячі іграшки, теплична рослина*). Ці словосполучення можуть бути вільними, а можуть бути фразеологічними, тобто виступати омонімами. Характер і тип сполучення

і його значення виявляється в контексті. У більшості ФО, що мають омонімічні вільні сполучення, поняттєвий компонент значення не зберігає постійної основи компонентів ЛСВ, а виступає як нове семантичне утворення, поняттєва основа якого виникла в результаті переосмислення цілого словосполучення в більш широкій ситуації.

Меншою мірою, ніж у компонентів фразеологізмів, що мають омонімічні вільні сполучення, відчувається зв'язаність значень у тих сполученнях, які самі є тим мінімальним контекстом, у якому виявляється значення фразеологізма. Але і в цих сполученнях зв'язаність значення іменника є різною. Вона залежить від того, який компонент ужито в переносному, невластивому йому значенні. Якщо в невластивому контекстові значенні використовується прикметникова частина фразеологізма, то значення іменника зв'язане слабо, воно зберігає смислові зв'язки з мотивуючим ЛСВ слова (напр., *тепличне виховання, тонкий натяк, утертий вислів, черепашиною ходою, живий докір, красномовний погляд, наболіле питання, нищівний погляд, порожня балаканина*). У таких словосполучах повністю зберігається поняттєва основа іменника, прикметник теж має самостійне концептуальне значення, але таке, що виступає тільки в даній ФО, отже, і є в ній фразеологічно зв'язаним. У таких сполученнях, де відбувається переосмислення іменника, його значення редукується ще більшою мірою (напр., *бойове хрещення, ведмежа послуга, за масляні вишкварки*). Такі сполуки, як омонімічні вільні, мають поняттєвий компонент значення, не пов'язаний з поняттями, що є основою семантики компонентів ФО. У тих випадках, коли поняттєва основа семантики компонентів у ФО втрачена, ми і вважаємо за потрібне говорити не про фразеологічно зв'язані, а про фразеологізовані значення слів.

Чим відрізняються фразеологічно зв'язані значення від фразеологізованих? Фразеологічно зв'язані зберігаються лексичне значення, яке виявляється в сполученні з компонентами, що втратили свою поняттєву основу і перетворилися на допоміжне слово. Такою є семантика іменників у сполученнях типу *дати відсіч, подати допомогу, одержати перемогу*, де дієслово виконує допоміжну функцію. Фразеологічно зв'язані значення виступають також у сполученнях, де одне слово зберігає незв'язану семантику, а друге, переосмислюється в даному сполученні. Цей другий компонент і набуває фразеологічно зв'язаного значення (напр., *черепашиною ходою, живий докір*). Фразеологізованими ж є значення обох компонентів, що втра-

тили свою поняттєву основу і набули значення, відмінного від семантики обох компонентів. Фразеологізовані значення виступають у фразеологічних зрощеннях. Фразеологізовані значення це ті, що мають тільки форму певного слова, зміст же їх розчинився в значенні цілого фразеологізма.

У результаті розвитку семантичної структури багатозначного слова шляхом скорочення кількості значень, тобто спрощення структури, може виникнути така ситуація, коли від слова залишилось тільки фразеологічне значення, номінативні ж утрачені. Серед іменників, що в сучасній мові вживаються тільки у фразеологічних одиницях, можна назвати такі, утворені від дієслів, як вподоба (*до вподоби*), *переливки* (*непереливки*), *побігеньки* (*бути на побігеньках*), *помка* (*взяти в помки*, *датися в помки*), *посиденьки* (*справляти посиденьки*)³⁵, а також *витрішки* (*витрішки купувати*, *продавати*), *дрижаки* (*дрижаки беруть*, *напали*), *лежа* (*зі спання не купиш коня*, *а з лежі не справиш одежі*), *облизень* (*з'їсти*, *піймати*, *схопити облизня*), *парко* (*парка парити*), *реви* (*реви справляти*, *розводити*), *смішки* (*добрі смішки*), *терпець* (*терпець увірвався*), *ходор* (*ходити ходором*) і т. ін. майже всі «слова» цієї групи, як і компоненти фразеологічних зрощень і єдностей, не мають окремого поняттєвого компонента значення, а розчиняються в семантиці цілого сполучення. Подібні віддієслівні компоненти часто є експресивними утвореннями і не мають відповідної певної лексеми.

Нарешті, слід зупинитися на значеннях прийменниково-іменних конструкцій. О. С. Ахманова, визнаючи, що прийменникові конструкції не є словосполученнями, отже, і не належать до фразеологічних сполучень у прямому розумінні слова, усе ж розглядає їх у розділі, присвяченому лексико-фразеологічному варіюванню слова. Вона пише: «Згідно з прийнятим у нас визначенням, словосполучення — це поєднання двох і більше повнозначних слів. Тому поєднання прийменника з іменником, яке функціонує як обставина, до словосполучень у повному розумінні не належить» [15, 186]. Але дослідниця вважає, що це явище настільки масове, що «не можна не згадати про такі «Фразеологізми», як *без затримки*, *без винятку...*» [15, 186] В. В. Виноградов, як відомо, окремі значення слів теж відносив до фразеології [45]. Як окремий тип ФО розглядає їх і Л. Г. Скрипник [211]. Є. О. Іванникова пропонує відносити до фразеології ті сполучення, які переосмислюються разом із прийменником. Якщо ж такого «переосмислення всього сполучення немає, то слід вважати, що воно складається зі слова, значення якого реалізується

в певній прийменниковій конструкції» [89, 32]. Нам уявляється, що в цьому разі відбувається змішування двох понять — фразеологічних сполучень і фразеологічно зв'язаного значення слова. Ми вже говорили про те, що у складі фразеологічних сполучень один із компонентів може зберігати своє номінативне лексичне значення, отже, і поняттєву віднесеність, а інші можуть його змінювати аж до повної редукції. Відомо, що ступінь зв'язаності може бути різний аж до повної втрати самостійного значення, тобто перетворення на фразеологізоване. Відомо також, що фразеологічно зв'язані значення — це не тільки значення компонентів фразеологічних одиниць. Вони можуть і не пов'язуватися з фразеологією. Значення сполучень, які за визначенням Є. О. Іванникової, переосмислюються разом із прийменником, ми б віднесли до фразеологізованих, тобто до таких, які втратили семантичні зв'язки з мотивуючим словом. Значення ж іменника в прийменниково-іменних конструкціях, які реалізуються в певній прийменниковій конструкції» [89, 32], ми віднесли б до фразеологічно зв'язаних.

Є. О. Іванникова вважає значення таких прийменникових конструкцій морфологічно зумовленими, тобто пов'язаними з певним відмінком іменника. На нашу думку, морфологічні особливості певного ЛСВ є тільки одним із способів вираження вже існуючої відмінності в значенні, тобто вони тільки супроводжують невиражену, за термінологією О. С. Ахманової, полісемію.

Прийменниково-іменні конструкції із своєрідним, тільки цьому сполученню прийменника з іменником властивим значенням посідають певне, хоч і менше, ніж фразеологічні сполучення, місце і в системі віддієслівних іменників: *без жодного наміру, без жодних розмов, без затримки, без заперечення, в зборі, для втіхи, до загину, до зарізу, до останку, за іграшку, з вибриком, із вискоком, із запалом, на випуск, на закуску, на згадку, на льоту, по заслугі* та ін.

Є. О. Іванникова справедливо виокремлює два семантичних типи прийменниково-іменних конструкцій. Справді, в тих сполученнях, значення яких переосмислюються разом із прийменником (без затримки — негайно, за іграшку — легко і т. ін.), іменник має фразеологічно зв'язане значення, оскільки семантичні зв'язки з словом, від якого він утворений, уже затемнені. У тих же сполученнях, де іменникові значення зберігають своє лексичне значення, ми зустрічаємося з справді, як і твердить Є. О. Іванникова, граматично зумовле-

ним значенням, але не з морфологічно зумовленим (у даному разі відмінковою формою), а з функціонально-синтаксично зумовленим. Про те, що форма відмінка в даному разі не є вирішальною, свідчить наявність омонімічних відмінкових форм із функцією додатка. Отже, єднає даний тип лексичних значень не морфологічна форма, а синтаксична функція обставини. Про те, що сполучення такого типу мають функціонально-синтаксично обмежені значення, свідчить також їхня здатність переходити в прислівники. Для диференціації значень фразеологічно зв'язаних і функціонально-синтаксично зумовлених важливою є регулярність того чи іншого типу сполучень. Значення, пов'язані з певною синтаксичною функцією, як правило, становлять регулярний тип, що, очевидно, й спонукало Є. О. Іванникову назвати його морфологічно зумовленим. Значення ж фразеологічно зв'язані у морфологічних способах вираження є нерегулярними. Саме ця ознака є основною і для інших видів фразеологічно зв'язаних значень, у яких, правда, нерегулярність виступає не в морфологічній формі, а в нетиповій лексичній сполучуваності.

Резюме

Із розгляду типів лексичних значень, зумовлених лінгвальними факторами, можемо зробити такі висновки.

1) У залежності від того, зумовлюється значення ЛСВ позамовними чи внутрішньомовними факторами, типи лексичних значень можна поділити на вільні і лінгвально зумовлені.

2) До лінгвально зумовлених належать синтаксично зумовлені, що поділяються на — функціонально-синтаксично обмежені, конструктивно зумовлені та фразеологічно зв'язані значення.

3) Спроби виділити морфологічно зумовлені значення не мають підстав, у всякому разі у віддієслівних іменниках української мови. Морфологічні відмінності (у числі, у відмінкових закінченнях) є проявом, засобом вираження певного значення, а не чинником, що зумовлює його.

4) Функціонально-синтаксично обмежені значення в іменниках можуть бути пов'язані із синтаксичними функціями присудка безособового речення, іменної частини складеного присудка, обставини часу, способу дії, прикладки, а також функції слів, граматично не пов'язаних із реченням (вставні слова, звертання, вигук). У віддієслівних іменниках цей тип значень виявляється майже виключно

в функції обставини, вираженої іменником в орудному відмінку, або ж прийменниковими конструкціями. Функціонально-синтаксично обмежені значення виникають не на рівні ЛСВ, а на рівні словоформи, що сприяє переходові таких словоформ іменників у невідмінювані частини мови, зокрема прислівник.

5) Конструктивно зумовлені значення іменників відрізняються здебільшого неузгодженим означенням чи відсутністю керованого іменника, обов'язковим неузгодженим означенням, приіменним інфінітивом. Усі ці види, крім зумовлених наявністю інфінітива, характерні й для віддієслівних іменників. Конструктивні відмінності іменників обмежені небагатьма типами, але несуть велике смислове навантаження і охоплюють значну кількість ЛСВ іменників. Цей тип лексичних значень виникає на рівні ЛСВ, йому властиві всі словоформи й синтаксичні функції іменника.

6) Нарешті, у структурі іменників вичленовуються ще фразеологічно зв'язані значення, які хоч і не являють собою окремого ЛСВ, проте ускладнюють семантичну структуру навіть моносемантичних слів. У полісемантичному іменнику різні фразеологічно зв'язані значення можуть співвідноситися з різними ЛСВ. Зв'язаність лексичних значень цього типу може мати різний ступінь. При найвищому ступені може відбуватися повна втрата смислових зв'язків із словом, яке дало компонентів фразеологізма форму. Такі значення вже не фразеологічно зв'язані, а за нашою термінологією, фразеологізовані, тобто виступають як семантичний елемент цілого фразеологізма, значення якого не пов'язане із семантикою компонентів. Для встановлення ознак фразеологічно зв'язаних значень слів важливим є питання про регулярність того чи іншого виду відношень між певною формою і вираженням відповідного змісту.

Розділ 4.

МІЖСИСТЕМНІ ЗВ'ЯЗКИ ЛСВ ПОЛІСЕМАНТИЧНОГО ІМЕННИКА

4.1. БАГАТОЗНАЧНІСТЬ І ОМОНІМІЯ

Полісемія тісно пов'язана з омонімією, через що звичайно розглядають ці два явища у їх взаємодії, зокрема вважають омонімію межею лексико-семантичного варіювання слова [15, 104–165]. Увагу дослідників на перших порах привернула омонімія слів, тому спочатку це явище розглядалося в лексикології. Поступово, в процесі поглибленого вивчення омонімії, виникає думка, що це явище більш широке і властиве усім рівням мовної структури, одиниці яких є двосторонніми: морфемам, словам, словосполученням — вільним і фразеологічним, — синтаксичним конструкціям. Одним із перших звернув увагу на необхідність розрізнення омонімів різних типів В. В. Виноградов [144]. Після виходу його праці почали протиставляти два типи омонімів — лексичну омонімію, що є предметом розгляду лексикології та інші її типи. Вивчення омонімії весь час перебуває в полі зору дослідників, є ціла низка робіт із цього питання, у тому числі й на матеріалі української мови [43; 19; 125; 127; 66].

Завдання цього розділу полягає в тому, щоб показати на тлі загальної характеристики омонімів зв'язки омонімії та полісемії, виявити багатоманітність і складність взаємодії цих двох явищ в аналізованому нами класі слів. Наше дослідження виявляє, що у віддієслівних іменниках відношення цих явищ складніші, ніж звичайно уявляється, і полягають не тільки в розчленуванні значень полісемантичного слова на омоніми. У дальшому викладі ми і покажемо, схарактеризувавши спочатку різні типи омонімів, які з них властиві віддієслівним іменникам і в якій взаємодії з полісемією вони перебувають.

Предметом аналізу є лексичні омоніми, тобто слова, які становлять один звуковий комплекс, що має два і більше лексичних значення, не пов'язаних семантично в сучасній лексичній системі. Наприклад, слово початок має різні значення в контекстах *Запам'яталось хлопчині, що найпрекраснішим у косовиці є початок* (О. Довженко)

і *Кукурудзозбиральний комбайн* — машина для збирання стиглої кукурудзи з одночасним очищенням початків від обгортки (ВРЕ). Причому, з погляду сучасної мови, ці слова не мають між собою семантичного зв'язку.

До лексичних омонімів здебільшого відносять слова, що належать до одного лексико-граматичного розряду, тобто до однієї частини мови, і мають однаковий набір граматичних ознак, тобто лексичними омонімами можуть бути іменники, прикметники, дієслова, прислівники тощо в межах частини мови. Проте, визначаючи, що в омонімічні відношення не можуть вступати іменник і прикметник, іменник і дієслово тощо, не можна категорично виключати омонімію відмінюваного слова і слова, що не має системи словозміни (типу іменника *край* і прийменника *край*; прикметника *добре* і прислівника *добре*; іменника *жаль* і категорії стану *жаль* і т. ін.).

Лексична омонімія зовні має багато спільного з багатозначністю слова: і в омонімії, і в полісемії ми маємо один звуковий комплекс, що пов'язаний з відмінними значеннями. Але в ЛСВ багатозначного слова ми знаходимо спільні та відмінні семи, які дозволяють встановити семантичну залежність окремих елементів протиставлення (значень слова). Значення ж слів-омонімів протиставляються як лексеми, у всій сукупності їх ЛСВ.

Питання про лексичні омоніми має тривалу історію, але в підході до визначення омонімії та її обсягу ще й досі існують різні погляди.

Один з підходів до омонімії полягає в тому, що, виходячи з хибної передумови «кожному новому значенню відповідає окреме слово», вважалось, що різні значення одного слова є омонімами. При такому широкому розумінні омонімії заперечується існування багатозначності слова.

Ця точка зору не приймається більшістю сучасних мовознавців. Дослідження останніх десятиліть, зокрема праці О. С. Ахманової, В. І. Абаєва, В. В. Виноградова, О. І. Смирницького, Д. М. Шмельова та ін. доводять, що полісемія й омонімія — це два явища, схожі тільки зовні, що ж до внутрішньої їх природи, то вони різні. Так, В. В. Виноградов писав: «Два та більше вільних номінативних значень можуть об'єднуватись в одному слові лише в тому разі, якщо одне або два з них є похідними від основного. Якщо ж такого зв'язку між значеннями немає, то ми маємо справу вже з двома омонімами» [45, 13].

Дослідники з питань семасіології дійшли висновку, що «тотожність звукового комплексу не обов'язково забезпечує семантичну єдність слова» [258, 81]. В.І. Абаєв, говорячи про розмежування полісемії й омонімії, схематично зображує полісемію як дві лінії, які виходять з однієї точки, що вказує на смислову залежність двох значень (Схема 5), а омонімію, як дві паралельні лінії, що символізує відсутність семантичних зв'язків між словами в сучасній мові (Схема 6) [1].

Відношення
полісемії

Схема 5.

Відношення
омонімії

Схема 6.

Наведені схеми показують, що значення полісемантичного слова пов'язані між собою в сучасній мові, а значення слів-омонімів таких зв'язків не мають.

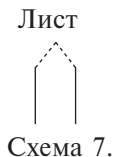
Питання про характер зв'язку омонімії і багатозначності належить до важливих і складних у семасіології. До нього весь час повертаються дослідники. Як правило воно аналізується при розгляді шляхів розвитку полісемантичного слова. Проте існують підстави стверджувати, що зв'язок полісемії й омонімії не односторонній, він полягає не тільки у виникненні омонімів унаслідок розходження значень одного слова, а й у тому, що полісемія може з'являтися в результаті інтеграції омонімів у багатозначне слово. Хоч зв'язки омонімії та полісемії є в основному діахронічними, дозволимо собі зупинитися на цьому питанні, оскільки етимологічні відношення знаходять певне відбиття і в синхронічній структурі слова.

4.1.1. Відношення між полісемією й омонімією, що виникли внаслідок розходження значень полісемантичного слова

Виникнення омонімів у результаті розходження значень полісемантичного слова — одне з поширених явищ у системі віддієслівних іменників. Прикладом таких омонімів можуть бути чотири слова *валок*, два слова *валка*, три — *закон*, два — *накат* і т. ін. Вони виникли в результаті семантичного відокремлення одного з ЛСВ в окреме слово.

Синхронічна структура омонімів цього типу схематично виражається двома паралельними лініями, діахронічна ж їх структура матиме схему, яку запропонував Р. О. Будагов³⁶ (схема 7), причому структура ця може бути не тільки двочленною, як у слова *лист* (схема 7), а і тричленною, як у слові *захід* (схема 8), або бути й більш складною.

Схема етимологічних зв'язків омонімів, що виникли в результаті розвитку полісемантичного слова (за Р. О. Будаговим).

Група омонімів, що виникла в результаті розходження значень полісемантичного слова, становить найбільше труднощів для розмежування омонімії і полісемії, яке має велике теоретичне і практичне значення. Наші словники дають чимало прикладів того, що два значення розглядаються то як одне полісемантичне слово, то як два слова-омоніми. Так, у Словнику сучасної української мови значення особи і знаряддя подаються переважно як ЛСВ одного слова (*вантажник, запальник, збирач, колій, копач, лічильник*), а ряд подібних значень подаються як омоніми (*накатник, копірувальник*).

Відсутність достатньої чіткості й послідовності в лексикографічній розробці семантичних омонімів пояснюється тим, що вони виникають внаслідок розвитку лексичного складу, тому в окремих випадках буває важко визначити, чи це значення полісемантичного слова, чи вже омоніми: «Визнання багатозначності слів... не означає, проте,— пише Д. М. Шмельов,— того, що між багатозначністю й омонімією об'єктивно існує якась чітка і ясно окреслена межа, яку слід тільки, нарешті, виявити. Адже саме визнання того, що омоніми можуть утворюватись внаслідок семантичного розщеплення багатозначного слова, передбачає визнання певного семантичного процесу, що приводить до переходу багатозначності в омонімію. Навряд чи виправдано уявляти цей процес як якийсь миттєвий акт...» [258, 87].

Оскільки перетворення окремих значень слова в омоніми є процесом і в багатьох випадках важко розрізнити омонімію і полісемію, окремі дослідники вважають, що семантичні омоніми треба вилучити з вивчення, оскільки «ідентичність» лексичних морфем»

не є сама по собі показником семантичної близькості слів, що включають ці морфеми» [258, 174]. Прикладом, які підтверджують це положення можуть бути, зокрема, омоніми, які виникли в результаті творення в різний час різних слів з одних і тих же елементів. Такими є, наприклад, іменники *плавун* («болотиста місцевість» і «той, хто гарно плаває»), *плавець* (I-I) «той, хто пливе»; 2) «той, хто пливе на човні, пароплаві»; II-I) зовнішній орган руху у риб і 2) водоплавна тварина»); *розчин* (хімічний) і *розчин* (вікна) і т. ін. Дуже часто як приклад омонімії такого типу наводять іменники *завод* (підприємство) і *завод* (дія механізму). Омніми, які складаються з омонімічних морфем, можуть виникати і зникати в процесі розвитку словникового складу. Слово *бігун* у давньоруській мові мало значення «втікач» і «боягуз». Важко твердити, що в давньоруській мові не було омонімічного слова *бігун* із значенням «той, хто біжить, або той, хто гарно бігає», проте факт наявності двох тождесних фонетичних утворень із різними значеннями на історичній відстані підтверджує продуктивність такого шляху виникнення омонімів.

У групі омонімів, що виникли як результат розходження значень полісемантичної лексеми, можна виокремити два типи зв'язку з полісемією в залежності від того, яким шляхом вони виникли. Перший тип включає слова, які в різні час виникли від одного слова, можливо, від різних значень його. Такими є слова *плавець*, *плавун*, *накат* тощо. Другу групу становлять іменники, що утворилися від омонімічних дієслів, які виникли в різний час від одного кореня і однакових афіксів. До цієї групи можна віднести іменники *валка* (від омонімічного дієслова *валити*), названий вище іменник *розчин*, утворений від омонімічного дієслова *розчиняти*; *завод*, мотивований омонімічним дієсловом *заводити*, та ін.

Цей тип лексичних омонімів, як і той, де вони утворилися внаслідок відокремлення в слово-омонім одного з ЛСВ полісемантичного слова, можна теж віднести до семантичних, оскільки вони, хоч і в більш складній формі, опосередковано виявляють генетичні зв'язки з полісемією, тому що, зрештою, завжди на кінці низки семантичних перетворень ми знайдемо ЛСВ полісемантичного слова, що мотивують омонімічні слова.

Не має однозначного розв'язання питання про належність до лексичних омонімів слів, які виникли внаслідок конверсії, оскільки частина дослідників вважає, що «фактом лексичної системи... мови є лише омонімія слів... одного й того ж граматичного класу...»

[253, 45], отже, лексичні омоніми належать до однієї частини мови. Проте в цьому питанні існують й інші погляди³⁷, що знаходить вираження зокрема в тому, що в лексикографічній практиці немає єдиного підходу до оцінки субстантивованих прикметників і дієприкметників, які подаються то як окремі слова-омоніми, то як окремі значення полісемантичного слова.

О. С. Ахманова цілком слушно вважає семантичні омоніми межею лексико-семантичного варіювання слова. Проте вони не є межею варіювання в межах групи омонімів. Колишні значення одного слова, втративши живі смислові зв'язки, самі стають основою для виникнення полісемантичного слова, поступово розвиваючи систему похідних значень. Так, слово *лист* у ботанічному значенні може означати одиничний предмет, а може мати збірне значення; друге слово *лист* може мати не тільки значення «тонкий, щільний шматок або шар якого-небудь матеріалу», а і «писаний текст, призначений для повідомлення чогось, для спілкування на відстані», і «офіційний, грошовий або інший документ». Три слова *захід* 1) захід з прямим номінативним значенням «дія за значенням заходити», 2) *захід* — із прямим значенням — «спуск небесного світила», 3) *захід* — з прямим значенням «одна з чотирьох сторін світу» виникли з різних значень одного полісемантичного слова. Але кожне з цих слів розвинуло свою багатозначну систему. I. *Захід* — 1) «дія за значенням заходити», 2) «сукупність дій або засобів для досягнення, здійснення чого-небудь», 3) «клопіт, морока». II. *Захід* — 1) «спуск небесного світила», 2) «час, коли заходить сонце», 3) «вогнисто-червона заграва над обрієм, коли заходить сонце», 4) образно «межа, кінець чого-небудь». III. *Захід* — 1) «одна з чотирьох сторін світу», 2) «частина обрію, де заходить сонце», 3) з великої літери «Західна Європа, країни Західної Європи». Семантичну структуру цих слів можна графічно зобразити, як схему полісемантичного слова, доповнивши її етимологічним зв'язком (схема 10)³⁸.

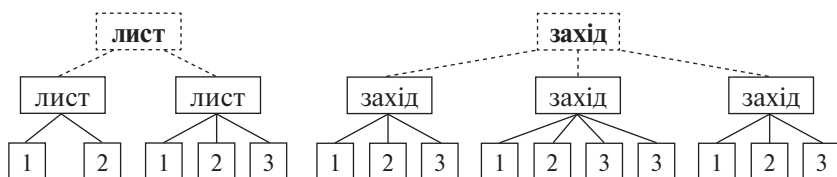

Схема 9.

4.1.2. Відношення між полісемією й омонімією, що виникли внаслідок інтеграції омонімів

При розгляді семантичних омонімів переважно звертають увагу на виникнення омонімів при семантичному розходженні значень полісемантичного слова. Але зв'язок полісемії та омонімії, на нашу думку, не вичерпується тільки відношеннями полісемія > омонімія. Розглядаючи види топологічних структур у віддієслівних іменниках, ми зазначали, що в багатозначному слові між ЛСВ можуть бути не тільки відношення підпорядкування, а й паралельні зв'язки, які виникають внаслідок інтеграції омонімічних утворень в одному слові. Наше дослідження доводить, що існує два шляхи виникнення полісемантичного слова з омонімів: 1) морфолого-семантичний і 2) фонетико-семантичний.

1. До морфолого-семантичного типу належать ті структури полісемантичного слова, між ЛСВ яких важко встановити відношення підпорядкованості, але відчутні смислові зв'язки.

Такі зв'язки існують, насамперед, у тому випадку, коли два значення виникають не в результаті перенесення назви, а в результаті самостійного творення кожного з них від однієї основи з допомогою однакового афікса. Так, наприклад, у мові досить поширені назви істот за певною рисою їх:

вертун — 1) неспокійна, непосидюча, вертлява людина; 2) голуб штучно виведеної породи, що може у польоті перекидатися через голову або крило; *мухоловка* — 1) пристосування для знищення мух; 2) невеличкий птах родини горобиних, що живиться мухами та іншими комахами; 3) комахоїдна рослина родини росичкових; 4) членистоного тварина — багатоніжка, що живиться мухами; *плавунець* — 1) великий жук, який живе в стоячій або слабо проточній воді; 2) перелітний птах роду куликоподібних, що живе в тундрі, лісотундрі й уміє добре плавати. Навряд чи можна говорити про смислове підпорядкування значень у таких словах. Назва голуба *вертун* виникла не з подібності до вертлявої людини, а з характерної ознаки птаха, яка дала назву і тим самим привела до збігу в одній звуковій формі двох значень, що мають спільні ознаки. Точно так усі значення слова *мухоловка* виникли не через перенесення назви, а через самостійне в кожному разі творення певного слова з відповідних морфем. Значення таких слів з'являються як омоніми того типу, що пов'язаний із творенням у різний час слів з однаковим значенням із різних морфем. Виникає питання, чому в одному випадку ми маємо омоніми, а в іншому — ЛСВ багатозначного слова. Відповідь полягає в тому, що

творення цих двох типів відрізняються часовими характеристиками і викликаними ними семантичними зрушеннями. Омоніми цього типу виникають у різний час, коли відбулись уже певні зміни, які перешкоджають сприйманню значень як ЛСВ одного слова. Відношення ж, які приводять до об'єднання двох омонімів в одному слові, зумовлюється тим, що словотвірні й смислові зв'язки утворень цього типу ще живі, що сприяє тому, коли два утворення сприймаються як значення одного слова. Окремі ЛСВ таких іменників можуть мати різне територіальне походження, але смислові зв'язки дозволяють мовцєві сприймати їх як значення одного слова. Так, наприклад, назва риби *баламут* виникла в мові рибалок.

В окремих випадках важко говорити про перенесення назви і в низці іменників, що при прямому значенні особи як діяча мають похідні — назви предмета (напр., акліматизатор, вантажник, мастильниця і т. ін.): *вантажник* — 1) робітник, що виконує вантажно-розвантажувальні роботи; 2) спеціальний пристрій на машині для вантаження. В утвореннях такого типу смислові зв'язки настільки тісні, що вони починають сприйматися як слова з підпорядкованою (метафоричною, метонімічною) залежністю ЛСВ. Такого ж типу відношення між ЛСВ у словах *дільник*, *зимівник*, *накидка*: *дільник* — 1) число, на яке ділять інше число; 2) деталь у деяких механізмах, машинах, яка відокремлює, відділяє що-небудь у процесі роботи механізму.

Аналізований тип взаємодії між омонімією й полісемією властивий не тільки віддієслівним іменникам, хоч у них він представлений більшою мірою, ніж в інших, а й полісемантичним іменникам іншого походження. Так, паралельно від однієї основи утворені значення слова *головань*: 1) головань (людина з великою головою); 2) жук родини пластинчатовусих з великою головою; 3) народна назва самця лосося дунайського; 4) риба родини бичкових, бичок-головань. Очевидно, кожне із значень даного слова утворилось самостійно безпосередньо від основи слова *голова*. Прикладами такого типу походження полісемії можуть бути також іменники *барабанщик*, *бігунець*, *борщівник*, *відерник* та ін.

Досі ми говорили про об'єднання в одному слові омонімічних слів із тотожним морфемам складом. Проте в лексикографічній практиці в одне слово нерідко включаються і значення, утворені від однієї основи за допомогою не тотожних, а омонімічних морфем. Так, за допомогою суфікса *-ств* утворено значення дії і збірне значення в словах *дівоцтво*: *дівоцтво* — 1) дія за значенням дівувати;

2) збірн. до дівка. За допомогою омонімічних суфіксів *-ищ-* (суфікс згрубілості) і *-иш-* (суфікс місця) утворені значення слів *боїще*, *бойовище*: *боїще* — 1) збільш. до бій; 2) місце, де відбувався бій. Досить поширеним у віддієслівних іменниках є творення окремих значень за допомогою омонімічних префіксів *за-*: *заїзд* — 1) дія за значенням «заїжджати», «заїздити»; 2) спорт. Один із турів у змаганнях, їзда на певну віддаль у гонках, скачках; 3) перев. мн. іст. Несподівані наскоки, наїзди на кого-небудь. У слові *заїзд* третє значення пов'язане з відмінностями в значеннях дієслівних префіксів. Семантично близьким до цього є також історичне значення напр., слова *наїзник*. Із відмінностями в значеннях префікса пов'язані й значення слів *заковування*; *закрутка*: *заковування* — 1) дія за значенням «заковувати»; 2) спец. Ушкодження копита коня під час кування; 3) спец. Різні дефекти кування. Уявляється, що похідні значення в цих словах пов'язані з іншим префіксом *-за-*, ніж пряме. Слід зазначити, що іменники, утворені від безпрефіксних дієслів, відрізняються семантикою власних словотвірних компонентів, префіксальні ж іменники відбивають семантичні особливості, пов'язані з відмінностями в значенні префікса, властиві мотивуючому дієслову.

Слова з омонімічними суфіксами не є ЛСВ однієї лексеми, а зберігають омонімічні зв'язки. Тому навряд чи доцільно об'єднувати в одній лексемі два слова *дівоцтво*, *батрацтво* і т. ін., як це спостерігається при тлумаченні окремих слів такого типу.

Графічно відношення між омонімією і полісемією, при яких омонімічні утворення інтегруються в одному слові через спільність мотивуючого слова й афікса, можна показати на схемі 10:

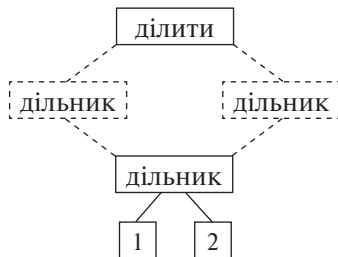

Схема 10.

Як видно із схеми, від різних значень одного дієслова *ділити* утворено два омонімічні слова із значенням: 1) число; 2) деталь у деяких

механізмах, машинах, яка відокремлює, відділяє що-небудь у процесі роботи механізму. Оскільки обидва слова мотивуються одним дієсловом у сучасній мові, смислові зв'язки між ними настільки тісні, що вони почали сприйматися як ЛСВ одного слова.

Наявні у полісемантичному слові смислові відношення, що відбивають об'єднання в ньому етимологічно омонімічних утворень, слід відрізнити від омонімів-іменників, мотивованих омонімічними дієсловами, оскільки такі іменники є омонімами і кожен із них зберігає тісні зв'язки з твріною основою. Ось чому не можна вважати ЛСВ одного слова *перекур* значення «невелика перерва в роботі, заняттях і т. ін.» і «перевищення норми одержання спирту з певної кількості сировини», тому що кожне з них утворене від іншого, омонімічного дієслова *перекурювати*. Від різних дієслів утворені значення слів *об'їждчик*: 1) той, хто об'їждає ділянки яких-небудь угідь, охороняє їх; 2) той, хто об'їждає коней; *переробка*: 1) дія за значенням переробляти; 2) робота, виконана понад норму; час, витрачений на таку роботу; *перестій*: 1) перезрівання, псування достиглих злаків, трав і т. ін.; 2) вимушена перерва у виробництві та ін.

Із усього сказаного про морфолого-семантичний тип виникнення багатозначності можна зробити висновок, що він досить широко представлений у лексичній системі української мови, зокрема в системі значень віддієслівних іменників, отже, він становить не виняток, а певну закономірність розвитку семантичної структури слова.

2. Фонетико-семантичний шлях поєднання омонімів у багатозначному слові посідає менше місце в лексичній системі, оскільки він пов'язаний із невеликою кількістю морфем, які стали омонімічними в результаті історичних фонетичних змін. Так, етимологічно різні дієслова *взлетіти* — «летячи, піднятися вгору» і *сзлетіти* — «летячи, спуститися вниз» внаслідок фонетичних змін у префіксах об'єдналися в українській мові в одному звуковому комплексі *злетіти*. Оскільки ці два слова мали однаковий корінь і суфікси, а префікси їх стали омонімічними, то ці слова небезпідставно в словниках сучасної української мови нерідко тлумачаться, як ЛСВ одного слова. Об'єдналися в одному слові й омонімічні іменники, утворені від таких дієслів. Інший приклад, слово *звід* включає значення етимологічних *взводъ*, *ізводъ*; *здуття* включає значення, мотивовані етимологічними *сдутъ* і *вздутися*; *злам* містить ЛСВ, що етимологічно пов'язаний із словом *сломъ*, і такий, що є фонетичним відповідником давнього *ізломъ*.

Фонетично-семантичний тип відношень графічно можна показати схемою 11:

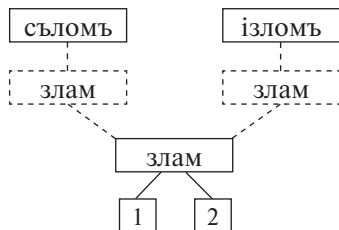

Схема 11.

Отже, ми бачимо, що фонетико-семантичний спосіб об'єднання омонімів у полісемантичне слово у віддієслівних іменників, як і в дієслів, пов'язаний переважно з фонетичними змінами давньоруських префіксів *вз-*, *із-*, *сѣ-*, що привели до вироблення в українській мові омонімічних *з-* у різних варіантах (*зі-*, *із-*).

Сходження значень омонімів у багатозначне слово, як і їх розходження є процесом, що протікає в часі. Тому в мові завжди є певна кількість слів, для яких важко розв'язати питання, чи це ще омоніми, як про це свідчить етимологія слова, чи значення полісемантичного слова. Ця складність цілком природно знаходить відбиття і в лексикографічних роботах, коли одні й ті ж звукові комплекси в одному словнику розглядаються як омоніми, а в іншому як значення полісемантичного слова.

Таким чином, ми бачимо, що питання про зв'язок багатозначності й омонімії не є однобічним (омонімія виникає з полісемією), а характеризується складною взаємодією, вивчення якої становить науковий інтерес.

Ми розглянули відношення полісемії й омонімії переважно на матеріалі віддієслівних іменників, де вони можуть бути або проявом словотвірної й семантичної системи іменника, або ж відбивати відповідні процеси дієслова. Разом із тим варто відзначити, що такий тип відношень полісемії й омонімії властивий не тільки тій семантичній підсистемі іменників, яка є предметом розгляду нашої роботи, а й іншим частинам мови, іншим словотвірним і семантичним типам іменників, що свідчить про те, що зв'язки, щойно розглянуті нами, не є винятком у семантичній системі, а становлять певну закономірність її розвитку. Закономірність ця полягає в тенденції мови до зменшення в тих випадках, де для цього є об'єктивні умови, омонімічності, до смислового зближення слів, мотивованих одним словом і утворених за допомогою фонетично однакових афіксів.

4.2. СИНОНІМІЧНІ ТА АНТОНІМІЧНІ ЗВ'ЯЗКИ ЛСВ ПОЛІСЕМАНТИЧНИХ ВІДДІЄСЛІВНИХ ІМЕННИКІВ ЯК ЗАСІБ ЇХ СЕМАНТИЧНОЇ ДИФЕРЕНЦІАЦІЇ

Одним із важливих аспектів вивчення значення слова є встановлення його смислових зв'язків із синонімічними та антонімічними словами. Із посиленням інтересу до поглибленого аналізу семантичної структури слова приділяється увага і ролі міжсистемних зв'язків як диференціальних ознак значення слова і засобу виявлення відмінностей ЛСВ. На вивчення синонімічних і антонімічних відношень як однієї з сторін семантичного аналізу лексики звертає увагу Д. М. Шмельов, який пише, зокрема: «...Вчення про синоніми й антоніми, яке має тривалу традицію, по суті є наслідком (часто не проведених послідовно) спостережень над семантичними зв'язками слів, над тим, що «власне» значення слова якимось зумовлене його співвідношенням з іншими словами» [258, 114]. До лексико-семантичних парадигм відносить синоніми й антоніми Г. А. Уфимцева [168, 436], яка розглядає синоніми, антоніми, лексико-семантичні групи, семантичні поля як один із рівнів парадигматичних відношень у лексичній системі. В. В. Степанова³⁹ спеціальний розділ праці, присвяченої семантичній характеристиці абстрактних іменників, приділяє аналізу міжслівних (синонімічних і антонімічних) семантичних зв'язків іменників. Щоправда, її цікавить, на відміну від нас, не питання про відношення синонімічних і антонімічних груп у багатозначному слові, а співвідносність синонімічних груп відприкметникових іменників із значенням якості чи властивості із відповідними групами мотивуючого слова, але ця робота практично виявляє різноманітні й складні типи зв'язків значення слова із синонімічними і антонімічними відношеннями. Пов'язує антоніми вже безпосередньо з полісемією Л. І. Климова [103] в роботі «Антонімічні значення полісемантичних слів у сучасній російській мові», хоч розглядає питання із погляду, який не охоплює всього комплексу проблем. Ю. С. Маслов так характеризує роль системних зв'язків ЛСВ полісемантичного слова в структурі значень: «...кожне значення багатозначного слова вступає в свої особливі системні зв'язки з іншими елементами лексики, не повторюючи (принаймні повністю) тих системних зв'язків, які характерні для інших значень цього ж слова» [150, 126]. Отже, системні зв'язки є важливим чинником диференціації ЛСВ полісемантичного слова, через що ми й розглянемо їх окремо.

Предметом нашої роботи є питання про те, в які синонімічні та антонімічні групи вступають ЛСВ полісемантичного слова, які відношення існують між відповідними рядами в структурі багатозначного слова, як ці відношення відбиваються на семантиці окремих ЛСВ і якою мірою вони відбивають відмінності в значеннях слова. Це питання в такому плані майже не досліджувалось (у всякому разі стосовно віддієслівних іменників), тому ми й досить докладно зупинимось на ньому.

4.2.1. Синонімічні зв'язки

Для виявлення семантичної структури полісемантичного слова важливим є визначення синонімічних зв'язків окремих його ЛСВ, які допомагають встановити додаткові елементи лексичних значень, зумовлені міжсистемними відношеннями слова. Синонімічні відношення передбачають «співпадання за основним значенням (звичайно при збереженні відмінностей у відтінках і стилістичній характеристиці) слів, морфем, конструкцій, фразеологічних одиниць і т. ін.» [16, 407]. Отже, синонімічні відношення є категорією не тільки лексикологічною, а властиві одиницям знакових рівнів мови.

У структурі полісемантичного слова характер синонімічних зв'язків може бути однією з диференціальних ознак, що відрізняють окремі лексико-семантичні варіанти. Так, значення слова *дар* (1. Те, що підноситься, жертвується; 2. Здібності, хист до чого-небудь), крім іншого, відрізняються тим, що перше вступає в синонімічний зв'язок із словами подарунок, дарунок, а друге входить у синонімічну групу *обдаровання, обдарованість, здібності, хист, талант*. Не випадково в лексикографічній практиці окремі значення слів пояснюються не тільки описово, а й підстановкою синонімів: *гомін.* мону, ч. 1) Звучання розмови (розмови, чутки). 2) Безладний шум, гамір. Тому ми і вважаємо за необхідне проаналізувати ЛСВ полісемантичних віддієслівних іменників з погляду їх синонімічних зв'язків.

4.2.2. Поняття лексичного синоніма

Перш ніж перейти до характеристики синонімічних відношень ЛСВ полісемантичних віддієслівних іменників, необхідно визначити основні теоретичні засади і поняття, якими нам доведеться користуватися в подальшому, — поняття лексичного синоніма, його функцій, структури синонімічної групи.

У сучасній лінгвістиці досить продуктивно вивчається питання про суть лексичної синонімії, про характер синоніма, про зв'язок синонімічної групи з іншими мікросистемами лексичного складу. Проте у вирішенні навіть питання про сутність синоніма існує ще багато розбіжностей. У багатьох працях теоретичного характеру в посібниках і термінологічних словниках, у синонімічних словниках ми знаходимо низку визначень синоніма, що, як уявляється на перший погляд, суперечать одне одному⁴⁰.

Серед цих визначень виокремлюють два основних напрямки: 1) визначення, які ґрунтуються на понятті про значення слова. При цьому синоніми визначаються як слова, що відрізняються звуковим складом, але близькі за значенням (О. С. Ахманова, Є. В. Кротевич); 2) визначення, в основі яких лежить явище дійсності або поняття, що називається словом. У такому разі синоніми визначаються як слова, що означають одне явище дійсності або поняття, але відрізняються відтінками значення, стилістичною приналежністю, емоціональним забарвленням і т. ін. (Р. О. Будагов, Є. М. Галкіна-Федорук, А. П. Євгенєва, М. А. Жовтобрюх, М. М. Шанський та ін.). При ближчому розгляді виявляється, що ці два типи визначень відрізняються переважно ступенем розкриття поняття «значення слова»: у першому типі автори користуються терміном «значення слова», не розкриваючи його змісту; автори, що дають визначення другого типу, розкривають поняття про значення слова (не називаючи його) через один із важливих компонентів лексичного значення при характеристиці відтінків значення. Ці два типи визначень мало суперечать одне одному.

Значно більше суперечностей існує в середовищі тих, хто визначає синоніми через співвідносність із поняттям, оскільки немає достатньої однаковості в розумінні цього останнього. Переважна більшість дослідників розмежовує, з одного боку, наукове поняття, що виникає як наслідок глибокого вивчення природи і сутності явища, і, з другого боку, узагальнення нижчого типу, яке пов'язане з повсякденною практикою людини і фіксується в лексичному значенні слова як його предметно-поняттєве ядро. У розділі «Відношення поняттєвих компонентів значень ЛСВ полісемантичного слова» ми докладно зупинялися на питанні про сутність поняттєвої основи слова і про відношення лінгвального і логічного в ньому. Зараз це питання нас цікавить тією мірою, якою воно пов'язане з визначен-

ням лексичних синонімів. Ми вже зазначали, що на відміну від наукового поняття, яке знаходить вираження в визначеннях, лексичне значення нерідко ґрунтується на несуттєвих з наукового погляду ознаках явища. На необхідність розмежування предметно-логічної віднесеності слова, яка може ґрунтуватися не тільки на поняттях, а й на уявленнях⁴¹, і наукового поняття, на необхідність розрізнення лінгвальних і логічних категорій вказувалось у наукових працях неодноразово⁴²[85, 110–112]. Але є роботи, в яких поняттєвий центр лексичного значення ототожнюється з науковим поняттям⁴³. Нарешті, існують праці, в яких роль логічного фактора в значенні слова настільки перебільшується, що синонімами вважаються слова, які належать до різних частин мови, але близькі за названими ними поняттями (*страх — страшитись — страшний, ходити — ходьба* тощо). Критику спроб Ю. Д. Апресяна [10, 8] ототожнити наукове і логічне поняття, з одного боку, і протиставити логічне поняття й поняттєву основу лексичного значення, з другого, знаходимо у Н. З. Котелової, яка цілком слушно відзначає, що «всі слова, за дуже невеликими винятками, співвідносяться з логічними поняттями і кожне слово узагальнює, хоч не всі логічні поняття лексикалізуються в окремих словах і їх значеннях. Наукові ж поняття відносяться до сфери знання (для нас це вищий рівень відображення по відношенню до мислення), з ними безпосередньо співвідносяться лише терміни, хоч контактують різні шари лексики» [121, 35–36]. Перебільшення логічних елементів у лінгвістиці піддає критиці Г. А. Уфімцева, яка відзначає: «У подальшому не розрізнювання логічної й лінгвальної семантики, лексичних і граматичних значень мовних елементів, підміна категорій мови категоріями логіки, гіпертрофований інтерес до універсальних логічних основ мови і зневажливе ставлення до специфіки значень мовних знаків різних типів у конкретних мовах стали перешкоджати адекватному, неупередженому дослідженню значимого боку мови, знакового аспекту» [168, 97].

Отже, межа між згаданими двома напрямками у визначенні синоніма («синоніми — слова, близькі за значенням», і «синоніми — слова, що називають одне поняття, але відрізняються відтінками в значенні») проводиться не за самим визначенням синоніма, а за розумінням значення слова, зокрема поняття як одного з його компонентів. Таким чином, ми бачимо, з одного боку, велику групу лінгвістів, що розрізняють (у різних формулюваннях і в різний спосіб)

значення лінгвальне і логічне (сюди належать автори всіх наведених вище визначень синонімів), а з другого боку — представників логіцистичного розуміння значення слова, що відбивається й на розумінні синонімів.

У науковій літературі висловлювалися думки, що синонімів не існує. Так, ще Л. Блумфілд писав, що між словами завжди існують відмінності у значенні, тому справжніх синонімів не існує: «Якщо які-небудь форми фонетично відмінні, ми вважаємо, що їх значення також відмінні... Коротше кажучи, ми вважаємо, що насправді синонімів не існує» [26, 148].

В останні роки з'явилися спроби обмежити обсяг синонімів і відповідно внести зміни у визначення їх. Так, Б. В. Горнунг вважає, що «...в число синонімів не повинні включатися, як окремі ряди їх, слова, що є взаємозамінними в будь-яких контекстах, які краще називати «лексичними дублетами», «еквівалентами слова» (корінне й запозичене слово: *самолет* — *аероплан*; нейтральний архаїзм і новоявлене слово: *башмак* — *ботинок*; спільнокореневі утворення: *громадний* — *огромний*)» [61, 98]. Отже, автор наведених рядків виключає з синонімів так звані абсолютні синоніми. Протилежного погляду дотримується Ю. Д. Апресян, який вважає, що синонімами слід називати тільки ті слова, що мають абсолютно однакове тлумачення [9, 79], а близькозначні слова пропонує називати квазісинонімами. Ці два підходи (виключення із синонімії абсолютних синонімів і віднесення до неї тільки абсолютних) не відповідають об'єктові дослідження. Абсолютні синоніми входять у загальну систему синонімічної групи як такі, що мають нульове протиставлення лексичного значення, хоч у мові вони не дуже поширені, оскільки при ближчому розгляді відрізняються темпоральною, територіальною характеристикою, частотністю тощо.

У відповідності з багатокомпонентною структурою значення слова для позначення одного й того ж явища в мові можуть виникати кілька лексичних одиниць. У слові, як відомо, фіксуються наслідки пізнавальної діяльності людства. Відкриваючи нові явища і виявляючи в них риси, що зближують їх з іншим явищем, людина виробляла нове значення слова, а визначаючи в певному явищі нові властивості, вона створювала слово-синонім, що позначає це ж явище, але з урахуванням нового знання про нього, нового елемента значення. Через те одне явище дійсності одержувало кілька синоні-

мічних назв. На цю причину виникнення синонімів указували ще в першій половині XIX ст. Отже, синоніми виникають, насамперед, з необхідності фіксувати в слові нові особливості явища, уявлення чи поняття. З другого боку, синонімічні слова можуть характеризувати не саме явище, а своєрідність бачення, оцінки його, ставлення до нього. У романі П. Панча «Гомоніла Україна» говориться про пані Грізельду: «суха, довга і розсудлива». У словах *довга* і *суха* відбивається негативна оцінка особи тим, хто говорить, у колі ж її прихильників вона могла б характеризуватись як струнка і висока. *Висока* — *довга*, *суха* — *струнка* не є синонімами в мовній системі, їх протиставлення належить до мовлення, але на даному прикладі видно, як одні й ті ж об'єктивні властивості явища характеризуються різними словами в залежності від точки зору й оцінки мовця, як виникають і яку функцію виконують у мові експресивні синоніми, що фіксують не характер і особливості самого явища, а ставлення індивідуума або суспільства до нього.

Нарешті, третій клас синонімів виникає внаслідок диференціації значень або синонімічного зближення їх, що розвиваються в мовній системі.

Виходячи з такого розуміння місця синонімів у мові й з уявлення про багатоконпонентну структуру значення слова, вважаємо, що синоніми мають спільну предметно-поняттєву основу й відрізняються семами, що передають відтінки значення. Синонімами є тільки слова, що належать до однієї частини мови. Таким чином, синоніми об'єднуються за своїм основним значенням, приналежністю до однієї частини мови і відрізняються за відтінками значення. Синонімічні відношення передбачають наявність не менше двох слів. Про відтінки значення синонімів говорять здебільшого, порівнюючи два слова, у яких спільне предметно-поняттєве ядро, але наявні відмінності в інших компонентах (або в компоненті) лексичного значення.

Отже, значення синонімів ототожнюються за деталями характеристики поняття або іншими компонентами значення ЛСВ. Цих додаткових компонентів досить, щоб розмежувати лексичне значення, значимість двох слів у мовній системі, але недостатньо для протиставлення двох понять. Так, слова *поганий* і *гидкий* називають одну й ту ж негативну ознаку, отже, ототожнюються за предметно-логічною віднесеністю, але відрізняються мірою виявлення ознаки. *Гидкий* при зіставленні із словом *поганий* виявляє вищий ступінь ознаки. Цей відтінок

протиставляє два значення, але не протиставляє понять, точно так, як ступенів порівняння прикметника недостатньо для того, щоб визнати дві форми слова різними словами. Таке ж протиставлення за ступенем виявлення ознаки знаходимо в синонімічних парах *страх* — *жах*, *страшний* — *моторошний*. У дієсловах *наважуватися* і *насмільоватися* відтінки значення пов'язані з тим, що один і той же стан є наслідком виявлення протилежних якостей: *наважатися* — виконати дію, переборюючи вагання і побоювання, *насмільотися* — виконати спрямовану до тієї ж мети дію, виявивши сміливість до подолання перешкод. Відмінність між значеннями таких слів особливо відчутна в контекстах, де синоніми наче протиставляються: «Гепер *відвага* хоробрих перестала бути *мужністю* приречених» (Я. Галан). У цьому тексті значення слів *відвага* і *мужність* відтіняються пов'язаними з цими іменниками ознаками *хоробрих* і *приречених*. Отже, в результаті зіставлення двох слів виникає отой відтінок у значенні, який так важливо знати для правильного вживання слова. Такого ж типу відношення між словами *підозрливий* — «той, хто виявляє підозру», і *недовірливий* — «той, хто не виявляє довір'я»; *зневага* — «виявлення ставлення, протилежного до пошани» і *непошана* — «невиявлення пошани», *літописець* — «той, хто описує з літа в літо», і *дієписець* — «той, хто описує події в їх послідовності» та деяких інших.

4.2.3. Структура синонімічної групи

Розглянемо питання про організацію мікросистеми слів-синонімів. У лінгвістичній літературі переважно застосовуються терміни «синонімічний ряд», «синонімічне гніздо», «синонімічна група» як абсолютно синонімічні, взаємозамінні. Проте аналіз організації синонімів показує, що існує, як мінімум, два способи зв'язку одиниць у мікросистемі синонімів — синонімічний ряд і синонімічне гніздо. Спробуємо продемонструвати відмінності в їх організації. Тому й будемо користуватися терміном «синонімічна група» як родовим, який ми застосовуємо по відношенню до будь-яких двох і більше синонімів, а терміни «синонімічний ряд» і «синонімічне гніздо» — як видові, що застосовуються до окремих типів зв'язку слів у синонімічній групі.

Слова, пов'язані синонімічними зв'язками, становлять собою не просту сукупність синонімів, а певним чином організовані. Синоніми — це синхронічна група слів, пов'язаних між собою смис-

ловою залежністю. Синонімічна група — це по-своєму організована мікросистема в лексико-семантичній підсистемі мови. Синонімічні зв'язки і повне значення кожного слова в такій групі виявляються тільки при зіставленні з усіма елементами її, оскільки кожне слово пов'язане з усіма іншими в даній мікросистемі і значення всіх синонімів взаємно зумовлені.

У питанні про внутрішню організацію мікросистеми синонімічної групи існує дві точки зору. Згідно з однією з них, найбільше прийнятою в теоретичних працях і в лексикографічній практиці, у синонімічній групі виокремлюється опорне слово (за іншою термінологією, домінанта або слово-показник). Так, Л. А. Булаховський писав: «Із слів синонімічного ряду... в багатьох випадках можна обрати таке, яке найбільш годиться на роль найзагальнішого — найуживанішого і, разом із тим, найменш претензійного щодо своїх стилістичних (настановчих) якостей... Такі слова, найбільш придатні, щоб навколо них як стрижня групи можна було зібрати синонімічні їм, прийнято називати словами-показниками» [33, 34].

Другий погляд полягає в тому, що ніякого «опорного слова» чи «домінанти» в синонімічному ряду немає і не може бути [61, 98], і практичне виділення «домінанти» в синонімічних словниках є штучним і може приводити тільки до плутанини і хибних уявлень. Ця думка аргументується тим, що усі слова синонімічного ряду рівнозначні як його члени, хоч би всі вони були різнозначні за загальним значенням, за відтінком значень, за їх «предметною» віднесеністю. Особливості значення кожного синонімічного слова, у тому числі й домінанти, певною мірою виявляються при зіставленні всіх слів синонімічної групи. Часті неточності й огріхи у вживанні слів при користуванні, наприклад, іноземною мовою, нерідко пояснюються саме тим, що мовець не володіє всією синонімічною групою і не відрізняє відтінки значень синонімів. Але в кожній системі можна встановити одиницю, що є точкою, від якої починається вимір. Так, наприклад, точкою виміру для граматичного часу є, як відомо, момент мовлення. Точно так у синонімічній групі точкою, від якої починається вимір синонімічності, є слово-домінанта. На цю організуючу роль домінанти вказував іще Л. А. Булаховський: «Практичне значення слів-показників полягає в тому, що, виходячи з них, буває легше визначити смисловий зміст інших слів синонімічного ряду як щодо моментів власне смислових, так і щодо психологічно-стилістичного

забарвлення, в супроводі якого живуть у мові відповідні слова» [33, 34]. Отже, домінанта виконує в синонімічній групі організуючу роль. На нашу думку, визначення домінанти, не тільки не вносить плутанини у вивчення синоніміки, а, навпаки, дає можливість розкрити організацію синонімічної групи і має не тільки практичне, а й теоретичне значення.

Які ж особливості слова-домінанти в синонімічному ряду? Домінанта виражає найбільш загальне значення, властиве всім словам синонімічної групи: «Опорне слово найбільш чітко виражає поняття, яке позначають слова, що входять у синонімічний ряд. Таким у переважній більшості випадків є слово в своєму прямому номінативному значенні, яке безпосередньо і прямо виражає зв'язок з предметом, явищем, поняттям, інакше кажучи, таким, що фіксує в сучасній літературній мові найбільш пряме і точне його найменування без додаткових (експресивних, емоціональних, стилістичних) елементів» [74, 17]. Отже, домінанта, чи опорне слово, потребує найменше диференціальних ознак для виявлення свого значення, оскільки низка показників у ній має нульову характеристику. Для визначення ролі домінанти в синонімічній групі та її семантичних особливостей розгляньмо групу дієслівних синонімів, що означають відчуття болю: *боліти* — *нити* — *щеміти* — *тріщати* — *ломити* — *густити* — *колоти*. Для перших трьох відчуття болю є прямим номінативним значенням, для інших — похідним. Відповідно перші три значення, як прямі номінативні, в своїй лексемі потребують найменше диференціальних ознак для визначення відтінків значення в синонімічній групі. Для дієслова *боліти* достатньо однієї ознаки «виявляти почуття болю». Для слів *нити* і *щеміти* спільною додатковою ознакою є тривалість болю: і те і друге означає безперервний біль меншої чи більшої тривалості. Розрізняються ці слова характером гостроти болю: *нити* означає здебільшого тупий біль, а *щеміти* — гострий.

У групі слів *тріщати*, *ломити*, *густити*, *колоти*, для яких значення «боліти» є похідним, крім названих вище ознак, можливі ще й відмінності за локалізацією болю (*тріщить*, *гуде* голова, *ломлять* кістки, руки, ноги, *ломить* спину), за стилістичною характеристикою (*тріщати* і *густити* в даному значенні є словами розмовного стилю) і за емоціональним забарвленням (слова *тріщати* і *густити* відрізняються відтінком згрублості). Якщо цю синонімічну групу подати у загальному вигляді, то матимемо таку таблицю (№ 20).

Семантична структура синонімічної групи з доміантою *боліти*

Слово	Значення пряме чи по- хідне		Диференціальні ознаки значень синонімів								
	пряме	похід- не	Від- чуття болю	Тривалість		Гострота		Локалізація		Стил. харак- терис- тика	Емоц. за- барв- лення
				три- вальной	корот- кий	го- стрий	тупий	голо- ва	кіст- ки		
Боліти	+		+								
Нити	+		+	+			+				
Щеміти	+		+	+			+				
Трищати		+	+	+			+	+		+	+
Ломити		+	+	+			+		+		
Густи		+	+	+			+	+		+	+
Колоти		+	+		+	+					

Подана таблиця свідчить, що спільні для всіх слів у даних їх значеннях є семантичний елемент — «відчуття болю». Для слова *боліти* це єдина ознака, релевантна для синонімічної групи, всі інші для нього не мають значення, бо це слово ми можемо вжити і при гострому болі, при тупому, і при болі будь-якої частини тіла, і при тривалому й короткочасному болі, можемо вжити це слово в будь-якому стилі без значної шкоди для змісту. Отже, для слова *боліти* інші показники значення є нульовими. Тому саме це слово об'єктивно й годиться для доміанти як найменше додатково зумовлене в синонімічній групі. Якщо доміанту визначити як значення «*боліти*» + нульова характеристика, то *нити* = «*боліти*» + тривалість болю + тупий характер його; *щеміти* = «*боліти*» + тривалість + гострий характер; *ломити* = «*боліти*» + тривалість + тупість + локалізація в кістках = *нити* + локалізація в кістках. Так може бути представлено значення будь-якого слова синонімічної групи. Таким чином, в синонімічній групі існує складна система залежностей значень. Так, *колоти* і *щеміти* мають спільну ознаку «гострий біль» і розрізняються тим, що *щеміти* — біль тривалий, а *колоти* — переривчастий; *нити*, *густи*, *ломити* мають спільну ознаку «тривалий біль» і відрізняються тим, що *нити* не пов'язане з певною локалізацією болю, а *густи* і *ломити* — пов'язані. Такі ж відношення будуть і між синонімічними іменниками, мотивованими дієсловами цієї групи, хоч співвідносні іменники існують не до всіх названих дієслів: *біль* — *ниття* — *щем* — *ломота* — *кольки*. Іменники *тріск* і *гул*

значення болю не мають. Отже, іменникова синонімічна група має меншу кількість членів. Відповідно диференціальних ознак синонімів буде менше: оскільки слова *тріщати* і *густити* в значенні «боліти» мають виразну стилістичну й емоціональну характеристику, в синонімічній групі іменників ці ознаки знімаються. Відношення між синонімами іменної групи мають такий вигляд (таблиця № 21).

Таблиця № 21

Семантична структура синонімічної групи з домінантою *біль*

Слово	Значення пряме чи похідне		Диференціальні ознаки значень синонімів					
			Відчуття болю	Тривалість		гострота		локалізація
	Пряме	Похідне		тривалий	короткий	гострий	тупий	голова
Біль	+		+					
Ниття	+		+	+			+	
Щем	+		+	+		+		
Ломота	+		+	+			+	+
Кольки	+		+		+	+		

Як засвідчує порівняння таблиці значень синонімічної групи дієслів і мотивованої ними групи іменників, значення, які в дієслові були похідними (*ломота*, *кольки*) у іменнику можуть бути прямими, коли утворені за допомогою афіксів, відмінних від інших іменників, співвідносних із цими дієсловами (наприклад, ламання, ломка і т. ін.). На прикладі проаналізованих синонімічних груп зазначимо, що домінанта визначається за певними об'єктивними ознаками, отже, це реально існуюча в синонімічній системі структурна одиниця мови.

Особливості семантичної структури синонімічної групи відбиваються і на взаємозамінності синонімів. Взаємозамінність синонімів є не повною, а до певної міри обмеженою, частковою. Частковість взаємозамінності полягає насамперед у певному напрямку заміності: від домінанти до інших слів синонімічної групи. Домінанта може без відчутних змін у значенні висловлювання замінити в різних текстах будь-який член синонімічної групи: слово *боліти* ми можемо вжити й замість *нити*, і замість *щеміти*, *тріщати*, *ломити*, *густити*, *колоти*; слово *червоний* може заступити будь-яке слово в синонімічному ряду *червоний* — *багряний* — *пунцовий* — *пурпуровий* — *кривавий* — *кумачевий* — *вишневий* — *рубіновий*. Взаємозамінність же в протилежному

напряму — від члена синонімічної групи до домінанти — або між членами синонімічної групи обмежена низкою додаткових семантичних умов.

Отже, слово-домінанта характеризується ще й тією ознакою, що воно здебільшого може заступати в різних контекстах будь-який член синонімічної групи.

Основою будь-якої синонімічної групи є синонімічна пара, яка складається з двох синонімів. Синонімічні пари можуть об'єднуватися в два простих типи структур: синонімічний ряд і синонімічне гніздо.

Синонімічний ряд становлять слова, пов'язані між собою відношеннями градації: кожен наступний член синонімічної групи виражає більш високий ступінь виявлення певної характеристики, ніж попередній. Синонімічні ряди утворюють, по-перше, синоніми ідеографічні, які виражають різну міру вияву ознаки, дії чи властивості, названої словом: напр., *поганий — гідкий — бридкий; бігти — гнати — мчати (ся) — летіти; страшний — жахливий — моторошний*. По друге, експресивні синоніми, що відрізняються оцінним компонентом: напр., *набриднути — надокучити — остогиднути; докір — лайка — картання; завзяття — запал — горіння* тощо.

У синонімічному ряду кожне слово пов'язане не тільки з домінантою, а і з суміжними словами. Для вивчення точного значення кожного з синонімів необхідно знати послідовність їх у синонімічному ряду. Слова синонімічного ряду менш обмежені у взаємозамінності, ніж в інших типах синонімічних груп.

У синонімічний ряд об'єднуються також слова, значення яких мало відрізняються одне від одного або відрізняються тільки стилістичною характеристикою: напр., *будування — будівля — будова — споруда, насічка — зарубка — нарізка, виробництво — виготовлення, вироблення — виріб; обвал — круча — обрив*, хоч у словах таких груп відсутні градація і така тісна, як у названих раніше типах, залежність семантики від суміжних слів.

Слова синонімічної групи можуть становити собою синонімічне гніздо, в якому члени групи пов'язані безпосередньо з домінантою, і тільки опосередковано через неї вступають у зв'язки між собою. Так, у синонімічній групі *жити, мешкати, водитись* домінантою є *жити* у значенні «перебувати, проживати де-небудь». Слово *мешкати* «жити, проживати у певній місцевості чи приміщенні» сполучається з назвами людей, а *водитися* в значенні «жити, бути, плодитися»

вживається у сполученні з назвами тварин, птахів і т. ін. Ця синонімічна група створює не ряд, а гніздо, бо слова *мешкати* і *водитися* пов'язані між собою через домінанту *жити* (схема 11).

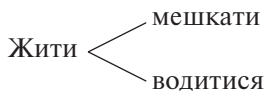

Схема 11

Схема 12

У синонімічній групі *припущення*, *гіпотеза*, *здогад*, *домисел* домінантою є слово *припущення* у значенні «попереднє судження про когось, щось, думка про можливість чи неможливість чогось»; слова *гіпотеза* — «припущення, що ґрунтується на наукових даних, відомостях», *здогад* — «несподіване, випадкове припущення», *домисел* — «припущення, що не має під собою належного ґрунту», вступають у синонімічні зв'язки з домінантою і через неї — між собою (схема 12).

Існують і такі синонімічні групи, що об'єднують і значення, пов'язані як синонімічний ряд, і значення типу синонімічного гнізда. Такі не траплялися у віддієслівних іменниках, але вони існують в інших групах іменників, прикметниках і т. ін. Так, у групі *вітер*, *вихор*, *ураган*, *тайфун* слова мають такі значення: *вітер* — «рух повітря в горизонтальному напрямі», *вихор* — «рвучкий, круговий рух вітру», *ураган* — «вітер руйнівної сили», *тайфун* — «ураган великої руйнівної сили переважно в західній частині Тихого океану». Домінантою в цій групі є слово *вітер*. З ним пов'язані, з одного боку, слово *ураган* за силою вітру, з другого — *вихор* за напрямком його. Ряд *вітер* — *ураган* доповнюється ще словом *тайфун*, що характеризується найбільшою силою і певною географічною локалізацією явища. Отже, схематично залежність слів у цій синонімічній групі можна зобразити на схемі 13:

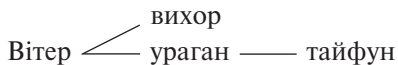

Схема 13.

Існують і складніші синонімічні групи, в яких поєднуються ознаки ідеографічні, стилістичні та експресивні.

Отже, синонімічна група формує собою мікросистему більшої чи меншої складності, елементи якої можуть бути організовані або у вигляді ряду, або ж у вигляді гнізда.

4.2.4. Морфологічна структура синонімів до віддієслівних іменників

У системі синонімів віддієслівних іменників переважна більшість є віддієслівними ж утвореннями і тільки невелика кількість належить до інших словотвірних типів. Так, у іменниках з прямим і похідним значенням дії іменники, не мотивовані з погляду сучасної мови (*загин — смерть, застій — депресія*) або мотивовані прикметниковими основами (*блукання — нестійкість, задоволення — задоволеність, занедбання — занедбаність*), становлять усього близько 1%. У семантичній групі з прямим значенням дії й похідним не-дії синоніми типу *відгомін — луна, заглиблення — улоговина, навал — купа, куча, обрис — контур, офарблення — колір* або типу *запити — потреби, обдарування — обдарованість* в абсолютних цифрах перевищують попередню групу, відносно ж загальної кількості синонімів у своїй семантичній групі вони не становлять і 1%. Таке співвідношення між іменниками віддієслівного і невіддієслівного походження в даній семантичній групі слів цілком природне, оскільки в ній переважають значення дії, для яких закономірно у більшості випадків користуються словами, мотивованими дієсловом.

Інша картина спостерігається в іменниках, що мають пряме значення особи, при яких синоніми, не мотивовані дієсловами, становлять близько 30%. Синонімічні групи з іменниками, не пов'язаними з дієсловами, в класі слів, що називають предмет або явище, становлять близько 25%, їх можна проілюструвати такими прикладами: *блискавиця — зірниця, відміна — різновид, варіант, запал — завзяття, затула — каптур, капюшон, недоробок — хиба*. Наведені слова є синонімами до одного ЛСВ, поданих у синонімічній групі. Серед таких синонімів є немотивовані іменники (українське і запозичене) — *варіант, каптур, пакет, хмиз*, — а є мотивовані прикметниками — *завзяття, принадність, сушняк, чарівність*.

Наявність синонімів такого ж типу в іменників із прямим значенням особи підтверджують численні синонімічні групи типу: *боєць — солдат, рядовий; виродок — недолюдок; водій — шофер; заспівувач — ініціатор; захисник — адвокат; косарик — гладіолус; крикун — горлань; крутій — лицемір; ловець — мисливець; любитель — аматор; наслідувач — послідовник* і т. ін. У названих групах такі слова є синонімами до одного з ЛСВ, тільки до слів *крикун* і *крутій* невіддієслівними є синоніми до обох ЛСВ: *крикун* — 1) горлань, 2) фразер; *крутій* —

1) лицемір, 2) бюрократ. У наведеній семантичній групі більше іншомовних іменників, що характеризують особу за діяльністю; крім того, синоніми можуть бути і субстантивовані прикметник, як у групі *боєць — солдат, рядовий*.

Як показують наведені кількісні дані, основний обсяг синонімів при віддієслівних іменниках становлять теж віддієслівні утворення. Серед них значна кількість спільнокоренових. Так, у іменників із прямим і похідним значенням дії синонімічні групи, до складу яких входять спільнокоренові слова, становлять майже 25 % усіх синонімічних груп, у іменників з прямим значенням дії і похідним не-дії таких синонімічних груп близько 45 %, у назв неживих предметів і явищ — близько 30 %, у груп з прямим значенням особи — така ж відносна кількість.

Серед спільнокоренових віддієслівних іменників викремлюються дві групи: 1) мотивовані однією дієслівною основою (видові відмінності основ у даному разі ми не враховуємо); 2) мотивовані різними спільнокореновими основами.

Мотивовані однаковими основами	Мотивовані різними основами
1) Із прямим і похідним значенням дії:	
<i>грабувати</i> — грабіж — грабунок; <i>запитати</i> — запитання — запит; <i>ловити</i> — лови — ловлення — ловіння;	<i>запитання</i> — питання; <i>запит</i> — питання; <i>крутанина</i> — крутість;
2) Із прямим значенням дії і похідним не-дії	
<i>вишивати</i> — вишивання — вишивка; <i>випасати</i> — випас — випасання;	<i>гуляння</i> — прогулянка — гулянка; <i>зблиск</i> — відблиск і т. д. <i>випас</i> — пасовище — пасовисько;

Питання про спільнокоренові утворення з близьким або тожним значенням мало своїх дослідників у загальному плані. На їх наявність звернув увагу і зробив спробу семасіологічного аналізу ще М. М. Покровський⁴⁴. У пізніший час робилися спроби визначити місце і функції в лексичній системі утворень такого типу С. І. Абакумовим, В. В. Виноградовим [42] та ін. Із словотвірного погляду подібні структури розглядаються як синонімічні моделі. Так, О. Ф. Пінчук пише: «Структури, що мають ідентичну функцію, але в яких хоча б один елемент абсолютно відмінний, доцільно вважати окремими синонімічними моделями, а не варіантами однієї моделі» [183, 87]. Такого ж погляду дотримується й О. О. Земська, що вважає подібні структури окремими моделями одного типу [86, 11].

У даному разі цікавить питання про відношення спільнокоренових утворень до лексичної синоніміки. О. І. Смирницький вважав, що синонімами слід uważати тільки ті спільнокореневі утворення, які виразно відрізняються за змістом. Слова ж, які таких відмінностей у змісті не мають, він розглядає як варіанти слова, наявність яких не порушує єдності слова. Варіанти слова, на думку цього вченого, повинні характеризуватись такими рисами, щоб, по-перше, «відрізняючись, вони мали спільну кореневу частину, а отже, — матеріально в їх звуковій оболонці виражену лексико-семантичну спільність», по-друге, «щоб разом із тим не було відповідності між матеріальними, звуковими відмінностями і відмінностями лексико-семантичними» [217, 24], тобто, щоб відмінності в звуковій оболонці не супроводжувались відмінностями в значеннях. На великому лексичному матеріалі з російської мови дане питання розглядає О. С. Ахманова, яка, розвиваючи положення О. І. Смирницького, зазначає: «...наявність у складі двох і більше глос різних кореневих морфем при лексико-семантичній спільності свідчить про те, що дані глоси є глосами різних афіксальних морфем, (при спільності кореневої частини) ця другорядна або підпорядкована зовнішня відмінність (тобто відмінність у звуковій оболонці) може виявитися позбавленою відповідних лексико-семантичних відмінностей» [15, 214].

Нам уявляється, що в утвореннях типу *вибвквк* — *вибивання*, *ви-пал* — *випалювання* і т. ін. не можна говорити тільки про зовнішню відмінність у звуковому складі, оскільки ця відмінність не тільки фонетична (як, наприклад, у словах *кручення* *крутіння*, *молочення* — *молотіння*), а, насамперед, словотвірна. Синонімічність афіксів не свідчить про їх семантичну тотожність. Семантичні відмінності в спільнокоренових утвореннях особливо помітні в багатозначних словах. Незважаючи на те, що утворення, наприклад, із суфіксами *-ни-я-*, *-тн-я* і т. ін., з одного боку, і з суфіксом *-к-*, *-з-* другого, мають прямі значення дії, проте в утвореннях із *-к-* сильнішою є тенденція до творення похідних значень не-дії. Ось чому ми схильні розглядати спільнокореневі утворення як синоніми. Подібний підхід до слів такого типу тим більш виправданий, що, як слушно зазначає один із дослідників, «такий підхід до явища варіантності і явища синонімії виявляє зміщення основних ознак понять, які визначаються: з одного боку, при визначенні лексичного варіанта, чисто структурного явища за своєю природою, береться за основний критерій явище семантичного порядку, а з другого боку, в основу визначення синонімії,

явища чисто семантичного за своїм характером, кладеться структурний критерій» [89, 140–141]. Ми згодні також з автором наведених слів, що «спільнокореневі слова з тотожним значенням представляють собою окремі, самостійні слова, які виникають завдяки наявності в мові паралельних словотвірних засобів» [89, 140]. Слушною, є думка, що оскільки «різним афіксальним словотвірним морфемам властивий різний ступінь лексико-семантичної самостійності, практично відрізнати різні слова-синоніми від різних словотвірних (морфологічних) варіантів одного слова виявляється часто нелегко, тим більше, що в мові безперервно відбуваються процеси, які то приводять до семантичної диференціації, варіантів одного й того ж слова, то до згладжування семантичних відмінностей і збігання первісно різних слів в даному слові» [15, 215]. Заперечення викликає тільки останнє твердження щодо «збігання первісно різних слів в одному слові». У результаті втрати семантичних відмінностей, на нашу думку, в мові виникають не варіанти слова, а абсолютні синоніми, які в процесі розвитку підлягають дальшому розвитку або в напрямку секундарної диференціації значень і виникнення синонімів, або ж у напрямку втрати однієї з тотожних семантичних одиниць. Усе сказане дає підстави розглядати спільнокореневі утворення як синоніми. Це стосується не тільки слів з однією мотивуючою основою, а й тих, що мають однаковий корінь і різні твірні основи.

У віддієслівних іменниках, посідають значне місце утворення від однієї основи і однокореневі слова. Серед спільнокореневих лексем багато відмінного, в той час як різнокореневі слова можуть мати не тільки тотожні за семантикою ЛСВ, а й цілу систему значень, як, наприклад, у словах *видумка* і *вигадка*, що мають по два попарно синонімічних значення.

4.2.5. Типи відношень між синонімічними групами, до складу яких входять ЛСВ багатозначного віддієслівного іменника

Питання про зв'язок лексичної синонімії з полісемією у плані співвідносності окремих синонімічних груп не з словом в цілому, а з окремими його значеннями дедалі більше стає предметом уваги лінгвістів. Необхідність враховувати багатозначність слова, є, зокрема, однією з основних теоретичних основ укладання словника синонімів. Так, А. П. Євгенєва писала: «Слова є синонімами одне відносно другого

здебільшого в одному із своїх значень і рідше в двох-трьох значеннях» [212, 16]. І далі: «Багатозначні слова часто входять у кілька різних синонімічних груп (відповідно до з своїх значень)» [212, 16].

Д. М. Шмельов, розглядаючи питання семасіологічного аналізу, відзначав, що «синонімами є не слова взагалі, а слова в певних значеннях» [257, 5]. Із усього сказаного можна зробити висновок, що багатозначне слово вступає в різні синонімічні групи своїми різними значеннями.

Так, іменник *бесіда* має 4 визначення: 1) Розмова з ким-небудь; 2) Доповідь, повідомлення на будь-яку тему з наступним обміном думками; співбесіда; 3) Гуляння в когось; бенкет; 4) Товариство, компанія. Чотири значення слова відповідно вступають у 4 синонімічні ряди: 1) *бесіда* — *розмова*; 2) *бесіда* — *співбесіда*; 3) *бесіда* — *гуляння* — *гулянка* — *бенкет*; 4) *бесіда* — *товариство* — *компанія*. При цьому кожне із слів, що входять до складу синонімічної групи, реалізує в ній тільки один лексико-семантичний варіант. Наприклад, слова, що входять до синонімічної групи *бесіда* — *товариство* — *компанія* мають такі значення:

Бесіда — названі вище 4 значення, а реалізує в даній синонімічній групі четверте.

Товариство — 1) організація з виробничою, пропагандистською, торговельною і т. ін. метою; 2) група людей, що зібралася з певною метою; 3) дружні відносини. В аналізованій синонімічній групі реалізується друге значення.

Компанія — 1) Те, що товариство 2; 2) торговельне або промислове товариство, що об'єднує підприємців; спілка. В синонімічній групі *бесіда* — *товариство* — *компанія* реалізується перше значення слова *компанія*.

Графічно систему значень слова *бесіда* у зв'язках із їх синонімами можна подати як на схемі 15 (стрілками вказані синонімічні зв'язки):

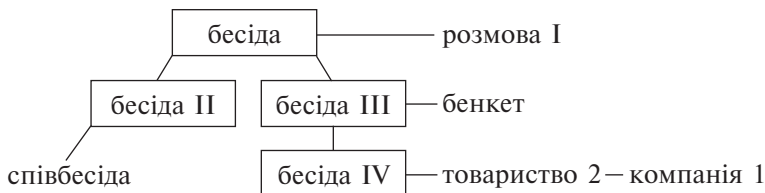

Схема 15.

Синоніми можуть мати не всі ЛСВ слова. Так, у слові *міць* 4 значення: 1) Те саме, що міцність. 2) Фізична сила. 3) Велика сила чого-небудь; могутність. 4) Сила як можливість, здатність робити що-небудь. Уже з визначень видно, що перші три ЛСВ вступають у синонімічні групи:

- 1) міць — міцність;
- 2) міць — сила — потужність;
- 3) міць — могутність — потужність.

Четверте значення синонімів не має.

Властивість синонімів входити до складу кількох груп чи тільки до однієї особливо помітна, коли значення слова тлумачиться шляхом добору синонімів. Так, в українсько-російському словнику (в 6-ти томах) значення слова *вал* тлумачать в такий спосіб: 1) насип, 2) хвиля, 3) шанець. При зіставленні між собою цих слів ми бачимо, що вони становлять три синонімічні пари: 1) *вал* — насип; 2) *вал* — хвиля; 3) *вал* — шанець. При цьому слова *насип* і *шанець* можуть у певних контекстах сприйматися як синоніми: *вал* — *насип* — *шанець*, а *хвиля* і *насип*, *хвиля* і *шанець* синонімами бути не можуть.

Отже, синоніміка і багатозначність перебувають у тісній взаємодії, яку необхідно враховувати при семантичному аналізі синонімів і при їх лексикографічному опрацюванні. Тому не можна в одну синонімічну групу включати слова, як це свого часу мало місце [33, 34], *порівняння* — *звір'яння* — *зіставлення* — *уподібнення*, оскільки слова *звір'яння*, *зіставлення*, *уподібнення* є синонімами до різних значень слова *порівняння*; те ж саме можна сказати про ряди *мир* — *спокій* — *покій* — *супокій* — *тиша* — *згода* — *злагода*; *безбарвний* — *безкольоровий* — *невизначний* — *блідий*; *бридкий* — *потворний* — *брутальний* і т. ін. [33, 35–36], у яких зміщуються різні значення слів. Такі ряди цілком справедливо в лексикологічних і лексикографічних працях останніх років поділяють на кілька синонімічних груп.

Віддієслівні іменники не тільки не є винятком у плані залежності синонімічних зв'язків слова від значення кожного з його ЛСВ, а й репрезентують собою таку систему, в окремих частинах якої можна встановити певні закономірності в співвідношенні синонімічних груп у полісемантичному слові. Оскільки серед ЛСВ іменників, мотивованих дієсловом, є значення, співвідносні з ЛСВ базового слова (це значення дії), то в таких значеннях відбиваються, хоч і не повною мірою, синонімічні зв'язки мотивуючого дієслова. У тих же імен-

никах, значення яких мотивуються валентністю дієслова, така співвідносність відсутня.

Аналіз відношень між синонімічними групами в полісемантичних віддієслівних іменниках показує, що між ЛСВ багатозначного слова з погляду їх синонімічних зв'язків можливі три типи відношень: 1) усі ЛСВ вступають у синонімічні групи; 2) синоніми мають лише пряме значення; 3) синоніми є тільки при похідних ЛСВ.

4.2.5.1 Синонімічні групи в іменниках з прямим і похідним значенням дії

Близько 50 % іменників із прямим і похідним значенням дії, ЛСВ яких мають синоніми, становлять такі, в яких у певні синонімічні групи вступають і прямі, й похідні значення. У таких іменниках у залежності від типів синонімічних відношень можна виокремити кілька різновидів.

Перший різновид становлять іменники, в яких пряме й похідне значення вступають в однакові синонімічні групи. Так, обидва значення слова *конкуренція* (1) суперництво в якій-небудь галузі, боротьба за досягнення кращих наслідків; змагання; 2) боротьба між приватними підприємствами за вигідні умови виробництва і збуту товарів) є членами синонімічного ряду *конкуренція* — *суперництво* — *змагання*. Пряме й похідне значення слова *напруга* є синонімами слова *напруження*. Відношення синонімічних груп такого типу поширені мало, вони становлять близько 6 % іменників із відношеннями значень «дія — дія». Тотожні синонімічні зв'язки мають ЛСВ іменників з однаковим поняттєвим ядром значень, які відрізняються об'єктами або додатковими обставинами і мають різний обсяг зовнішніх зв'язків, тобто ЛСВ їх не вступають між собою в протиставлення більш загального і більш конкретизованого значень.

Другу групу іменників із прямим і похідним значенням дії за характером синонімічних зв'язків ЛСВ становлять такі, одне із значень яких не має додаткових обмежень, а друге включає в себе конкретизацію, уточнення. Такі ЛСВ мають більш широке і більш конкретизоване лексичне значення при однаковій поняттєвій основі. У такому разі синонімічні групи, в які вступають ЛСВ, збігаються тільки частково: синоніми, властиві більш широкому лексичному значенню, включаються і в синонімічний ряд значення вужчого, але це останнє має ще і синоніми, не властиві більш широкому значенню. Отже, ЛСВ таких слів входять у синонімічні групи, що перехреснюються.

Такі відношення між синонімічними групами знаходимо, наприклад, у словах *грабіж*, *задача*, *запитання*, *кидання*, *метання*:

грабіж — 1) розбійницьке загарбання володінь, викрадення чужого майна; 2) перен. Нещадна експлуатація, збиткові угоди.

Перше значення є більш широким, воно вступає в синонімічні відношення із однокореневим і тотожним за значенням словом *грабунок*. Друге ж значення є членом синонімічної групи *грабіж* — *грабунок* — *експлуатація* — *визиск* — *визискування* — *здирство*. Отже, в слові *грабіж* дві синонімічні групи: 1) *грабіж* — *грабунок*; 2) *грабіж* — *грабунок* — *експлуатація* — *визиск* — *визискування* — *здирство*.

Порівнюючи дві синонімічні групи, можна відзначити, що синонімічна пара менш зумовленого значення входить до складу похідного, яке характеризується більшою конкретизацією. Синоніми похідного значення відрізняються стилістичною й емоціональною характеристикою. Так, слово *експлуатація* належить до суспільно-політичного й наукового стилів і в емоціональному відношенні є нейтральним; слово *здирство* належить до розмовного стилю і характеризується виразною експресією і негативним емоціональним забарвленням, воно сприймається в сучасній мові як слово із експресивно-синонімічним значенням, оскільки є тільки емоціональним синонімом в аналізованій групі слів. Іменники ж *визиск* і *визискування* мають темпоральну і територіальну характеристику: належать до застарілої лексики, яка була поширена в південно-західному ареалі української мови. Слова *грабіж* і *грабунок* у другому значенні самі є приналежністю розмовного стилю і мають емоціональне забарвлення. Якщо в прямому значенні слово *грабіж* є домінантою синонімічної групи, то в похідному воно, як і синонім *грабунок*, має експресивно-синонімічне значення в синонімічній групі з домінантою *експлуатація*. Отже, пряме й похідне значення входять у групи синонімів із різними домінантами: 1) *грабіж* — *грабунок*; 2) *експлуатація* — *визиск* — *визискування* — *грабіж* — *грабунок* — *здирство*.

Іменник *запитання* має два значення: 1) звернення до кого-небудь з метою з'ясування чогось; 2) вимога, прохання дати які-небудь відомості або офіційне роз'яснення з приводу чого-небудь. ЛСВ слова *запитання* вступають у такі синонімічні групи: 1) *запитання* — *питання*; 2) *запитання* — *питання* — *запит*. Обидва синоніми прямого значення входять і до складу похідного, але це останнє має ще синонім *запит*, який, очевидно, мусить бути домінантою в своїй си-

нонімічній групі: *запит* — *запитання* — *питання* і входить похідним ЛСВ до складу синонімічної групи *потреби* — *запити*.

Наявність такого роду відношень між синонімічними групами, до складу яких входять ЛСВ віддієслівних багатозначних іменників, зумовлена тим, що значення більш конкретизоване включає в себе й ознаки більш загального, і своєрідні, особливі, відмінні від нього. Ознаки, спільні з загальним значенням, дають можливість більш конкретизованому ЛСВ вступати у зв'язки із тими ж синонімами, що й значення загальне, а ознаки відмінні вводять у синонімічну групу «додаткові члени». Зовні відношення між ЛСВ із загальним і конкретизованим значенням подібні до тих, що існують між широким і вузьким поняттям, проте ця подібність тільки зовнішня. У розділі, присвяченому поняттєвій основі лексичного значення, зазначалось, що ЛСВ іменників із відношеннями більш загального і конкретизованого значень мають однакову поняттєву віднесеність і відрізняються тільки визначеністю / невизначеністю певних зовнішніх стосовно слова умов функціонування такого ЛСВ.

Розглядаючи відношення між поняттєвими основами значення в словах, семантика яких відрізняється тим, що вони називають явища із різних сфер людської діяльності (фізична — психічна, фізична — суспільна, побутова — суспільна і т. ін.), робиться висновок, що значення таких ЛСВ мають різну поняттєву основу. Це підтверджується і тим, що в словах з такими відношеннями значень кожен ЛСВ має синонімічні групи, які ніякою мірою не перехрещуються, тобто кожен ЛСВ вступає в різні синонімічні групи. Ця відмінність у зв'язках має виражатися в тому, що, по-перше, різні ЛСВ мають різні синоніми, по-друге, синоніми можуть бути в похідних значеннях, у прямого ж вони відсутні.

При відношеннях значень «дія — дія» можуть мати синоніми прями й похідні значення, але синоніми ці будуть різні, якщо ЛСВ слова мають різне поняттєве значення. Цей тип саме і збігається з щойно названим видом синонімічних відношень ЛСВ із різними поняттєвими основами значень. Серед іменників, які мають пряме й похідне значення дії і прями й похідні ЛСВ яких мають синоніми, слова з повністю відмінними синонімічними зв'язками ЛСВ становлять близько 70%. До цієї групи належать, наприклад, іменники *битва*, *відлуння*, *гризня*, *гуляння*, *загибель*, *загин*, *застій*, *існування*, *колотнеча*, *крутанина*, *лови*, *мішанина*, *наскок*. Синонімічні зв'язки таких ЛСВ

характеризують і саме значення, внаслідок чого це останнє нерідко і тлумачиться через синоніми. Синонімічні групи, до складу яких входять ЛСВ названих слів, мають такий вигляд:

битва — 1) битва — бій; 2) битва (за що) — боротьба;

відлуння — 1) відлуння — луна; 2) відлуння (чого) — відгук;

існування — 1) існування — буття; 2) існування — життя;

колотнеча — 1) колотнеча — сварки; 2) колотнеча — заворушення.

Слово *битва* в прямому своєму значенні входить до синонімічної групи з домінантою *бій*, у якій воно характеризується урочистістю і більш високим ступенем вияву дії, похідне ж його значення входить у синонімічну групу з домінантою *боротьба* в одному з похідних значень, отже, слово *битва* є в різних значеннях членом різних синонімічних груп: 1) *бій* — битва; 2) *боротьба* — битва. Перше значення слова *битва* пов'язане з фізичними діями, а друге — із мирною суспільною діяльністю людини. Відмінність синонімічних зв'язків, зумовлену тим, що ЛСВ слова називають фізичну дію і суспільне явище, знаходимо також у словах *загибель*, *загин*, *застій*. Близьким до цього є розрізнення ЛСВ слова *відлуння*, протиставлення дії побутової та суспільної знаходимо в словах *колотнеча* і *крутанина*.

Відмінність поняттєвого компонента значення двох ЛСВ може виявлятися також у тому, що в синонімічні групи вступає тільки один із ЛСВ. У іменниках із відношеннями значень «дія — дія» це виявляється у переважній більшості в тому, що синоніми має тільки похідний ЛСВ. Слова, в яких синоніми є тільки при прямому значенні, становлять 12% усіх проаналізованих синонімічних груп у даному семантичному класі віддієслівних іменників, а слова з синонімами при похідному — понад 35%. Розгляд іменників останньої групи (з синонімами при похідному значенні), показав що в половині з них похідні значення є переносними, вони значною мірою мають образну основу. Прикладом таких синонімічних відношень можуть бути похідні значення слів *блукання* — *нестійкість* — *хитання*; *дикування* — *наближення*; *коливання* — *несталість* — *мінливість* — *вагання* — *хитання*; *нагінка* — *переслідування* — *утиск*; *натруска* — *нагінка* — *прочуханка*; *нахилення* — *нахил* та ін.

Похідні ЛСВ аналізованої групи віддієслівних іменників відрізняються також тим, що синонімічні групи їх більш багаточленні, ніж у прямих значень. На кожне пряме значення в середньому припадає 0,8 синоніма (ряд іменників не мають синонімів при прямому зна-

ченні), а на кожне похідне — 1,4 синоніма. Це свідчить про те, що похідні значення дії вступають частіше і в більш складні синонімічні групи.

4.2.5.2. Синонімічні групи в іменниках із прямим значенням дії й похідним не-дії

Серед віддієслівних іменників із прямим значенням дії і похідним не-дії понад 30 % мають синоніми при прямому й похідному значеннях, 45 % — при прямому і близько 25 % — при похідному значенні. Така кількісна перевага синонімічних зв'язків прямих значень над похідними пояснюється наявністю словотвірних варіантів віддієслівних іменників із значенням дії, утворених від однієї твірної основи за рахунок синонімічних засобів словотворення (напр., *косовиця* — *косиння* — *косьба*, *дослідження* — *дослід*, *запис* — *записування*). У іменників цієї семантичної групи на пряме значення припадає близько 0,9 синоніма, а на похідні близько 0,4. Такий розподіл синонімів між прямими й похідними значеннями виразно відрізняє цю семантичну групу від слів із прямим і похідним значеннями дії, де коефіцієнт був відповідно 0,8 синоніма на пряме значення і 1,4 — на похідне. Це пояснюється тим, що значення дії, як і дієслова, мають більш широке коло синонімів, ніж ЛСВ з конкретним значенням.

Значну кількість іменників цієї семантичної групи (близько 30 %) становлять такі, що в них у синонімічні зв'язки вступають і прямі, і похідні ЛСВ. Оскільки в іменниках із прямим значенням дії і похідним не-дії, ЛСВ мають різну поняттєву основу. Здавалось би, вони мусять вступати у різні синонімічні групи, як в семантичній групі слів із прямим і похідним ЛСВ виражають дії. Насправді ж у цій семантичній групі імен, певній частині (понад 10 %) слів, які мають синоніми, властиві ЛСВ, що вступають в однакові синонімічні групи. Прикладом можуть бути слова *видумка*, *вишивання*, *вишивка*, *захищення*, *карбування*, *окантування*. Як бачимо, це здебільшого слова з прямим значенням дії і похідним результатом. ЛСВ цих слів вступають у такі синонімічні групи:

вишивання — 1) вишивання — вишивка; 2) вишивання — вишивка;

вишивка — 1) вишивка — вишивання; 2) вишивка — вишивання;
захищення — 1) захищення — захист; 2) захищення — захист;

окантування — 1) окантування — окантовка; 2) окантування — окантовка.

Наявність на перший погляд тотожних синонімічних зв'язків (звуковою формою слів) у іменників, ЛСВ яких мають різну предметно-поняттеву віднесеність, пояснюється не тим, що такі значення можуть вступати в синонімічні зв'язки із словами з відмінною поняттевою віднесеністю, а тим, що в мові існують іменники, утворені від одного (вишивання — вишивка, захищення — захист, окантування — окантовка) або від синонімічних дієслів (*видумка* — *вигадка*, *карбування* — *різьблення*), які мають однакові відношення між значеннями (дія — об'єкт, дія — результат тощо). Так, тотожні відношення між значеннями і однакову поняттеву віднесеність прямих і похідних ЛСВ мають слова *вишивка* і *вишивання*:

вишивання 1) дія за значенням «вишивати»; 2) вишитий предмет або предмет, що вишивається. Вишитий на чому-небудь візерунок;

вишивка 1) дія за значенням «вишивати»; 2) вишитий предмет або предмет, що вишивається. Вишитий на чому-небудь візерунок.

Названі слова мають однакові прямі значення і однакові похідні, така симетрична структура спричиняється до того, що ЛСВ попарно утворюють дві синонімічні групи із однаковими словами, місцями змінюються тільки доміанти.

Спільні члени семантичних груп, до складу яких входять пряме і похідне значення, можуть бути у тих слів, ЛСВ яких мають однакові й відмінні синоніми, як у словах *ввіз*, *вивіз*, *видумка*, *офарблення*:

ввіз — 1) ввіз — ввезення, імпорт; 2) ввіз — імпорт;

офарблення — 1) офарблення — фарбування — забарвлення; 2) офарблення — колір, забарвлення.

В іменниках із прямим і похідним значеннями дії наявність таких перехресних синонімічних груп при прямому й похідному значеннях зумовлена різницею в ступені конкретизації умов функціонування того чи іншого ЛСВ, а не в поняттевій віднесеності. В іменниках же семантичної групи, яку ми розглядаємо, такий тип відношень між синонімічними групами впливає з того, що ЛСВ слів вступають у синонімічні відношення із словами, які мають однакові типи значень (*вивіз* — *експорт*, *видумка* — *вигадка*), а також із словами, що мають однакові синонімічні зв'язки. Так, іменники *ввезення*, *вивезення*, *вигадування* мають тільки значення дії, через що вони є членами тільки синонімічних груп, до складу яких входять прямі значення слів *ввіз* і *вивіз*, внаслідок чого виникають перехресні синонімічні групи:

{ <i>ввіз</i> — імпорт — ввезення;	{ <i>вивіз</i> — експорт — вивезення;
{ <i>ввіз</i> — імпорт.	{ <i>вивіз</i> — експорт.

Слід відзначити, що переважна більшість іменників (близько 60 %) з двома синонімічними групами мають різні синоніми при прямому й похідному значеннях, як у словах *випас*, *виплід*, *відстій*, *диктовка*, *дослід*, *запит*, *купля*, *лов*, *окуття*:

випас — 1) випас — випасання; 2) випас — пасовище-пасовисько;

запит — 1) запит — запитання, питання; 2) запити — потреби.

У віддієслівних іменниках структура значень залежить певною мірою і від словотвірного типу. Якщо іменник утворено від дієслова за допомогою суфіксів *-нн-я-*, *-тт-я-* і т. ін., то в ньому виразніше виступає значення дії. У таких іменниках похідні ЛСВ порівняно рідко мають значення не-дії. У іменниках же з іншими способами творення (напр., безафіксний, із суфіксом *-к-*) виразніше виступають значення результату, об'єкта і т. ін. Через те в мові виникає потреба в підкріпленні, виділенні значення дії на противагу іншим типам значень, що знаходять вираження в існуванні синонімічних однокоренових слів, що мають значення дії (із суфіксами *-нн-я-*, *-тт-я-* і т. ін.) і таких, що мають значення дії і не-дії (із суфіксом *-к-* або безафіксних)⁴⁵:

змазування — дія за значенням «змазувати»;

обклеювання — дія за значенням «обклеювання»;

змазка — 1) дія за значенням «змазувати»; 2) жирна або густа речовина, якою змазують яку-небудь поверхню;

обклейка — 1) дія за значенням «обклеювати»; 2) те, чим обклеюють або обклеєне що-небудь.

Через те, що іменники з суфіксом *-к-* і утворені безафіксним способом мають два різнотипних ЛСВ, у них пряме значення дуже часто вступає в синонімічні зв'язки із утворенням від тієї ж основи за допомогою суфіксів *-нн-я-*, *-тт-я-* тощо іменником, що має тільки значення дії. Саме такою необхідністю диференціації й пояснюється наявність у подібних багатозначних іменників синоніма саме при прямому значенні. Прикладами слів, у яких входить до синонімічної групи тільки пряме значення, можуть бути слова *варка*, *верстка*, *вибивка*, *видобуток*, *виписка*, *висів*, *витоп*, *відсів*, *дача*, *досів*, *завивка*, *запис*, *заправка*, *засіл*, *злив*, *навивка*, *наклейка*, *напайка*, *настройка*, *обклейка* і т. ін.:

вибивка — 1) вибивка — вибивання; 2) вибивка;

видобуток — 1) видобуток — видобування; 2) видобуток;

Серед іменників, що мають синоніми тільки при прямому значенні, синонімічні групи, до складу яких входять назви дії, утворені за допомогою суфіксів *-нн-я*, *-тт-я* і т. ін., з одного боку, і суфікса *-к-* чи безафіксним способом, з другого, становлять понад 70%. Рідше представлені протилежні зв'язки:

дослідження — 1) дослідження — дослід; 2) дослідження.

Невелике порівняно місце (понад 20%) посідають синонімічні групи при прямих значеннях із іншими словотвірними афіксами — варіанти суфіксів *-нн-я*, *-тт-я*: (*кручення* — *крутіння*; *викриття* — *викривання*; *молотьба* — *молотіння* — *молочення*; *дряпанина* — *дряпання*), а також різнокореневі синоніми (напр., *відгомін* — *луна*, *направлення* — *спрямування*, *задум* — *намір*).

На підставі проаналізованого матеріалу можна зробити висновок, що в іменниках із відношенням ЛСВ «дія — не-дія» при прямих значеннях переважають спільнокореневі синоніми з однаковою твірною основою. Вони сприяють диференціації в лексичній системі значень дії і назв пов'язаних із нею явищ.

У цілому ряду іменників аналізованого семантичного типу в синонімічні групи вступають не прямі, а похідні ЛСВ (понад 20% слів цієї семантичної групи, які мають того чи іншого виду синоніми). Синоніми до похідних значень не-дії ми бачимо в іменників, утворених за допомогою суфіксів *-нн-я*, *-тт-я*. Прикладами таких синонімічних відношень у багатозначному віддієслівному іменнику можуть бути слова *вигнання*, *визначення*, *вирішення*, *відслонення*, *включення*, *висловлювання*, *дарування*, *завоювання*, *заглиблення*, *закрій*, *заохочення*, *збереження*, *згущення*, *зловживання*, *мешкання*, *обдарованість*, *оголошення*, *окреслення*:

вигнання — 2) вигнання — висилка; *вирішення* — 2) вирішення — рішення; *відслонення* — 2) відслонення — оголення; *дарування* — 2) дарування — обдарування — обдарованість — дар; *завоювання* — 2) завоювання — досягнення, успіх; *заглиблення* — 2) заглиблення — улоговина; *окреслення* — 2) окреслення — обрис — контур.

4.2.5.3 Синонімічні групи в іменниках

із прямим значенням предмета або явища

У іменників із прямим значенням предмета або явища слова, що мають синоніми до прямого й похідного ЛСВ, становлять близько 30%. У них ще рідше, ніж уж попередніх групах, можливі

однакові синоніми (у різних їх ЛСВ) до прямого й похідного значення. Таких синонімічних груп близько 6 % серед властивих даному типу іменників: *носилки* — *ноші*; *вибоїна* — *вибій* тощо. Поодинокими словами представлені й перехресні відношення:

зародок — 1) *зародок* — *зачаток*; 2) *зародок* — *зачаток* — *початок*.

ламань — 1) *ламань* — *лом*; 2) *ламань* — *лом* — *хмиз* — *сушняк*;

лом — 1) *лом* — *ламань*; 2) *лом* — *ламань* — *хмиз* — *сушняк*.

У таких словах перехресність синонімічних груп зумовлена тим, що один із ЛСВ є назвою більш загальною, а другий — конкретизованою і відповідні відношення між ЛСВ існують у двох словах, наприклад, *зародок* — *зачаток*; *ламань* — *лом*.

Наявність тотожних за складом і перехресних синонімічних груп у цьому типі іменників пояснюється тими ж причинами, що і в раніше проаналізованій групі слів, які мають значення дії і не-дії, а саме: наявність слів із попарно синонімічними ЛСВ.

Названі типи відношень між синонімічними групами ЛСВ багатозначних іменників із прямим значенням предмета або явища не є типовими. Найбільш поширеними в них є синонімічні групи, які ніякою частиною свого обсягу не збігаються. Це пояснюється самою природою цього типу назв, яким меншою мірою, ніж значення дії, властиві синонімічні назви. Відмінні синонімічні групи мають іменники, в яких пряме і похідне значення є різнойменними:

їжа — 1) *їжа* — *харчі*; 2) *їжа* — *їда* (дія);

наїдок — 1) *наїдок* — *їжа* — *харчі*; 2) *наїдок* — *ситість* — *насищеність*.

Різні синонімічні групи мають також іменники, що називають різні суб'єкти дії (як у слові *оздоба*, що може виражати предмет і особу), різні об'єкти її (*згорток*, *збираниця*), різні, але подібні зовнішніми ознаками предмети (*блискавиця*, *моргавка*):

оздоба — 1) *оздоба* — *прикраса*; 2) *оздоба* — *окраса*;

блискавиця — 1) *блискавиця* — *блискавка*; 2) *блискавиця* — *зірниця*.

Тією ж причиною (неможливістю називати один предмет або явище двома різними значеннями одного слова) пояснюється й наявність значної кількості іменників з прямим значенням предмета чи явища, в яких в синонімічну групу вступають не всі, а одно із значень. Наявність синонімів у одного і відсутність їх у другого значення є додатковою диференціальною ознакою для розмежування

ЛСВ. Оскільки в даному типі іменників прямі й похідні значення є переважно однотипними (суб'єкт — суб'єкт, об'єкт — об'єкт і т. ін.), то й можливості вступати в синонімічні зв'язки в них однакові. Ось чому в цій семантичній групі іменників кількість слів, що мають синоніми тільки при прямому або при похідному значеннях, приблизно однакова (33 % і 30 %).

Прикладами слів, що мають синоніми тільки при прямому ЛСВ можуть бути *вимисел — вигадка, виток — закрутка, відміна — різновидність — різновид — варіант, доказ — підтвердження — аргумент, загорожа — огорожа — загорода, замисел — задум, лазівка — лаз, недопалок — недокурок, облямівка — лямівка — оторочка, охолоджувач — охолодник*. Не менш численними є й слова, в яких до складу синонімічних груп вступають похідні ЛСВ, як, наприклад, в іменниках *видовище — вистава, виріб — виробництво — виготовлення, витівка — вигадка — жарт, вклад — внесок, відводок — відсадок, запряг — збруя — упряж, зваба — принадність — чарівність, недоробок — недолік — хиба — упушення, обпилювач — запильник*.

Із дієслівним походженням іменників, пов'язана відмінність синонімічних груп або наявність їх тільки при одному ЛСВ в словах, які мають не однотипні значення, що перебувають у метонімічних зв'язках. Проте таких слів порівняно небагато, оскільки іменникам із прямим значенням предмета чи явища властиві переважно однотипні пряме й похідне значення. В інших же словах, тобто таких, де пряме й похідне значення є різнойменними, синонімічні зв'язки і відношення між синонімічними групами зумовлюються не дієслівною етимологією слова, а загальними закономірностями синонімічних відношень у іменників.

Відношення між синонімічними групами в іменниках із прямим значенням особи. У іменників із прямим значенням особи, як і в попередній семантичній групі слів, синонімічні групи при прямому й похідному ЛСВ, як правило, відмінні. Однакові синонімічні зв'язки зумовлені в поодиноких словах тим, що існують два слова з попарно синонімічними ЛСВ, тобто з симетричною структурою, як, наприклад, *навідник — наводчик, наступник — наслідник — спадкоємець*. У такому випадку при кожному ЛСВ ми маємо тотожні за звуковим складом синоніми, які входять у відмінні синонімічні групи різними своїми ЛСВ:

Наслідник — 1	}	Особа, яка одержала спадщину, або має право на одержання її.
Спадкоємець — 1		
Наступник — 2		

Наслідник — 2	}	Той, хто змінює кого-небудь на якомусь посту і продовжує його діяльність.
Наступник — 1		
Спадкоємець — 2		

Із наведених прикладів видно, що в синонімічні зв'язки вступають не тільки відповідно прямі й похідні ЛСВ, а й прямий ЛСВ одного слова з похідним другого: *наслідник 1 — спадкоємець 1 — наступник 2; наслідник 2 — спадкоємець 2 — наступник 1*. У такому разі, коли в одній групі є прямі й похідні значення різних лексем, домінантою є те слово, що входить у групу прямим значенням, отже, друга синонімічна група має вигляд: *наступник 1 — спадкоємець 2 — наслідник 1*.

Відмінності у синонімічних групах іменників із прямим значенням у межах слова можуть, як і в попередніх групах, полягати в тому, що різні ЛСВ вступають у різні синонімічні групи або ж синонімі мають тільки одне значення — пряме або похідне.

Різні синонімічні групи мають іменники з прямим і похідним значенням діяча, якщо дія спрямована на різні об'єкти, як у словах *будівник, водій, збиральник*:

будівник — 1) будівник — будівельник; 2) будівник — творець;
водій — 1) водій — керманіч; 2) водій — шофер.

Такі ж відношення в словах, де пряме й похідне значення відрізняються сферою діяльності особи, як у словах *боєць, їздець, нападник*:
їздець — 1) їздець — верхівець — вершник; 2) їздець — об'їждчик;
нападник — 1) нападник — агресор; 2) нападник — форвард.

У іменників із прямим і похідним значенням діяча поширеним є також протиставлення ЛСВ, які мають синоніми, і таких, що їх не мають. Кількісні характеристики цього типу синонімічних відношень майже однакові. Прикладами синонімічних груп при прямому значенні можуть бути: [*вигадник — витівник, маляр — художник — живописець, наслідувач — послідовник*]: напр., *захисник — оборонець — адвокат, ловець — мисливець, любитель — аматор*.

Аналіз синонімічних груп у іменниках, що мають пряме значення діяча, а в похідному характеризують особу за її властивостями, показує, що у них і можливі синоніми при прямому значенні (наприклад, *найманець — батрак — наємник — наймит* — синонімічна група, в яку ці слова вступають окремими ЛСВ), проте переважають

серед них синонімічні групи при похідному значенні. Це пояснюється тим, що похідні ЛСВ характеризуються значним емоціональним навантаженням. У багатьох із них емоціональний компонент править за основу похідного, а відомо, що слова емоціонально-експресивні мають, як правило, більше синонімів, ніж нейтральні в емоціональному відношенні. Оскільки синонімічні групи виникають не на рівні слова, а на рівні ЛСВ, можна вважати, що існує відповідна закономірність у значеннях полісемантичного слова. У іменниках із прямим значенням діяча і похідним назви особи за властивістю середня кількість синонімів при прямому значенні трохи більше одиниці, а в похідних — понад 1,5 синоніма. Таке відношення особливо виразне, якщо розглянути низку прикладів:

дзвонар — 2) базіка, плетун;

кадильник — 2) підлабузник, лизоблюд.

Той факт, що при експресивних значеннях синонімів більше і трапляються вони частіше, підтверджується також при розгляді синонімічних груп у полісемантичних іменниках, які мають прямі значення назви особи за властивістю — *виродок, відступник, гонитель, заводій, колотник, крикун, крутій, крутько, лизун, моргун* тощо, у яких середня кількість синонімів на експресивне значення близько 1,2, у той час, як у іменників із прямим і похідним значеннями діяча кількість їх на значення була тільки 0,9.

Іменники, що мають пряме й похідне значення особи за властивістю і обидва ЛСВ яких мають експресивно-емоціональне забарвлення, вступають у синонімічні групи обома ЛСВ, як у словах:

крикун — 1) крикун — горлань; 2) крикун — фразер — базіка.

крутько — 1) крутько — вертун; 2) крутько — крутій 2.

В іменниках, що називають особу за властивістю і мають одне емоціонально забарвлене значення, в синонімічні групи вступають саме такі забарвлені ЛСВ: *виродок — недолюдок, відступник — перевертень — зрадник, заводій — заспівувач, лизун — лизоблюд, моргун — залицяльник*. У названих словах у синонімічні групи вступають похідні значення, у словах *гонитель — гнобитель, колотник — забіяка* тощо в синонімічні зв'язки вступають прямі значення, які в даному разі є більш емоціональними. Членами таких синонімічних груп виступають також ЛСВ іменників, які при прямому значенні особи мають похідні предмета або явища:

баламут — 1) баламут — спокусник — зальотник; 2) баламут — макрель — скумбрія.

Відмінність між ЛСВ виражається також у тому, що в синонімічні групи вступає один із них:

Збирач — 1) збирач — збиральник; 2) збирач.

Косарик — 1) косарик; 2) косарик — гладіолус;

Усі названі типи відношень між синонімічними групами, в які вступають ЛСВ полісемантичного слова, — тотожність звукового складу слів при відмінності значень, перехресні відношення і відношення повної відмінності (відсутність синонімів в одного ЛСВ вважається відмінністю) — властиві словам із кількістю значень більше двох. Для одномірності одиниць кількісної обробки досі умовно розклали слова на двочленні групи — «пряме значення і похідне». У багатозначних структурах слова можливі різні комбінації названих вище типів відношень між синонімічними групами. Так, у синонімічних групах *відображення* — *віддзеркалення*, *напруга* — *напруження* попарно співвідносні синонімічній групі при всіх трьох ЛСВ. У слова *вкладення* тотожні синонімічні групи при прямому і одному з похідних ЛСВ — *вклад 1* і *вклад 2*, а при третьому значенні синоніма немає. Слово *застава* до прямого й одного з похідних має тотожні за звуковою оболонкою синоніми *заклад*, а третій ЛСВ має три синоніми і всі відмінні від попередніх — *забезпечення*, *запорука*, *гарантія*. Слово *закінчення* має дві перехресних синонімічних групи — *закінчення* — *завершення*, фінал і третю відмінну — *флексія*. Відношення між синонімічними групами у слів з трьома і більше кількістю значень можна прокоментувати так:

Тотожні синонімічні групи в усіх ЛСВ: *напруга* — 1) напруга 1 — напруження 1; 2) напруга 2 — напруження 2; 3) напруга 3 — напруження 3.

Частина тотожних груп — частина відмінних або ж частина тотожних, а частина ЛСВ синонімів не має:

застава — 1) застава 1 — заклад 1; 2) застава 2 — заклад 2; 3) застава 3 — забезпечення, гарантія, запорука; *вкладення* — 1) вкладення 1 — вклад 1; 2) вкладення 2 — вклад 2; 3) вкладення 3.

У відмінні синонімічні групи вступають усі ЛСВ або ж частини значень є членами різних синонімічних груп, а частина синонімів не має, наприклад, у словах:

захист — 1) захист — захищення; 2) захист — заступництво — охорона — підтримка; 3) захист — прикриття — захисток; 4) захист — оборона; 5) захист.

У складних структурах полісемантичних віддієслівних іменників досить поширеними в комбінації з іншими типами відношень є перехресні

зв'язки між синонімічними групами. Насамперед слід відзначити структури, в яких ми спостерігаємо перехресні зв'язки і відмінні:

будівництво — 1) будівництво — будування — будова — побудова; 2) будівництво — будова — споруда; 3) будівництво — створення; 4) будівництво — архітектура;

закінчення — 1) закінчення — завершення; 2) закінчення — завершення — фінал; 3) закінчення — флексія.

Другий різновид багатозначних слів із перехресними зв'язками синонімічних груп становлять такі, що в них сполучаються ЛСВ, які вступають у перехресні синонімічні групи, і ЛСВ, які не мають синонімів:

огляд — 1) огляд; 2) огляд — обстеження, перевірка; 3) огляд — обстеження, обслідування; 4) огляд — обстеження, інспектування; 5) огляд; 6) огляд.

Із аналізу відношення між синонімічними групами, в які вступають ЛСВ полісемантичного віддієслівного іменника, можна зробити такі загальні висновки:

Між синонімічними групами, до складу яких входять ЛСВ одного полісемантичного іменника, можливі три основних типи відношень: а) відношення тотожності в плані вираження при збереженні відмінностей у плані змісту; б) відношення перехресності, які полягають у тому, що дві синонімічні групи мають спільні (за звуковим складом, а не обов'язково за значенням) і відмінні члени; в) відношення відмінності полягають у тому, що в синонімічних групах, до складу яких входять різні ЛСВ слова, крім нього самого, усі члени відмінні. Відсутність синонімів в одного або в кількох ЛСВ при наявності в інших є одним із різновидів відмінності.

У різних семантичних групах віддієслівних іменників наявність відношень тотожності і перехресності пояснюється різними причинами: 1) У іменників із відношеннями значень «дія — дія» тотожні синонімічні групи поширені мало. Наявність їх зумовлюється тим, що в окремих словах можуть бути попарно співвідносні значення з однаковим поняттєвим ядром і з обсягами значення, що не збігаються. У іменників інших семантичних груп («дія — не-дія», значення предмета або явища — значення особи) наявність тотожних синонімічних груп при різних ЛСВ пояснюється тим, що в мові існують синонімічні лексеми з однаковими типами значень, які вступають попарно в синонімічні групи. Такі синонімічні групи є тотожними за звуковим складом і відмінними за значеннями. 2) Перехресні відношення в іменниках із прямим і похідним значенням дії спостерігаються в тих словах, у яких ЛСВ мають

тотожне поняттєве ядро й відрізняються ступенем узагальнення, тобто в тих випадках, коли одне значення є більш широким, а друге включає в себе конкретизуючі компоненти (зв'язок із об'єктом, суб'єктом тощо). 3) В інших семантичних групах наявність перехресних відношень пояснюється тим, що зазначалось у попередньому пункті, два синонімічних слова можуть мати однакові відношення між прямим і похідним значенням, які вступають у синонімічні групи попарно. При перехресному типі відношень між синонімічними групами одне із значень таких слів може вступати у синонімічні зв'язки із словом, яке не є синонімом до другого ЛСВ. 4) Відношення відмінності синонімічних груп завжди пов'язані з тим, що усі ЛСВ слова мають відмінні поняттєві компоненти значення.

Щодо кількості членів у синонімічній групі можна зробити висновок, що, по-перше, частіше синоніми є при значеннях дії, і, по-друге, що більшими за кількістю членів є синонімічні групи, до складу яких входить ЛСВ з виразним експресивно-емоціональним забарвленням, про що свідчить і середня кількість членів у таких групах, яка є помітно більшою, ніж у ЛСВ із емоціонально нейтральним значенням.

Таким чином, склад синонімічних груп, до яких входять різні ЛСВ полісемантичного іменника, мотивованого дієслівною основою або співвідносного із дієсловом, залежить від характеру значень у слові і від відношення між їх поняттєвими основами. У свою чергу, синонімічні зв'язки ЛСВ є одним із засобів диференціації значень, тобто відмінності в синонімічних зв'язках ЛСВ є одним із засобів виявлення відмінностей у їх значеннях.

4.3. АНТОНІМІЧНІ ЗВ'ЯЗКИ ЛСВ ПОЛІСЕМАНТИЧНИХ ВІДДІЄСЛІВНИХ ІМЕННИКІВ

Додатковим засобом диференціації і виявлення відмінностей у значеннях полісемантичного слова можуть бути антонімічні зв'язки ЛСВ у тих словах, яким властива антонімія. Антонімічні відношення, як і синонімічні, виявляються не на рівні слова, а на рівні ЛСВ, тому в багатьох полісемантичних віддієслівних іменниках антоніми є тільки до одного із значень або ж до різних значення існують різні антоніми. Розглянемо антонімічні відношення, властиві рівним ЛСВ іменників аналізованого нами типу.

4.3.1. Поняття про лексичні антоніми

Антоніми звичайно визначаються як слова з протилежним значенням⁴⁶. Учення про антоніми як елемент лексичної системи мови особливо плідно розвивається в останні роки. Д. М. Шмельов дає визначення антонімів, яке ґрунтується на аналізі семантичної структури слова і відношень слів у лексичній системі: «Найбільш повне протиставлення слів розцінюється як антонімія. Антонімічними можуть бути слова, що протиставляються за найбільш загальною і суттєвою для їх значення семантичною ознакою, причому перебувають на крайніх точках відповідної лексико-семантичної парадигми» [258, 131]. Такою найбільш загальною і суттєвою семантичною ознакою слів є їх предметно-поняттєва віднесеність. Якщо синоніми ми визначаємо як слова з однаковою предметно-поняттєвою віднесеністю, але різними компонентами-відтінками, то антоніми — це слова, в основі значення яких лежить протилежна предметно-поняттєва віднесеність, тобто вони називають явища, що мають протилежне спрямування. *Північ* і *південь* — слова, що називають діаметрально протилежні напрямки, *великий* і *малий* — протилежні розміри, *ввійти* і *вийти* — протилежний напрямок руху, *чорний* і *білий* — протилежні кольори і т. ін. Саме цією рисою антонімів — протиставленістю за предметно-поняттєвим ядром — пояснюється той факт, що у визначенні антонімії тісно переплітаються філософські, логічні й лінгвальні категорії, а інколи антонімія вважається навіть не лінгвальним, а тільки логічним явищем.

Відомо, що антонімами можуть бути не всякі слова, а тільки ті, значення яких входять до складу одного більш широкого видового поняття. Так, антоніми *високий* — *низький*, *широкий* — *вузький*, *великий* — *малий* об'єднуються спільним поняттям розміру (третя пара в загальному плані, перша — по вертикалі, друга — по горизонталі), *білий* — *чорний* входять у поняття «колір», *північ* — *південь*, *захід* — *схід* — поняття «сторони світу», *рух* — *спокій* — «стан» і т. ін. Таким чином, лінгвальне явище антонімії пов'язане з логічним членуванням явищ дійсності на видові й родові поняття. Антонімічними можуть бути тільки назви видових понять між собою.

Проте відомо, що не всі видові поняття можуть вступати у відношення логічної протилежності, отже, і не всякі слова можуть мати антоніми.

Антонімічні слова об'єднуються парами, тому їх вважають простими угрупованнями слів. У антонімічній парі «антонімічність виступає

компонентом смислового змісту слів. Вона виступає як особлива характеристика лексичного значення слова. Протиставлення включається... в сам предметно-логічний зміст співвідносних слів, так що усвідомлення однієї з протилежностей неможливе без її протичлена» [166, 59].

Як у синонімічній групі значення слова протиставлялись своїми відтінками, так в антонімічній парі вони протиставляються предметно-поняттєвим ядром.

Л. А. Булаховський свого часу звертав увагу на те, що не слід плутати протилежність значень із запереченням: «Під антонімією розуміють не просте протиставлення, яке можна передати, додаючи заперечування..., а протиставлення значень» [33, 39]. Заперечення спростовує значення певного слова, але не є назвою протилежного. Таким чином, антонімія пов'язана не із запереченням, яке теж є однією із форм виявлення суперечливості явищ (*білий — не білий, високий — не високий*), а із ствердженням протилежного поняття або ознаки. Коли ми говоримо про людину *немолода*, то ми не стверджуємо, що вона стара, оскільки між *молодий* і *старий* досить широка вікова шкала (людина середнього віку, людина похилого віку), коли ж ми говоримо *старий*, то стверджуємо ознаку, прямо протилежну віковій молодому. Коли говоримо *невисокий*, то це не свідчить, що предмет *низький*, він може бути й середньої височини. Отже, явище заперечення до антонімії не належить, антонімами є слова, що виражають логічну протилежність. Антоніми «не тільки заперечують одне одного, але й характеризуються своїм позитивним змістом» [166, 30], тобто стверджують ознаку протилежну. Такий підхід до антонімів дає підстави вважати, що «антоніми — це протиставлення слів за їх семантикою, тому до антонімів не належать такі протиставлення, які утворюються звичайним додаванням заперечної частки *не*... Слова з часткою *не* вступають в антонімічні відношення тільки тоді, коли ця частка є не простим запереченням, а творить, як і будь-який інший префікс, нове слово з новою семантикою» [230, 98].

Отже, основним критерієм антонімічності слів є протилежність їх значень. Проте в лінгвістичній літературі вказувалось і на інші ознаки антонімів. Так, В. М. Комісаров до таких ознак відносить, по-перше, регулярне протиставлення слів-антонімів у мовленні, зокрема вживання їх поруч як однорідних членів речення, по-друге, однакову сферу лексичної сполучуваності, тобто властивість слів-антонімів сполучатися з одним і тим же колом слів [112, 55–56]. Однакова лексична сполучуваність виявляється в тому, що оцінювати

антонімічними словами ми можемо одне і те ж явище дійсності: коли про якийсь предмет ми говоримо, що він *теплий*, тим самим передбачається, що він може бути і *холодним* (*теплий/холодний* день, вечір, *тепле-холодне* залізо і т. ін.), якщо рух *швидкий*, то він може бути і *повільний* (*швидкий-повільний* рух, біг, розвиток, *швидка-повільна* їзда, ходьба, реакція). Якщо в якийсь предмет можна рідину *влити*, то можна цю рідину з нього й *вилити* (вилити молоко, воду, чай, квас у пляшку — вилити молоко, воду, чай, квас із пляшки).

Протиставлення антонімів дуже часто вживається як художній прийом у творах письменників, напр.: «Вони нерозлучні. Йдуть поряд, як *день і ніч*. Як два полюси — далекі і близькі. Веселе, живе життя і його чорна тінь — смерть. Всі *люблять життя, славлять* його, *б'ються* за нього. Всі *ненавидять, проклинають, б'ються* супроти неї — *смерті*» (Ю. Збанацький). У цьому уривочку ми знаходимо цілу низку антонімів, що підкреслюють протиставлення *життя і смерті: день — ніч, далекі — близькі, життя — смерть, люблять — ненавидять, славлять — проклинають, за — супроти*. Безперечно, названі В. Комісаровим ознаки є можливими для визначення антонімічності, але слід погодитися з тими дослідниками, які вважають їх похідними від основної ознаки — протилежності значень.

Дуже часто висловлюється думка, що антоніми є не мовним протиставленням, оскільки вони ґрунтуються на протиставленні явищ і понять. На це можна заперечити, що будь-яке слово відбиває певні явища і поняття та їх відношення і в синонімічній групі, і в семантичній чи тематичній групі тощо. Ми вважаємо, що антонімія настільки тісно пов'язана з полісемією і синонімією, що вилучити її з кола лінгвальних протиставлень дуже важко.

Питання про антоніми має тривалу історію, у процесі його вивчення поступово уточнювались як саме поняття антоніма, так і обсяг антонімії. Виходячи з розуміння антонімії як явища, яке ґрунтується передусім на логічних протиставленнях, нерідко її розуміють надто широко, включаючи до її складу протиставлення різного типу. Так, Г. Клаус пише: «Спільною основою антонімії вважається вираження словами співвідносних понять, під якими в традиційній логіці мають на увазі поняття, що з необхідністю містять у собі думку про відношення між двома чи кількома предметами або явищами. Таким є, наприклад, поняття «син», бо воно неминуче приводить до поняття «брат» [101, 217]. Таке розуміння антонімії є надто широким. Якщо можна погодитись, що антонімічними є слова, які називають

корелятивні поняття (чоловік — жінка, брат — сестра), то не можна вважати за антоніми слова син — батько, син — мати і т. ін.⁴⁷ Протиставлення осіб за статтю можна прийняти за комплементарну антонімію, оскільки вони охоплюють увесь обсяг даного явища (батьки, діти, подружжя). Питання про комплементарні антоніми, що протиставляють живі істоти за статтю, знаходить дедалі частіше позитивне розв'язання на користь віднесення їх до антонімів.

Семантична структура антонімічних слів

При зіставленні семантичної структури слів-антонімів можна визначити кілька типів співвідношень.

Перший тип характеризується тим, що в антонімічних словах спостерігається повний паралелізм семантичної структури: кожному ЛСВ одного з антонімічних слів відповідає значення антоніма. Такі структури виникають у результаті паралельного розвитку слів за однаковими ознаками:

ввіз — 1) дія за значенням ввозити; 2) обсяг ввезених у країну товарів;

вивіз — 1) дія за значенням вивозити; 2) обсяг вивезених із країни товарів.

Антонімічні пари з повним паралелізмом, або симетрією, значень властиві й іншим частинам мови (напр., високий — низький, важкий — легкий). Слова з симетричною структурою є антонімічними в повному обсягу лексеми, оскільки кожне із значень має співвідносне в слові-антонімі.

Наявність такого роду відношень між антонімами свого часу характеризував М. М. Покровський: «...слова, схожі або прямо протилежні значенням,— писав він,— одне з одним асоціюються й проходять схожу або паралельну історію» [185, 87]. На особливості таких структур звертають увагу й сучасні дослідники української мови⁴⁸.

Другий тип відношень характеризується тим, що в антонімічних словах співвідносні не всі значення, а тільки частина їх:

з'єднання — 1) дія за значенням «з'єднати», «з'єднувати»; 2) місце, в якому щось з'єднано; 3) військова частина.

роз'єднання — 1) дія за значенням «роз'єднати», «роз'єднувати». 2) місце, в якому щось роз'єднане.

У таких випадках різні значення слова мають різні антоніми.

Таким чином, у мовній структурі існує два типи відношень між ЛСВ антонімів — повний паралелізм, або симетрія, і неповний паралелізм, або асиметрія антонімічних слів.

Порівняння структур антонімічних слів підказує, що при лексикографічній розробці багатозначних антонімічних слів їх необхідно аналізувати паралельно. Ця вимога стосується як структур із повним паралелізмом, так і тих, що не є повністю паралельними. За стосування паралельної розробки антонімічних слів дає можливість проконтролювати систему значень одного слова другим і уникнути певної неповноти характеристики полісемантичних слів, яка подекуди простежується навіть у найкращих словниках.

4.3.2. Морфологічна структура антонімів, з якими вступають у зв'язки ЛСВ віддієслівних багатозначних іменників

За морфологічною структурою розрізняють, як відомо, антоніми однокореневі і різнокореневі. Однокореневими є антоніми, утворені від одного кореня за допомогою афіксів (в українській та російській мовах — переважно префіксів), різнокореневими, як свідчить назва, слова, утворені від різних коренів: «Під антонімією розуміють, — писав Л. А. Булаховський, — не просте протиставлення, яке можна передати, додаючи заперечення..., а протиставлення значень, які не допускають вираження різними коренями...» [33, 39] [підкреслення наше — Л.Л.]. Сьогодні оцінка спільнокореневих і різнокореневих утворень, що називають протилежні поняття, не викликає дискусій, оскільки при розгляді значень враховуються насамперед семантичні ознаки й категорії, а морфологічне вираження їх в межах однієї частини мови посідає підпорядковане місце.

Морфологічна структура антонімічних віддієслівних іменників, залежить від їх семантичної групи і від типів значень. Тому ми й розглянемо це питання стосовно семантичних груп іменників.

Морфологічна структура антонімів до іменників із прямим і похідним значенням дії. Антоніми до віддієслівних іменників із прямим значенням дії утворені в більшості своїй (за поодинокими винятками) від антонімічних дієслів:

Дієслова:

забороняти — дозволяти;
захворіти — видужати;
переливати — недоливати;
посилити — послабити.

Іменники:

заборона — дозвіл;
захворювання — видужання;
перелив — недолив;
посилення — послаблення.

Уже з наведених прикладів видно, що основи антонімічних іменників із значенням дії співвідносності з основами мотивуючих дієслів і що серед цих основ є як спільнокореневі, так і різнокореневі.

У семантичній групі іменників із прямим і похідним значенням дії однокореневі антоніми становлять близько 20% усіх ЛСВ. Ілюструвати цей морфологічний тип антонімів можуть пари: *відліт 1 — приліт 1, в'їзд 1 — виїзд 1, вступ 1 — виступ 1, евакуація — реєвакуація, злиття 1 — розлиття 1, колонізація — деколонізація, монтаж 1 — демонтаж, натуралізація 1 — денатуралізація, перелив 1, — недолив 1, під'їзд 1 — від'їзд 1, підхід 1 — відхід 1*. Як бачимо, антонімічність поданих пар створюється різноспрямованими префіксами або ж наявністю /відсутністю їх. Цей останній спосіб творення особливо поширений у запозичених словах, де антонімічність створюється префіксом (теж іншомовним) *de-, re-*.

Переважна більшість (80%) антонімічних пар іменників із значенням дії становлять різнокореневі утворення. Серед них важко визначити якусь закономірність у морфологічних типах, оскільки протилежність міститься в самому корені таких слів: напр., *занепад 1, 2 — піднесення 1, 2, заборона 1 — дозвіл 1, забуття 1 — пам'ять 1, запитання 1 — відповідь 1, захворювання — видужання, зізнання — задигання, зволоження 1 — висушування, зволоження 2 — висихання*.

Отже, іменники із прямим і похідним значенням дії мають значну кількість однокореневих антонімів, але переважають у них (становлять 4/5 усіх ЛСВ) антоніми різнокореневі.

Морфологічні типи антонімів у іменників із відношенням значень «дія — не-дія». При розгляданні іменників із прямим значенням дії і похідними не-дії впадає в око диспропорція в кількості однокореневих антонімічних утворень до значень дії, з одного боку, і не-дії, з другого. Серед значень дії однокореневі антоніми становлять понад 50%, у той час як у значень не-дії вони охоплюють ледве 20%. Так, однокореневими є антоніми до прямого й похідного значень слів *ввіз — вивіз, виписка — вписка, включення — виключення*. Різнокореневими є антоніми до похідних ЛСВ слів: *відшкодування — втрата, заохочення — покарання, згущення — розрідження, купівля — продаж, обвинувачення — виправдання*. Іменники із значенням дії і в цьому випадку утворені від антонімічних дієслів: *втратити — відшкодувати; заохотити — покарати; згустити — розрідити; втрата — відшкодування; заохочення — покарання; згущення — розрідження*.

Похідні ЛСВ мають ту ж звукову оболонку, що й значення дії, оскільки обидва вони становлять одне слово. Саме цим і пояснюється відносно велика кількість однокоренових ЛСВ із значенням не-дії порівняно з семантичними групами іменників із прямим значенням предмета або явища та з прямим значенням дії.

Морфологічні типи антонімів у іменників із прямим значенням предмета або явища та з прямим значенням особи. Серед іменників із прямим значенням предмета або явища та із значенням особи антонімічні відношення поширені порівняно мало, що пояснюється більшою конкретністю їх значення. Серед антонімів-іменників більша частина відповідає антонімічним відношенням мотивуючих дієслів:

здобути — втратити — здобуток 1 — втрата 1

охолоджувати — нагрівати — охолоджувач — нагрівач і т. ін.

У іменників із прямим значенням предмета або явища антонімічність виявляється не в речовій сутності явищ, а у відношенні до дії, яку виконують вони (охолоджувач — нагрівач) або яку виконують над ними (знахідка — згуба, здобуток — втрата).

Співвідносними з антонімічними дієсловами можуть бути також іменники, в яких протилежність виявляється в тому, що особи чи предмети виконують протилежні частини єдиного процесу, отже, є антонімами-конверсивами:

передавати — приймати — передавач 1, 2 — приймач 1, 2

нападати — захищати — нападник 1, 2, 3 — захисник 1, 2, 3

Майже всі антонімічні іменники цих семантичних груп є різнокореновими (винятки поодинокі, як *навантажувач — розвантажувач*, а також не віддієслівні, але співвідносні з дієсловами *годувальник — годованець, вихователь — вихованець*).

Оскільки іменники таких семантичних груп називають предмети, явища, осіб, то, цілком природно, вони можуть вступати в антонімічні відношення із іменниками відповідних груп недієслівного походження. Наприклад,

вимислити: вимисел — дійсність;

брехати: брехня — правда.

Таким чином, аналіз морфологічних типів антонімів серед віддієслівних іменників виявляє, що в них поширені як однокоренові, так і різнокоренові з великою перевагою останніх. Існує певний зв'язок між морфологічним типом антонімів і семантичною групою

іменників, до яких вони належать, навіть вужче, залежність морфологічного типу від типу значення.

4.3.3. Типи відношень між антонімічними словами в полісемантичному іменнику

Антонімія, як і синонімія, тісно пов'язана з багатозначністю слова. Це виявляється в тому, що різні значення полісемантичного слова вступають в антонімічні зв'язки з різними словами або різними ЛСВ іншого полісемантичного слова. Це явище пояснюється характером семантики слова. Уже сама асиметричність антонімічних зв'язків слів є підтвердженням того, що різні значення слова мають різну поняттєву основу, що й дозволяє ЛСВ одного іменника мати різні антоніми. Протиставлення значень за антонімічними зв'язками є ще більш переконливим, ніж за відношеннями синонімічними, оскільки в основі значень синонімів лежить одне поняттєве ядро, в основі ж антонімів — різні поняття, що виражають протилежні явища.

Зв'язок антонімії з полісемією викликає значну увагу з боку дослідників. Так, Ю. С. Степанов зазначає, що антонімія «завжди спирається на одне сигніфікативне значення. Якщо у слова кілька таких значень, то воно може входити в кілька антонімічних рядів, але всі вони будуть прості і завжди двочленні»⁴⁹. Зв'язок антонімії з багатозначністю слова відзначається і в працях з української лексикології: «В українській мові є чимало слів, що в прямому значенні не мають жодних антонімічних відповідників, але в переносному вони вступають в антонімічні відношення з іншими словами» [230, 95]. Скажемо насамперед, що зв'язки з багатозначністю цим не вичерпуються, оскільки можливі й такі відношення, при яких антонім має пряме значення, а не похідне, а також існують інші комбінації значень, які можуть мати антоніми, та тих, що антонімів не мають.

Оскільки питання про зв'язок полісемії та антонімії розглядалися переважно в плані співвідносності ЛСВ двох полісемантичних слів, ми зупинилися й на ньому. Проте воно цим не вичерпується, тому, не відкидаючи названого аспекту дослідження, слід, гадаємо, звернути увагу на співвідношення антонімічних зв'язків окремих ЛСВ в межах слова, що дасть можливість встановити, в яких випадках і якою мірою ці зв'язки допомагають розкрити диференціальні ознаки окремих ЛСВ полісемантичного слова.

4.3.4. Типи відношень між антонімічними парами в іменниках із прямим і похідним значенням дії

Відмінності ЛСВ за значенням виявляються, зокрема, в тому, що в антонімічні зв'язки вступає один із ЛСВ. У іменників із прямим і похідним значенням дії антонімічні відношення властиві переважно прямим значенням, як, наприклад, у парах *заборона* — *дозвіл*; *від'їзд* — *приїзд*. Антоніми при прямих значеннях можуть бути різнокореневі і однокореневі. Наявність антоніма в одному значенні і відсутність його в другому виступає в такому разі одним із проявів відмінності в семантиці ЛСВ.

Рідше (приблизно вдвоє) трапляються слова, в яких антонім має тільки похідне значення: напр., *загин 2* — *розквіт*, *загибель 2* — *розвиток*, *гризня 2* — *згода* і т. ін. Антоніми властиві тільки похідним ЛСВ в тому разі, коли значення цих ЛСВ ще зберігає свою образність і експресивно-оцінний компонент.

Цілий ряд віддієслівних іменників із прямим і похідним значенням дії мають антоніми і при прямому, і при похідному ЛСВ. У такому разі антонімічні зв'язки виражають семантичні відмінності ЛСВ, але засобом їх виявлення є в тому разі, коли до різних ЛСВ існують антоніми, виражені різними словами:

<i>відхід 1</i> — <i>прихід</i>	<i>збудження 1</i> — <i>заспокоєння</i>
<i>відхід 2</i> — <i>наступ</i>	<i>збудження 2</i> — <i>депресія</i>
<i>відхід 3, 4</i>	<i>збудження 3</i> — <i>гальмування</i>

У багатьох віддієслівних антонімічних словах спостерігається повний або частковий паралелізм структури. У такому разі всі їх ЛСВ є попарно антонімічними, тобто всі ЛСВ одного слова вступають у зв'язки з ЛСВ другого слова:

$\left\{ \begin{array}{l} \textit{перемога 1} - \textit{поразка 1} \\ \textit{перемога 2} - \textit{поразка 2} \end{array} \right.$	$\left\{ \begin{array}{l} \textit{піднесення 1} - \textit{спад 1} \\ \textit{піднесення 2} - \textit{спад 2} \\ \textit{піднесення 3} - \textit{спад 3} \end{array} \right.$
---	--

Антонімічні зв'язки двох слів із повним або частковим паралелізмом значень відбивають відмінності в плані змісту, але не мають вияву їх у плані вираження.

Типи відношень між антонімічними парами в іменниках із прямим значенням дії і похідним не-дії. Іменники з прямим значенням дії і похідним не-дії, мають ЛСВ з різною поняттєвою основою.

Суттєва відмінність значень іменників цієї семантичної групи в межах багатозначного слова знаходить вираження і в антонімічних зв'язках ЛСВ. Більшість іменників цього типу, звичайно, тих, що можуть вступати в антонімічні відношення за семантикою своїх ЛСВ, мають антоніми тільки при прямому значенні: *включення 1 — виключення 1, доплив 1 — відплив 1, запалювання 1 — гасіння, захищення 1 — напад 1, згушення 1 — розрідження 1, купівля 1 — продаж, народження — смерть*. У словах із антонімом при прямому значенні і відсутністю його при похідному дана властивість є вираженням відмінностей значень і в плані змісту, і в плані вираження. Наявність антонімів у словах цієї семантичної групи саме при прямому значенні зумовлюється самою природою антонімії, яка властива словам із значенням різноспрямованої дії (як у нашому випадку), ознак і т. ін. і не властива або майже не властива словам із конкретним значенням, якими є в семантичній групі іменників похідні ЛСВ.

При прямому й похідному значеннях мають антоніми іменники з симетричною структурою. Похідні ЛСВ в такому разі протиставляються не своїм предметним значенням, а відношенням до протилежно спрямованої дії. Саме в такому плані їх можна розглядати як антоніми. Прикладом слів, у яких антонімічними є і значення дії, і значення не-дії, можуть бути:

{звуження 1 — розширення 1	{втрата 1 — відшкодування 1
{звуження 2 — розширення 2	{втрата 2 — відшкодування 2

Антонімічні значення дії в іменниках цієї семантичної групи завжди співвідносні з антонімічними мотивуючими дієсловами:

<i>включати — виключати</i>	<i>включення — виключення</i>
<i>нападати — захищати</i>	<i>напад — захист</i>
<i>обвинувачувати — виправдовувати</i>	<i>обвинувачення — виправдання.</i>

Значення ж не-дії відбивають уже зв'язки полісемантичного віддієслівного іменника й іменникової системи в цілому, з антонімією ж дієслівною вони пов'язані опосередковано, через пряме значення дії.

Кількісне співвідношення антонімів до значень дії і не-дії досить виразне. На кожне значення дії в семантичній групі аналізованих іменників припадає в середньому один антонім, а на кожне значення не-дії — трохи менше 0,5 антоніма.

Типи відношень між антонімічними парами в іменниках із прямим значенням предмета або явища та із прямим значенням особи.

У переважній більшості антонімічних слів розглянутих семантичних груп антонімія виявляється у відношенні певних явищ до протилежно спрямованої дії. Тільки у невеликій кількості віддієслівних іменників із прямим значенням явища слова є антонімами за самою своєю суттю (напр., *брехня* — *правда*, *вимисел* — *реальність*). У таких випадках віддієслівні іменники вступають в антонімічні зв'язки із словами недієслівного походження.

У іменників із прямим значенням предмета чи явища порівняно рідко відмінності значень виявляються в протиставленні наявності (відсутності) антонімів:

$\left\{ \begin{array}{l} \text{згуба 1 — знахідка 1} \\ \text{згуба 2} \\ \text{згуба 3} \end{array} \right.$	$\left\{ \begin{array}{l} \text{випадок 1} \\ \text{випадок 2} \\ \text{випадок 3 — випадковість} \end{array} \right.$

У більшості слів прями й похідні ЛСВ мають однакові антоніми, що свідчить про певний паралелізм значень двох слів, що не сприяє диференціації значень:

$\left\{ \begin{array}{l} \text{зваба 1 — відраза 1} \\ \text{зваба 2 — відраза 2} \end{array} \right.$	$\left\{ \begin{array}{l} \text{знахідка 1 — згуба 1} \\ \text{знахідка 2 — згуба 2} \end{array} \right.$
$\left\{ \begin{array}{l} \text{здобуток 1 — втрата 1} \\ \text{здобуток 2} \\ \text{здобуток 3 — втрата 2} \end{array} \right.$	$\left\{ \begin{array}{l} \text{охолоджувач 1 — нагрівач 1} \\ \text{охолоджувач 2 — нагрівач 2} \end{array} \right.$

Іменники з прямим значенням особи, якщо мають антоніми, то переважно однакові (в різних значеннях) і до всіх ЛСВ:

$\left\{ \begin{array}{l} \text{нападник 1 — захисник 1} \\ \text{нападник 2 — захисник 2} \end{array} \right.$	$\left\{ \begin{array}{l} \text{навантажувач 1 — розвантажувач 1} \\ \text{навантажувач 2 — розвантажувач 2} \end{array} \right.$
$\left\{ \begin{array}{l} \text{обвинувач 1 — захисник 2} \\ \text{обвинувач 2 — захисник 3} \end{array} \right.$	$\left\{ \begin{array}{l} \text{передавач 1 — приймач 1} \\ \text{передавач 2 — приймач 2} \end{array} \right.$

Іменники з прямим значенням особи, які мають антонім тільки до одного значення, трапляються рідше: *заспокоювач 2* — *збудник 1*, *наслідник 3* — *попередник* тощо.

Розглянувши питання про відношення між антонімічними парами, до складу яких входять ЛСВ полісемантичних віддієслівних іменників, можна зробити висновок, що між антонімічними парами існують два типи відношень: відношення зовнішньої тотожності й відношення протиставлення. Відношення тотожності мають місце в словах з повним паралелізмом (або частковим, що охоплює не менше двох ЛСВ)

значень. Такі антонімічні зв'язки не сприяють виявленню протиставлень значень у межах слова в плані вираження. Відношення протиставлення полягають у тому, що ЛСВ одного слова вступають в антонімічні зв'язки з різними словами. Такий тип відношень завжди виявляє відмінність не тільки у значеннях, а і в поняттях, які виражаються тим чи іншим ЛСВ слова. Хоч антонімічними відношеннями охоплюється й порівняно невелика кількість іменників, мотивованих дієсловом, проте в тих із них, що мають антоніми, ці відношення є суттєвою семантичною ознакою для вираження протиставлення ЛСВ.

Якщо розглянути відношення між антонімічними групами в різних семантичних групах іменників, що є предметом дослідження, то можна виявити, що наявність (відсутність) антонімів пов'язана не стільки із різними групами іменників, скільки з різними типами значень. Значення дії в цьому плані є більш активними, а значення не-дії вступають в антонімічні зв'язки рідше, що зумовлено природою конкретних назв. У значеннях не-дії антонімічність виявляється не в предметній віднесеності, а в характері зв'язків їх із протилежно спрямованими діями. Одні й ті ж товари можуть бути *ввезені* або *вивезені* і залежно від дії, виконаної над ними, вони будуть становити ввіз і вивіз. Один і той же апарат може в одному разі передавати відомості, а в другому — приймати їх, і в залежності від цього вона буде *приймач* або *передавач*. Тому можна сказати, що серед віддієслівних назв не-дії переважають антоніми конверсивного типу.

4.4. СПІВВІДНОШЕННЯ СИНОНІМІЧНИХ І АНТОНІМІЧНИХ ЗВ'ЯЗКІВ У СТРУКТУРІ БАГАТОЗНАЧНОГО ІМЕННИКА

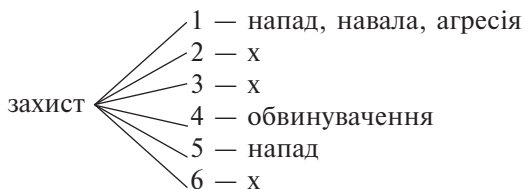
Антоніми як одиниці лексичної системи перебувають у тісній взаємодії не тільки із структурою полісемантичного слова, а і з синонімічними групами, до складу яких входять ЛСВ іменника. З приводу відношень синонімії та антонімії Ю. С. Степанов пише: «Інколи у кожному з протиставлених у такий спосіб (антонімічно — Л.Л.) слів є синоніми... У такому разі антонімічні відношення існують і між двома групами синонімів разом узятими»⁵⁰. На зв'язок синонімії та антонімії вказує також Л. О. Введенська, яка вважає, що «взаємодіють антоніми з синонімами насамперед тоді, коли члени одного ряду синонімів вступають в антонімічні відношення з одним якимось або з усіма словами

другого ряду» [40, 14]. Оскільки і синонімія, і антонімія кожна зокрема тісно пов'язані з багатозначністю, то полісемія, синонімія та антонімія виявляють складну систему залежностей. Так, іменник *ввіз* має два синоніми до прямого значення «дія за значенням ввозити» — *ввезення*, *імпорт*. Відповідно антонімічне слово *вивіз* у прямому значенні «дія за значенням вивозити» має синоніми *вивезення*, *експорт*. Отже, існують антонімічні групи синонімів: *ввіз*, *ввезення*, *імпорт* — *вивіз*, *вивезення*, *експорт*. Ці групи синонімів вступають в антонімічні відношення не тільки попарно: *ввіз* — *вивіз*, *ввіз* — *вивезення*, *імпорт* — *експорт*, а і кожен синонім із цілою синонімічною групою:

ввіз — *вивіз*, *вивезення*, *експорт*;
ввезення — *вивіз*, *вивезення*, *експорт*;
імпорт — *вивіз*, *вивезення*, *експорт*.

Похідне значення слова *ввіз* вступає в антонімічні відношення тільки з похідним слова *імпорт*, а похідне лексеми *вивіз* із похідним лексеми *експорт*. Із даних значень утворюються антонімічні групи *ввіз*, *імпорт* — *вивіз*, *експорт*, що вступають в антонімічні групи: *ввіз* — *вивіз*, *експорт*; *імпорт* — *вивіз*, *експорт*. Таким чином, ми бачимо дві групи антонімічно протиставлених синонімів. Ось чому слід висловити застереження щодо того, що антонімічні ряди «завжди прості і завжди двочленні»⁵¹. Антонімічні ряди, справді, завжди двочленні, але раз можуть протиставлятися слово і синонімічна група чи дві синонімічні групи, то антонімічні ряди не завжди прості.

Схематично антонімічні відношення двох синонімічних груп можна показати так:

Відношення між синонімією, антонімією і полісемією можуть бути й більш складними. ЛСВ одного слова може бути антонімом до двох лексем, напр., слова *запитання*, *питання*, *запит* і *відповідь* мають такі значення:

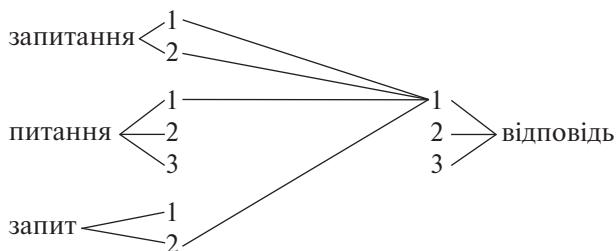
запитання — 1) звертання до кого-небудь з метою з'ясування чогось; питання; 2) вимога, прохання дати які-небудь відомості або офіційне роз'яснення з приводу чого-небудь;

питання — 1) звертання до кого-небудь з метою з'ясування чогось; запитання; 2) положення, справа, предмет, які вимагають розв'язання, обговорення, уваги; 3) справа або обставина, що стосується чого-небудь або залежить від чогось;

запит — 1) вимога, прохання дати які-небудь відомості або офіційне роз'яснення з приводу чогось; 2) тільки мн. Потреби в чому-небудь, що вимагають задоволення;

відповідь — 1) усне чи письмове повідомлення, пояснення з приводу чийогось запитання, звертання тощо; 2) дія, вчинок, що здійснюється на протидію іншій дії, закликіві, висловлюванню тощо; 3) результат розв'язання математичної задачі.

Синонімічними є прями значення слів *запитання* і *питання* і другі значення слів *запитання* і *запит*. Чотирьом попарно синонімічним значенням трьох слів антонімом є пряме (отже, одне) значення слова *відповідь*:

Очевидно, пряме значення слова *відповідь* більш широке, ніж антонімічні йому ЛСВ слів *запит*, *запитання*, *питання*, і включає в себе компоненти, які дозволяють йому вступати в антонімічні відношення з усіма назвами ЛСВ.

Аналіз міжсистемних відношень полісемантичного віддієслівного іменника виявляє складність, багатомірність семантичної системи, він показує також, що в основі цієї системи лежить мікросистема полісемантичного слова, яка різними ЛСВ пов'язана з усіма структурними підсистемами словникового складу і цементує їх у єдине ціле.

ВИСНОВКИ

Дослідження семантичної структури багатозначних віддієслівних іменників української мови дає підстави зробити цілу низку теоретичних і практичних висновків, які мають значення як для української мови, так і для характеристики лексичної полісемії взагалі.

Одним із найбільш загальних є висновок про те, що синхронічна семантична структура полісемантичного слова включає в себе не тільки значення (ЛСВ) чи їх диференціальні ознаки, але й типи смислових зв'язків між ЛСВ (метафоричних, функціональної подібності, метонімічних, широкозначності), наявність яких забезпечує тотожність слова у всіх його значеннях. Втрата синхронічних смислових зв'язків приводить до втрати семантичної тотожності слова і виникнення лексичних омонімів.

Зміст і форма семантичної структури багатозначного слова зумовлюється трьома типами лінгвістичних залежностей: 1) епідігматичними зв'язками ЛСВ в межах слова; 2) міжсистемними відношеннями значень до інших типів семантичних парадигм, зокрема до синонімічних і антонімічних груп; 3) для слів із словотвірно мотивованими значеннями, до яких належать і віддієслівні іменники, надзвичайно важливими є міжрівневі відношення мотивованого й мотивуючого слова.

У лінгвістичній літературі визначають, що віддієслівним іменникам властиві значення дії, суб'єкта, об'єкта, місця дії і т. ін., однак розглядаються ці типи переважно в словотвірному аспекті. Аналіз характеру співвідносності іменників із мотивуючим дієсловом дає можливість встановити види цієї співвідносності і зумовленість різних типів значень різними компонентами дієслівної семантики. Насамперед слід відзначити, що зв'язки мотивованого значення з мотивуючим можуть бути безпосередніми й опосередкованими.

Безпосередні зв'язки виражаються в *співвіднесеності* ЛСВ іменника з концептуальним (поняттєвим) значенням мотивуючого ЛСВ базового дієслова. У системі віддієслівних іменників безпосередньо мотивованими є значення дії, які мають ту ж поняттєву віднесеність, що й мотивуючий ЛСВ, але виражену в лексико-граматичних категоріях іменника.

Для семантичної структури віддієслівного іменника суттєвим є не тільки поняттєве ядро мотивуючого ЛСВ, а й ті компоненти дієслівного значення, які виражаються в обов'язкових синтагматичних зв'язках, зокрема зумовлених семантичною перехідністю мотивуючого слова. У системі іменників великий клас слів та ЛСВ багатозначних лексем, значення яких ґрунтується на понятті не про дію, а про явища, з якими дія пов'язана (суб'єкт, об'єкт, результат, знаряддя тощо), зв'язок відповідних іменних значень із семантикою мотивуючого слова можна назвати опосередкованим через зв'язки дії з суміжними явищами. Такі значення зумовлюються семантичною перехідністю дієслова.

Система значень віддієслівного іменника становить парадигму, склад якої залежить від семантичної перехідності мотивуючого слова. Ця залежність виявляється не тільки у відмінних наборах видів значень (дія, суб'єкт, об'єкт і т. д.), але і в способах диференціації однотипних для мотивованих перехідними й неперехідними дієсловами ЛСВ. Склад семантичної парадигми іменників, співвідносних із перехідними й неперехідними дієсловами, відрізняється, отже, типами значень, характером їх протиставлення, питомою вагою кожного з типів ЛСВ. У семантичній групі іменників із прямим значенням «дія» слова, співвідносні з семантично перехідними дієсловами, мають переважно похідні значення, зумовлені перехідністю, а в співвідносних із неперехідними — головним чином (70% похідних) значенням дії. У різних семантичних групах іменників (із прямим значенням «дія», з прямим значенням предмета, явища або особи) зв'язок парадигми значень із перехідністю виражається по-різному: у імен з прямим значенням дії — в системі похідних ЛСВ, з прямим значенням предмета або особи — в системі прямих ЛСВ, у системі їх диференціальних ознак в межах слова.

Значення, мотивовані семантичною перехідністю, «запрограмовані» в мотивуючому слові, вони властиві системі мови, хоч не завжди реалізуються в нормі. Відповідні значення можуть виражатися не тільки ЛСВ багатозначної лексеми, а й окремими словами, тому семантична парадигма лексеми є складовою частиною більш широкої парадигми однокореневих слів, мотивованих одним дієсловом. Така парадигма складається з віддієслівних імен різних семантичних груп.

Семантика ЛСВ може виражати зв'язок з різними значеннями базового слова, тому в іменній лексемі можуть існувати кілька однотипних ЛСВ, співвідносних з різними мотивуючими значеннями.

Значення, пов'язані з поняттєвим ядром мотивуючого ЛСВ і його обов'язковими зв'язками з суб'єктом, об'єктом і т. ін., є обов'язковими членами парадигми імен, мотивованих відповідним типом (перехідних чи неперехідних) дієслів. Проте в семантичній парадигмі можуть виникати факультативні значення місця, часу, способу і т. ін., які властиві тільки парадигмам, співвідносним із порівняно обмеженою семантичною групою дієслів або ж з окремими дієсловами (сезонні роботи, переміщення в просторі та ін.).

У нормі, можуть бути виражені не всі члени парадигми (в такому разі ми маємо неповну парадигму), може бути кілька однакових з невеликими семантичними відмінностями ЛСВ (в такому разі парадигма є надповною), подекуди трапляються тотожні в плані змісту значення (в таких випадках парадигми є надлишковими). Неповна парадигма, в разі потреби у відповідній номінативній одиниці може бути доповнена відсутнім членом. Із розгляду значень імен, мотивованих одним дієсловом, як семантичної парадигми, впливає висновок, що субстантивация дієприкметників зумовлюється не синтаксичними, а семантичними факторами: вона є засобом доповнення парадигми значень.

В останні роки в літературі з семасіології, крім поняття синтаксичної перехідності, вводиться поняття семантичної перехідності. Семантично перехідними є дієслова, при яких можливі об'єкти, виражені різними способами (прямі, непрямі, прийменникові). При цьому семантичне поняття розкривається через синтаксичні зв'язки. У системі значень мотивованих дієсловом іменників знаходять вираження не всі об'єктні зв'язки і не будь-які з них, а тільки та частина, що виражає відношення до прямого об'єкта та пов'язаного з ним непрямого об'єкта знаряддя. Це дає підстави виразити семантичну перехідність дієслова через семантичні зв'язки з мотивованими іменниками, тобто вважати семантичною перехідність, здатну знаходити вираження в значеннях мотивованих імен.

Другий аспект аналізу семантичної структури багатозначного слова полягає в розкритті епідигматичних відношень між ЛСВ в межах іменника. При цьому парадигма значень всередині іменника розглядається, з одного боку, в її зв'язках із семантикою мотивуючого слова, а з другого, є основою аналізу епідигматичних відношень між ЛСВ в багатозначному слові.

Із погляду епідигматики слово можна схарактеризувати за кількома ознаками. Одна із них полягає в розгляді лексеми за кількістю

ЛСВ, типом їх відношень до позамовного ряду та між собою, тобто за топологічною структурою.

За кількістю ЛСВ серед полісемантичних іменників, співвідношень із дієсловом, переважають лексеми з двома значеннями (69%). Тричленні структури трапляються значно рідше (18%), а структури з чотирьох і більше ЛСВ становлять усього 13%. Співвідношення слів двозначних і з більшою кількістю ЛСВ різне в різних семантичних групах аналізованих іменників. У лексем із прямим значенням дії двозначних слів значно менше, а в групі назв предметів, явищ і осіб двозначних більше, ніж у назв дій, відповідно менше слів тризначних і з більшою кількістю ЛСВ.

За характером позначення явищ позамовного ряду визначають прямі й похідні (переносні, вторинні, секундарні) значення. Перші з них сприймаються як такі, що спрямовані на явища безпосередньо, а другі — опосередковано, через порівняння, зіставлення з прямим ЛСВ. Тривалий час вважалось, що в структурі одного слова об'єднуються тільки пов'язані ієрархічно значення, серед яких одне повинно бути прямим, а інші похідними. Така структура виражає відношення семантичного підпорядкування і становить переважний тип зв'язків лексичних значень із позамовним рядом. Крім цього основного типу, у мові досить поширені (близько 12% полісемантичних віддієслівних іменників) слова, що мають два (рідко більше) значень, не пов'язаних зв'язками залежності. Такі структури ми називаємо структурами з паралельним зв'язком ЛСВ.

У словах із трьома значеннями, підпорядкованих зв'язком та об'єднаних ЛСВ, можливі три базових топологічних структури: з однорідним підпорядкуванням двох однотипних значень прямому, з неоднорідним підпорядкуванням двох різнотипних ЛСВ одному прямому, з послідовним підпорядкуванням кожного наступного значення не безпосередньо прямому, а найближчому попередньому похідному. Перші дві структури називають іще радіальними, останню — ланцюжковою. Топологічні структури з кількістю значень понад три, становлять собою різні комбінації трьох названих базових типів і паралельного зв'язку.

Одним із найсуттєвіших компонентів лексичного значення, як відомо, є його поняттєва основа (концептуальне, або сигніфікативне, значення). Тому важливим аспектом дослідження семантичної структури багатозначного слова в епідигматиці є аналіз відношень між поняттєвими компонентами значеннь. Розгляд цього питання стосовно віддієслівних іменників доводить, що в різних парадигмах

значень залежно від характеру останніх можливі різні відношення: ЛСВ можуть виражати однорідні, рідко рівнозначні поняття. Значення, що виражають тотожні поняття, об'єднуються в структурі полісемантичного слова спільним поняттям. ЛСВ, в основі яких лежать рівнозначні поняття, об'єднуються в одній лексемі спільним предметним планом і планом вираження. ЛСВ, які мають різні поняттєвий і предметний компоненти значення, належать до однієї лексеми завдяки спільній звуковій формі (план вираження) і наявності спільних суттєвих ознак, якими для віддієслівного іменника є відношення до однієї дії. Наявність спільних ознак встановлює певний тип смислової залежності ЛСВ в межах слова.

Порівняння лінгвального й логічного членування полісемантичного слова підтверджує думку, що ці явища не збігаються. Більшість значень лексеми перебувають у відношеннях лексичної перехресності, яка відрізняється від логічної тим, що при лексичній залежності відповідного типу два значення мають частину спільних ознак і здебільшого відрізняються обсягом понять, у той час як при логічній перехресності два поняття мають частину спільного обсягу.

Зіставлення топологічної й поняттєвої структур слова дає підстави зробити висновок, що логічна й лінгвальна характеристики слова відрізняються також тим, що логічне й лінгвальне підпорядкування, супідрядність і т. ін. не збігаються.

Поняттєва характеристика полісемантичного слова має важливе значення для практики укладання словників, оскільки дає об'єктивні критерії розмежування значень для великої кількості слів і відтінків слова: значення, що виражають різні поняття, виявляють відмінності на рівні ЛСВ, а не його відтінку.

Як уже відзначалось, одним із важливих висновків є те, що типи смислових відношень між ЛСВ є важливим елементом синхронічної структури полісемантичного слова, що смислові зв'язки, які виникли в діахронії, набувають системоорганізуючого значення в синхронії. Не менш важливим, на наш погляд, є також зроблений на підставі зіставлення парадигм значень і типів смислових зв'язків у полісемантичному віддієслівному іменнику висновок, що ці два явища (типи значень — смислові зв'язки) є співвідносними: певним типам значень відповідають певні типи відношень. Це дає підстави вважати, що типи смислових зв'язків (в усякому разі при такому високому ступені регулярності значень, як в аналізованій групі слів) теж становлять своєрідну парадигму.

При розгляді типів лексичних значень робиться висновок, що для структури полісемантичного слова важливими є такі типи, як функціонально-синтаксично обмежені, фразеологічно зв'язані значення. Проте перші два типи, з одного боку, і третій, з другого, становлять різні рівні аналізу слова: перші становлять окремі ЛСВ і ускладнюють структуру лексеми, третій ускладнює структуру ЛСВ, будучи його частиною.

Аналіз функціонально-синтаксично обмежених і синтаксично зумовлених значень дає можливість більш повно визначити їх диференціальні ознаки: функціонально-синтаксично обмежені значення виникають на рівні словоформи або частини словоформи, що спричиняється до лексикалізації відповідних форм і переходу в інші (переважно невідмінювані) частини мови. Очевидно, цим переходом пояснюється порівняно невелика кількість ЛСВ відповідного типу. Конструктивно зумовлений тип виникає на рівні ЛСВ і має парадигму словоформ. При дослідженні питання про морфологічно зумовлені значення робиться висновок, що відмінність у формах числа, у флексіях *-а*, *-у* родового відмінка іменників чоловічого роду не створюють значення, а тільки маніфестують його, будучи проявом семантичних відмінностей. Отже, морфологічна «зумовленість» є явищем іншого плану, ніж названі раніше типи.

Розгляд співвідношення полісемії й омонімії приводить до висновку, що взаємодія полісемії й омонімії є складнішою, ніж нерідко вважається: вона виражається не тільки в поділі полісемантичної лексеми на омонімічні слова, а і в інтеграції омонімічних утворень у полісемантичне слово. Цей шлях видається більш продуктивним і є важливим способом упорядкування лексичної системи через усунення надмірної омонімічності.

Дослідження структури синонімічних груп виявляє два основних типи їх організації — синонімічний ряд, у якому всі члени пов'язані один з одним, і синонімічне гніздо, в якому члени пов'язані з домінантою, а через неї — між собою. У складніших групах можливі комбінації цих основних типів.

Розгляд морфологічного складу синонімів до віддієслівних іменників доводить, що відмінності в семантичній структурі слів, до складу яких входять однокореневі утворення (наприклад, на *-нн-я*, *-тт-я* та інших словотвірних моделей), є відмінністю і в семантиці відповідних ЛСВ, що й дає підстави вважати подібні слова однокореневими синонімами. Лексичних же дублетів, які мають однаковий

поняттєвий компонент значення і тотожний набір ЛСВ, в українській мові небагато.

Між синонімічними групами, до складу яких входять ЛСВ одного полісемантичного іменника, можливі три типи відношень: 1. Відношення зовнішньої тотожності полягають у тому, що ЛСВ вступають у синонімічні зв'язки з різними значеннями одного слова. У такому разі синонімічні групи тотожні в плані вираження й відмінні в плані змісту. 2. При перехресних відношеннях синонімічні групи мають як тотожні в плані вираження, так і відмінні члени. 3. Відношення повної опозиції виявляється в тому, що ЛСВ вступають у синонімічні зв'язки з різними словами. Два останніх типи зв'язків є засобом експлікації відмінностей у значеннях.

Відмінності семантичних груп віддієслівних іменників виражаються як у характері відношень між синонімічними групами, так і в кількості синонімів при прямих і похідних значеннях, а також у кількості членів синонімічної групи при різних типах значень.

Характер антонімічних зв'язків між ЛСВ двох слів залежить від типу співвідносності їх топологічних структур. При відношеннях паралелізму, за якого двом або кільком ЛСВ одного слова відповідають два або кілька антонімічних значень другого, ЛСВ вступають в антонімічні групи, тотожні за звуковою формою. Другим типом є такі відношення, за яких лексема різними ЛСВ вступає в антонімічні зв'язки з різними словами.

Отже, дослідження співвідношення синонімічних і антонімічних груп, до складу яких входять ЛСВ полісемантичного слова, показує, що відмінності в міжсистемних зв'язках виявляються в плані змісту, але не завжди знаходять відбиття в плані вираження. Даний тип відмінностей залежить від типів значень та їх епідигматичних зв'язків, отже, є проявом внутрішньослівних і міжрівневих залежностей.

Таким чином, семантична структура багатозначного слова є складним, багатокомпонентним явищем, усі елементи якого перебувають у багатоманітних, багатовимірних відношеннях.

Зіставлення взаємодії полісемії та омонімії, полісемії та антонімії, синонімії та антонімії, лексичних парадигм і полісемії і т. ін. дає можливість не тільки підтвердити висновок про складну й тісну взаємодію цих явищ, але й зробити висновок про те, що всі ці зв'язки ґрунтуються на полісемії. Отже, саме полісемія, очевидно, є основою всієї лексичної системи, основою, яка пов'язує окремі мікросистеми в єдине ціле.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Абаев В. И. О подаче омонимов в словаре // Вопросы языкознания.— 1957.— № 3.— С. 31–34.
2. Александров П. С. О некоторых теоретических положениях книги Звегинцева В. А. «Семасиология» // Вестник Московского университета.— Т. V.— 1960.— № 4.— С. 79–83.
3. Амосова Н. Н. К вопросу о лексическом значении слова // Вестник Ленинградского университета. Серия истории, языка и литературы.— № 2.— Вып. 1.— 1957.— С. 152–168.
4. Андел В. П. Віддієслівні абстрактні іменники в чеській мові порівняно з іншими слов'янськими мовами // Мовознавство.— 1970.— № 3.— С. 26–31.
5. Аничков И. Е. Об определении слова. Морфологическая структура слова в языках различных типов.— М.—Л., 1963.— 291 с.
6. Апресян Ю. Д. Лексическая семантика. Синонимические средства языка.— М.: Наука, 1974.— 367 с.
7. Апресян Ю. Д. О регулярной многозначности // Известия АН СССР. Серия литературы и языка.— 1971.— Т. 30.— № 6.— С. 509–523.
8. Апресян Ю. Д. Проблема синонима // Вопросы языкознания.— 1957.— № 6.— С. 84–89.
9. Апресян Ю. Д. Синонимия и синонимы // Вопросы языкознания.— 1969.— № 4.— С. 75–92.
10. Апресян Ю. Д. Современная лексическая семантика. Вопросы семантического описания // Русский язык в национальной школе.— 1972.— № 2.— С. 2–15.
11. Аристотель. О душе.— М.: Соцэкгиз.— 1937.— 179 с.
12. Арнольд В. И. Полисемия существительного и лексико-грамматические разряды // Иностранный язык в школе.— 1969.— № 5.
13. Арсентьева М. Г., Строева Т. В., Хамзина А. П., Многозначность и омонимия.— Ленинград: Издательство Ленинградского университета, 1966.— 131 с.
14. Арутюнова Н. Д. Типы языковых значений: Оценка, событие, факт.— М.: Наука, 1988.— 895 с.
15. Ахманова О. С. Очерки по общей и русской лексикологии.— М.: Учпедгиз, 1957.— 295 с.

16. Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов.— М.: Советская энциклопедия, 1968.— 607 с.
17. Ахманова О. С. Словарь омонимов русского языка.— М.: Советская энциклопедия, 1974.— 447 с.
18. Бабкин А. М. К вопросу о лексико-грамматических отношениях // Вопросы грамматики.— М.—Л.: АН СССР, 1960.— 471 с.
19. Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка.— М.: Издательство иностранной литературы, 1955.— 412 с.
20. Балли Шарль. Французская стилистика.— М.: Издательство иностранной литературы, 1961.— 394 с.
21. Барзилович А. М. О применении методов изучения значений слова к разграничению омонимии и полисемии // Вісник Київського університету.— № 10.— Серія «Філологія».— 1968.— С. 84—94.
22. Безруков В. И. Эмоционально-экспрессивный фактор и лексическое значение // Вопросы лексикологии.— Свердловск: Издательство Свердловського государственного педагогического института.— Сб. 97.— 1969.— 128 с.
23. Бережан С. Г. Семантическая эквивалентность лексических единиц.— Кишинев: Штиинца, 1973.— 371 с.
24. Білодід О. І. Вчення О. Потєбні про значення слова // Мовознавство.— 1967.— № 4.— С. 27—34.
25. Білоусенко П. І. Історія суфіксальної системи українського іменника: Назви осіб чоловічого роду.— К.: КДПУ, 1993.— 215с.
26. Блумфилд Л. Язык.— М.: Прогресс, 1968.— 601 с.
27. Брутян Г. А. Лингвистическое моделирование мира и его роль в познании // Вопросы философии.— 1972.— № 10.— С. 87—97.
28. Бублейник Л. В. Про міжмовні лексико-семантичні співвідношення // Мовознавство.— 1971.— № 6.— С. 52—59.
29. Будагов Р. А. Многозначность слова // Филологические науки.— 1958.— № 1.
30. Будагов Р. А. История слова в истории общества.— М., 1971.— 269 с.
31. Будагов Р. А. Человек и его язык.— М.: Издательство Московского университета, 1974.— 491 с.
32. Будагов Р. А. Язык, история и современность.— М.: Издательство Московского университета, 1971.— 300 с.
33. Булаховський Л. А. Нариси з загального мовознавства.— К.: Радянська школа, 1955.— 247 с.

34. Булаховський Л. А. Нариси з мовознавства // Українська мова в школі.— 1952.— № 6.— С. 20–29.
35. Булич П. В. О соотносительности имен действия с коррелятивными по виду глаголами в контексте // Ученные записки ЛГПИ, 1970.— Т. 4. С. 471–478.
36. Булыгина Т. В. О нейтрализации семантических оппозиций. Единицы разных уровней грамматического строя языка и их взаимодействие.— М., 1969.— С. 310–316.
37. Буторева А. А. Семантическая структура глагольных фразеологизмов и их однословных соответствий в восточно-славянских языках // Труды Самаркандского университета. Новая серия. Вып. 219. Вопросы фразеологии.— Ч. II.— Самарканд, 1972.— С. 91–97.
38. Васильев Л. М. Семантические классы русского глагола. /Глаголы чувства, мысли, речи и поведения/.— Автореф. дис... д-ра филол. наук.— Ленинград: Изд. АН СССР — 1971.— 38 с.
39. Введенская Л. А. К вопросу о путях развития омонимов в русском языке // Русский язык в школе.— 1961.— № 3.— С. 5.
40. Введенская Л. А. Словарь антонимов русского языка.— Ростов-на-Дону, 1971.— 166 с.
41. Вежбицкая А. Семантические универсалии и описание языков.— М.: Языки русской культуры, 1999.— 776 с.
42. Виноградов В. В. О взаимодействии лексико-семантических уровней с грамматическими в структуре языка // Мысли о современном русском языке.— М.: Просвещение, 1969.— С. 5–23.
43. Виноградов В. В. О грамматической омонимии в современном русском языке // Русский язык в школе.— 1940.— № 1.— С. 1.
44. Виноградов В. В. Об омонимии и смежных явлениях // Вопросы языкознания.— 1960.— № 5.— С. 3–17.
45. Виноградов В. В. Основные типы лексических значений // Вопросы языкознания.— 1953.— № 5.— С. 3–29.
46. Виноградов В. В. Русский язык. Грамматическое учение о слове.— М.: Высшая школа, 1972.— 614 с.
47. Виноградов В. В. Словообразование в его отношении к грамматике и лексикологии // Вопросы теории и истории языка.— М., 1952.— С. 99–153.
48. Виноградов В. В. Смысловая структура слова и семантическая группа в структуре семасиологического уровня.— Л.: Ленинградский государственный педагогический университет, 1971.— 25 с.

49. Вихованець І., Городенська К. Теоретична морфологія української мови.— К.: Пульсари, 2004.— 398с.
50. Гак В. Г. К проблеме семантической синтагматики // Проблемы структурной лингвистики.— М.: Наука, 1972.— 554 с.
51. Галкина-Федорук Е. М. Современный русский язык. Лексика.— М.: Издательство Московского университета, 1954.— 204 с.
52. Галкина-Федорук Е. М., Горшкова К. В., Шанский Н. М. Современный русский язык.— Ч. I.— М.: Издательство Московского университета.— 1962.— 344 с.
53. Гарипова Н. Д. К характеристике семантической структуры многозначных глаголов // Очерки по семантике русского глагола.— Уфа: Издательство Башкирского университета, 1971.— С. 3—11.
54. Гержедович І. К. Співвідношення «поняття» та «лексичного значення» з погляду формальної логіки // Мовознавство.— 1969.— № 4.— С. 26—29.
55. Глиссон Г. Введение в дескриптивную лингвистику.— М., 1959.
56. Гнатюк Г. М. Граматичний аспект у лексикографії // Мовознавство.— 1967.— № 3.— С. 30—39.
57. Голобородько К. Ю. Поетическое творчество и проблемы идиостиля. Монография.— Херсон, Олди-плюс, 2001.— 168 с.
58. Голобородько К. Ю. Формування мовної картини світу засобами синонімії (на матеріалі української поезії) // Лінгвістичні дослідження. Збірник наукових праць: За редакцією професора Л. А. Лисиченко.— Вип. 7.— Харків.— ХДПУ, 2001.— С. 174—178.
59. Головащук С. І. Розмежування значень слів у двомовному словнику // Мовознавство.— 1970.— № 4.— С. 15—25.
60. Головин Б. Н. О типах лексических значений слов русского языка // Ученые записки Горьковского университета. Серия «Филология».— Вып. 59.— 1960.— С. 3—13.
61. Горнунг Б. В. О природе синонимии в языке и теоретических предпосылках составления синонимических словарей // Вопросы языкознания.— 1965.— № 5.— С. 95—100.
62. Городецкий Б. К проблеме семантической типологии.— М.: Издательство Московского университета, 1969.— С. 200—220.
63. Гринчишин Д. Г. Явища субстантивації в українській мові.— К.: Наукова думка, 1965.— 110 с.
64. Гурська А. І. Паралелізм чи широка семантика (на матеріалі деяких англійських дієслів руху) // Особливості розвитку сучасних германських і романських мов.— Ужгород, 1974.— С. 9—12.

65. Гурычева М. С. О типах лексической полисемии в современном французском языке // Сборник статей по языкознанию. Профессору Московского университета В. В. Виноградову в день его 60-летия.— М.: Издательство МГУ, 1958.— С. 130–153.
66. Демський М. Т. Дієслівні фразеологічні омоніми // Українська мова і література в школі.— 1974.— № 3.— С. 43–46.
67. Денисов П. Н. Очерки по русской лексикологии и учебной лексикографии.— М.: Издательство Московского университета, 1974.— 254 с.
68. Деркач П. М. Короткий словник синонімів української мови.— Львів — Краків — Париж: Просвіта, 1993.— 203 с.
69. Дідківська Л. П., Родніна Л. О. Словотвір, синонімія, стилістика.— К.: Наукова думка, 1982.— 170 с.
70. Довга Т. М. Адвербіалізація іменникових словоформ родового відмінка // Питання словотвору східнослов'янських мов.— К.: Наукова думка, 1969.— С. 116–117.
71. Дорошенко С. І. Загальне мовознавство.— К., 2005.
72. Дослідження з лексикології та лексикографії.— К.: Наукова думка, 1965.— 274 с.
73. Дятчук В. В., Пустовіт Л. О. Семантична структура і функціонування лексики української літературної мови.— К.: Наукова думка, 1983.— 253 с.
74. Евгеньева А. П. Введение // Словарь синонимов русского языка.— Т. I.— Л., 1970.— С. 5–19.
75. Евгеньева А. П. Основные вопросы лексической синонимии // Очерки по синонимике современного русского литературного языка.— М.—Л.: АН СССР, 1966.— С. 4–29.
76. Ельмслев Л. Можно ли считать, что значения слов образуют структуру? // Новое в лингвистике.— Вып. II.— М.: Издательство Прогресс, 1962.— 658 с.
77. Есперсен О. Философия грамматики.— М.: Издательство иностранной литературы, 1958.— 404 с.
78. Ефремов А. Ф. Многозначность слова // Русский язык в школе.— 1957.— № 3.— С. 7.
79. Жовтобрюх М. А. Мова української періодичної преси.— К.: Наукова думка, 1970.— 302 с.
80. Жовтобрюх М. А. Українська літературна мова.— К.: Наукова думка, 1984.— 255 с.

81. Жуков В. П. Соотношение фразеологической единицы и ее компонентов со словами свободного употребления // Филологические науки.— 1962.— № 3.— С. 82–93.
82. Залевская А. А. Слово в лексиконе человека: Психолингвистическое исследование.— Воронеж: Издательство Воронежского университета, 1990.— 206 с.
83. Звегинцев В. А. О принципах семасиологических исследований. Автореф. дис. ... докт. филол. наук.— М.: Издательство Московского университета, 1954, 32 с.
84. Звегинцев В. А. Проблема значения в современном зарубежном языкознании // Новое в лингвистике.— Вып. II.— М., 1962.
85. Звегинцев В. А. Семасиология.— М.: Издательство Московского университета, 1957.— 321 с.
86. Земская Е. А. Понятие производности, членимости и оформленности основ // Развитие словообразования в современном русском языке.— М., 1966.— С. 3–12.
87. Земская Е. А. Современный русский язык. Словообразование.— М.: Просвещение, 1973.— 303 с.
88. Иванникова Е. А. К вопросу о взаимоотношении понятия варианта с понятием синонима // Синонимы русского языка и их особенности.— Л.: Наука, 1972.— С. 23–59.
89. Иванникова Е. А. Синонимические отношения слов с грамматически обусловленным лексическим значением // Очерки по синонимике современного русского литературного языка.— М.— Л.: АН СССР, 1966.— С. 30–47.
90. Иванова Т. Ф. О семантической регулярности словообразовательно соотносительных слов.— Автореф. дис. ... канд. филол. наук.— М., 1975.— 24 с.
91. Исследования по лексикологии и грамматике русского языка.— К., 1975.— 149 с.
92. Іжакевич Г. П. Питання російсько-українських мовних зв'язків.— Київ: АН УРСР, 1954.— 104 с.
93. Іжакевич Г. П. Українсько-російські мовні зв'язки радянського часу.— К.: Наукова думка, 1969.— 304 с.
94. Калинин А. В. Лексика русского языка.— М.: Издательство Московского университета, 1971.— 231 с.
95. Калинович М. Я. Вступ до мовознавства.— Вип. I.— К.-Л.: Радянська школа, 1947.— 112 с.

96. Касарес Х. Введение в современную лексикографию.— М.: Издательство иностранной литературы, 1958.— 354 с.
97. Кацнельсон С. Д. Содержание слова, значение и обозначение.— М.— Л.: Наука, 1965.— 110 с.
98. Киселева Л. А. Коммуникативные языковые функции и семантическое строение словесного значения // Проблемы семантики,— М.: Наука, 1974.— С. 66–75.
99. Киселева Л. А. О некоторых типах лексических значений слова // Ученые записки ЛГПИ им. Герцена. Труды по русскому языку.— Т. 324.— 1969.
100. Кистанова М. А. Метод «синтаксических подстановок» при анализе семантической структуры словообразования // Вопросы грамматики и словообразования.— М., 1966.— С. 84–166.
101. Клаус Георг. Введение в формальную логику.— М.: Издательство иностранной литературы, 1960.— 507 с.
102. Клименко А. П. Вопросы психолингвистического изучения семантики.— Минск: Высшая школа, 1970.— 206 с.
103. Климова Л. И. Антонимичные значения полисемантических слов в современном русском языке. Автореф. дис. ... докт. филол. наук.— Л., 1975.— 22 с.
104. Ключева В. И. Краткий словарь синонимов русского языка.— М.: Учпедгиз, 1956.— 279 с.
105. Ключева В. И. Проблема антонимов // Ученые записки Первого Московского педагогического института иностранных языков.— Т. 9.— 1956.— С. 75–85.
106. Ковалик І. І. Семантична будова слова в сфері мови та мовлення // Студії з мовознавства.— К.: Вища школа, 1975.— С. 17–20.
107. Ковалик І. І. Слова з конкретним і абстрактним значенням // Українська мова і література в школі, 1977.— № 4.— С. 37–43.
108. Ковтун Л. С. О значении слова // Вопросы языкознания.— 1955.— № 5.— С. 65–78.
109. Коломієць В. Т. Розвиток лексики слов'янських мов у післявоєнний період.— Київ: Наукова думка, 1973.— 304 с.
110. Комарова К. О. Про характер запозичення полісемантичного слова // Мовознавство, 1974.— № 4.— С. 28–32.
111. Комарова Л. М. Некоторые замечания об особенностях качественно различных значений многозначного слова // Вопросы истории русского языка.— 1959.— С. 21–35.

112. Комиссаров В.Л. Проблема определения антонима // Вопросы языкознания.— 1957.— № 2.— С. 49–58.
113. Комлев Н. Г. Компоненты содержательной структуры слова.— М.: Издательство Московского университета, 1969.— 191 с.
114. Конецкая В. П. Принципы классификации лексических значений слова. (К вопросу о системе лексических значений) // Ученые записки МГПИ им. В. И. Ленина. Факультет иностранных языков.— Т. 93.— Вып. 1.— 1956.
115. Кононенко В. І. Омоніміка синтаксичних конструкцій // Мовознавство.— 1971.— № 2.— С. 23–33.
116. Кононенко В. І. Омоніміка фразеологічних зворотів і вільних сполучень слів // Українська мова і література в школі.— 1974.— № 3.— С. 35–42.
117. Копнин П. В. Диалектика как логика.— К.: Издательство Киевского университета, 1961.— 448 с.
118. Космеда Т. Аксеологічні аспекти прагмалінгвістики: Формування і розвиток категорії оцінки.— Львів: ЛНУ, 2000.— 349 с.
119. Коссек Н. В. К вопросу о логической сочетаемости // Вопросы языкознания.— 1966.— № 1.— С. 97–102.
120. Костючук Л. Я. Взаимосвязь значения и сочетаемости лексем в древнерусском языке // Актуальные проблемы исторической лексикологии восточнославянских языков.— Днепропетровск, 1975.— С. 36.
121. Котелова Н. З. Значение слова и его сочетаемость.— Л.: Наука, 1975.— 163 с.
122. Котелова Н. З. Указания на синтаксические связи слов в толковом словаре как средство разграничения смысловых различий // Лексикографический сборник.— М., 1957.
123. Кочерган М. П. Лексика часових понять в українській мові // Лексикологія і лексикографія.— Ч. II.— К.: Наукова думка, 1966.— С. 53–64.
124. Крапивина Л. Л. Установление смысловой иерархии в системе значений многозначных слов методом дистрибутивного анализа // Труды Томского университета.— 1968.— Т. 197.— С. 37–41.
125. Критенко А. П. Абсолютна і відносна омонімія й її подача в українсько-російському словнику // Лексикографічний бюлетень.— Вып. IX.— 1963.— 128 с.

126. Критенко А. П. Омонімія симетрична і асиметрична // Структура і розвиток слов'янських мов. Слов'янське мовознавство.— Т. V.— К.: Наукова думка, 1967.— С. 8–22.
127. Критенко А. П. Тематичні групи слів і омонімія // Слов'янське мовознавство.— Т. IV.— 1962.— 283 с.
128. Кротевич С. В., Родзевич Н. С. Словник лінгвістичних термінів.— К.: АН УРСР, 1957.— 235 с.
129. Кузнецов О. Д. О глаголах, изменяющих значение в связи с переменной субъекта действия // Современная русская лексикология.— М., 1966.— С. 56–64.
130. Кузнецов П. С. Опыт формального определения слова // Вопросы языкознания.— 1964.— № 5.— С. 75–78.
131. Кузнецова А. И. Понятие семантической системы языка и методы ее исследования.— М.: Издательство Московского университета, 1963.— 59 с.
132. Курилович Е. Р. Заметки о значении слова // Вопросы языкознания, 1955.— № 3.— С. 73–81.
133. Курс сучасної української літературної мови.— Т. I.— К.: Радянська школа, 1951.— 519 с.
134. Левицкий В. В. Проблемы экспериментальной семасиологии. Автореферат дис. ... доктора филол. наук: Издательство Киевского университета, 1975.— 48 с.
135. Левицкий В. В. Вивчення смислової структури слова з допомогою асоціативної методики // Мовознавство.— 1972.— № 3.— С. 22–32.
136. Левковская К. А. Основа слова и слово // Сборник статей по языкознанию. Професору МГУ академику В. В. Виноградову в день его 60-летия.— М.: Издательство МГУ.— 1958, С. 214–230.
137. Левковская К. А. Основные проблемы общей теории слова и структурно-семантические особенности лексики конкретного языка. Автореферат дис. ... доктора филол. наук.— М.: Издательство Московского университета, 1963.— 47 с.
138. Лексикология та лексикографія.— К.: Наукова думка, 1966.— 211 с.
139. Лисиченко Л. А. Лексикология сучасної української мови. Семантична структура слова.— Харків: Вища школа, 1977.— 112 с.
140. Лисиченко Л. А. Лексико-семантична система української мови. Х.: Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди, 2006.— 148 с.

141. Лисиченко Л. А. Топологічна структура полісемантичних іменників у сучасній українській мові // Мовознавство.— 1977.— № 2.— С. 23–27.
142. Логика.— М.: Государственное издательство политической литературы, 1956 (АН СССР, Институт философии).— С. 28–69.
143. Ломтев Т. П. Принцип отражения и его значение для лингвистической семантики // Филологические науки.— 1970.— № 1.— С. 69–80.
144. Лопатин В. В. Множественность мотивации и ее отражение в отглагольном именном словообразовании // Русский язык в школе.— 1976.— № 2.— С. 77–84.
145. Лыков А. Г. Заметки об окказиональных и потенциальных словах // Научные труды Краснодарского пединститута.— 1968. Вып. 104.— с. 5–19.
146. Лыков А. Г. Современная русская лексикология (Русское окказиональное слово).— М.: Высшая школа, 1976.— 118 с.
147. Маковский М. М. Экстраполяция лексико-семантических систем // Вопросы языкознания.— 1970.— № 3.— С. 45–57.
148. Маленко О. О. Лінгвопоетика Всесвіту в українському художньому тексті: еволюція смислів.— Х.: Видавнича група «Основа».— 2004.— 198 с.
149. Манакин В. Н. Сопоставительная лексикология.— К.: Знання, 2004.— 362 с.
150. Маслов Ю. С. Введение в языковедение.— М.: Высшая школа, 1975.— 327 с.
151. Мельничук А. С. Понятие системы и структуры языка в свете диалектического материализма // Ленинизм и теоретические проблемы языкознания.— М., 1970.— С. 38–69.
152. Михедова Л. Г. Опыт компонентного анализа лексики // Вестник МГУ.— Серия Х «Филология».— 1969.— № 4.— С. 81–88.
153. Михневич А. Е. О взаимодействии семантики и синтаксиса (Понятийная категория и ее языковое выражение) // Филологические науки.— 1969.— № 6.— С. 101–108.
154. Мишурова Т. И. К вопросу о развитии конструктивно-обусловленных значений имен существительных (Модель «существительное + существительное в родительном падеже») // Программа и тезисы докладов на VIII научно-методической конференции Северо-западного объединения кафедр русского языка пединститутов.— Л.: Издательство ЛГПИ, 1966.— С. 75–77.

155. Молотков А. И. Основы фразеологии русского языка. Автореферат дис. ... доктора филол. наук.— Л., 1971.— 42 с.
156. Москович В. А. Глубина и длина слов в естественных языках // Вопросы языкознания.— 1967.— № 6.— С. 17–33.
157. Муқан Г. М. Багатозначність і омонімія // Українська мова і література в школі.— 1970.— № 8.— С. 30–36.
158. Муравицкая М. П. Некоторые вопросы полисемии.— К.: Издательство Киевского университета, 1964.— 33 с.
159. Муравицкая М. П. Разграничение значений полисемичных слов. (На материале глаголов современного русского языка брать — взять, нести, поднять — поднимать, принять — принимать, ставить). Автореферат дис. ... канд. филол. наук.— К.: АН УССР. 1966.— 16 с.
160. Муравицька М. П. Про співвідношення інтуїтивних і формальних критеріїв у процесі структурного аналізу на лексичному рівні // Мовознавство.— 1969.— № 4.— С. 29–39.
161. Мышление и язык.— М.: Госполитиздат.— 1957.— 407 с.
162. Найда Е. А. Анализ значения и составление словарей // Новое в лингвистике.— Вып. II.— 1961.— С. 45–71.
163. Недбайло Л. І. Граматичні і словотвірні значення категорії числа іменників // Питання словотвору східнослов'янських мов.— К.: Наукова думка, 1969.— С. 75–76.
164. Никитевич В. М. Об одном аспекте исследования деривационной системы субстантива // Вопросы языкознания.— 1970.— № 5.— С. 58–61.
165. Новак Л. Основные единицы грамматической системы и типологии языка // Пражский лингвистический кружок.— М.: Прогресс, 1967.— С. 119–123.
166. Новиков Л. А. Антонимия в русском языке.— М.: Издательство Московского университета, 1973.— 290 с.
167. Новоселова Т. И. Об изучении тематических групп лексики // Русский язык в школе.— 1972.— № I.— С. 61–74.
168. Общее языкознание. Внутренняя структура языка.— М.: Наука, 1972.— 265 с.
169. Общее языкознание. Формы существования, функции, история языка.— М.: Наука, 1970.— 603 с.
170. Ожегов С. И. Лексикология. Лексикография. Культура речи.— М.: Высшая школа, 1974.— 352 с.

171. Олексенко О. А. Типологія граматично зв'язаних значень слів.— Харків: ХНПУ, 1999.— 136 с.
172. Паламарчук Л. С. Українська радянська лексикографія.— К., 1978.— 202 с.
173. Панов М. В. О слове как единице языке // Ученые записки МОГПИ.— Т. 51.— М., 1956.
174. Пауль Г. Принципы истории языка.— М.: Издательство иностранной литературы, 1960.— 500 с.
175. Пелепейченко Л. Н. Переходные типы значения слов (На материале русского языка).— Харків: ХДПУ, 1994.— 121с.
176. Перебейнос В. И. Об использовании структурных методов для разграничения значений многозначного глагола // Вопросы языкознания, 1962.— № 3.— С. 56—61.
177. Пешковский А. М. Вопросы методики родного языка, лингвистики и стилистики.— М.— Л.: Госиздат, 1930.— 176 с.
178. Пешковский А. М. Избранные труды.— М.: Учпедгиз, 1959.— 252 с.
179. Пешковский А. М. Русский синтаксис в научном освещении.— М.: Государственное учебно-педагогическое издательство, 1956.— 511 с.
180. Пизани В. Этимология.— М.: Издательство иностранной литературы, 1956.— 186 с.
181. Питання граматики і лексикології української мови. Збірник статей.— К.: АН УРСР, 1963— 111 с.
182. Питання структурної лексикології.— К.: Наукова думка, 1970.— 242 с.
183. Пінчук О. Ф. Значення словотвірних моделей віддієслівних іменників в українській мові // Студії з мовознавства.— К.: Вища школа, 1975.— С. 85—90.
184. Пінчук О. Ф. Словотвірна структура віддієслівних іменників сучасної української літературної мови // Морфологічна будова сучасної української мови.— К.: Наукова думка, 1975.— С. 35—82.
185. Покровский М. М. Избранные работы по языкознанию.— М., Издательство АН СССР, 1959.— 382 с.
186. Покровский М. М. Материалы для исторической грамматики латинского языка // Ученые записки Московского университета.— Вып. 25.— 1899.— С. 64—70.
187. Попова З. Д., Стернин И. А. Очерки по когнитивной лингвистике. 3-е изд.— Воронеж: Истоки, 2003.— 191с.

188. Потебня А. А. Из записок по русской грамматике, т. IV.— М.— Л.: Издательство АН СССР, 1941.— 318 с.
189. Потебня А. А. Из записок по русской грамматике, т. III.— М.: Просвещение, 1968.— 451 с.
190. Потебня А. А. Из записок по теории словесности.— Харьков, 1905.
191. Психология. Под ред. Ковалева А. Г., Степанова А. А., Шабалина С. Н.— М.: Просвещение, 1966.— 451 с.
192. Развитие лексики современного русского языка.— М.: Наука, 1965.— 135 с.
193. Ращинська Г. М. Словотвірна структура українських віддієслівних іменників // Питання словотвору східнослов'янських мов.— К.: Вища школа, 1969.— С. 77–78.
194. Ращинська Г. М. До питання про розвиток абстрактної лексики української мови за радянської доби // Питання літературознавства і мовознавства.— Х.: Видавництво Харківського університету, 1967.— С. 129–130.
195. Редин П. А. Фразеологизмы с пространственным и временным значением в украинском языке.— Автореферат дис. ... канд. филол. наук.— Харьков, 1989.— 16с.
196. Реформатский А. А. Введение в языкознание.— М.: Просвещение, 1972.— 489 с.
197. Русанівський В. М. Структура лексичної й граматичної семантики.— К.: Наукова думка, 1998.
198. Русанівський В. М. Структура українського дієслова.— К.: Наукова думка, 1971.— 315 с.
199. Русский язык и советское общество. Лексика современного русского литературного языка.— М.: Наука, 1968.— 185 с.
200. Селиванова О. О. Актуальні напрямки сучасної лінгвістики (аналітичний огляд).— К.: Фітосоціоцентр, 1999.— 147с.
201. Селивестрова О. Н. Компонентный анализ многозначных слов. (На материале некоторых русских глаголов).— М.: Наука, 1975.— 240 с.
202. Селивестрова О. Н. О роли исследования свойств денотатов при выделении семантических компонентов // Материалы второго симпозиума по психолингвистике.— М., 1968.
203. Семенова Т. Имена существительные с синтаксически несвободными значениями в современном русском языке. Автореф. дис. ... канд. филол. наук.— Саратов, 1967.— 17 с.

204. Семчинський С. В. Семантична інтерференція мов.— К.: Наукова думка, 1974.— 255 с.
205. Сепир Э. Язык. Введение в изучение речи.— М.—Л.— 1934.— 222 с.
206. Серебренников Б. А. К проблеме типов лексической и грамматической абстракции // Вопросы грамматического строя.— М.: АН СССР, 1955.— С. 54—74.
207. Сеченов И. М. Избранные философские и психологические произведения.— М.: Государственное издательство политической литературы, 1947.— 647 с.
208. Синонимы русского языка и их особенности.— Л.: Наука, 1972.— 243 с.
209. Сич В. Ф. Лексико-семантичні групи іменників // Українська мова і література в школі.— 1974.— № 6.— С. 23—32.
210. Скаличка В. Асимметрический дуализм знаковых единиц // Пражский лингвистический кружок.— М.: Прогресс, 1967.
211. Скрипник Л. Г. Фразеологія української мови.— К.: Наукова думка, 1973.— 279 с.
212. Словарь синонимов русского языка.— Т. I.—Л., 1970.— 678 с.; Т. II. — Л. 1972.— 856 с.
213. Словник синонімів української мови у 2 т.— Київ: Наукова думка, 1999 — 2000.
214. Словник української мови в 11 томах.— Київ: Наукова думка, 1970—1980.
215. Смирницкий А. В. Звучание слова и его значение // Вопросы языкознания.— 1960.— № 5.— С. 112—116.
216. Смирницкий А. И. Звучание слова // Вопросы языкознания, 1955.— № 2.— С. 79—89.
217. Смирницкий А. И. К вопросу о слове. Проблема тождества слова // Труды института языкознания АН СССР.— М., 1954.— Т. IV.— С. 3—49.
218. Смирницкий А. И. Лексикология английского языка.— М.: Издательство литературы на иностранных языках, 1956.— 260 с.
219. Смирницкий А. И. Лексическое и грамматическое в слове // Вопросы грамматического строя.— М.: Издательство АН СССР, 1955.— С. 21—54.
220. Соколов О. М. Вопросы структурно-семантической дивергенции в лексике. Автореф. дис. ... доктора филол. наук.— Томск: Издательство Сиб. отд. АН СССР, 1971.— 39 с.

221. Соколовская Ж. П. Проблемы системного описания лексической семантики.— К.: Наукова думка, 1990. — 188 с.
222. Солнцев В. М. Язык как системно-структурное образование.— М.: Наука, 1971.— 292 с.
223. Сопоставительное исследование русского и украинского языков.— К.: Наукова думка, 1975.— 286 с.
224. Соссюр Ф. Труды по языкознанию.— М.: Прогресс, 1977.— 693 с.
225. Степанова М. Д. Методы синхронного анализа лексики (на материале современного немецкого языка).— М.: Высшая школа, 1968.— 200 с.
226. Степанова М. Д. О «внешней» и «внутренней» валентности слова // Иностраный язык в школе.— 1967.— № 3.
227. Строгович М. С. Логика.— М.: Государственное издательство политической литературы.— 1949.— 357 с.
228. Супрун А. Е., Плотников Б. А. Манифестация значения и его исследование // Проблемы семантики.— М.: Наука, 1974.— С. 255–262.
229. Сухотин В. П. Проблема словосочетания в современном русском языке // Вопросы синтаксиса современного русского языка.— М., 1950.— С. 127–183.
230. Сучасна українська літературна мова. Лексика і фразеологія.— К.: Наукова думка, 1973.— 438 с.
231. Тараненко А. А. Языковая семантика в ее динамических аспектах (Основные семантические процессы).— К.: Наукова думка.— 1989.— 256 с.
232. Тараненко О. О. Полісемічний паралелізм і явище семантичної аналогії.— К.: Наукова думка, 1980.— 116 с.
233. Тезисы пражского лингвистического кружка // Хрестоматия по истории языкознания XIX–XX веков.— М.: Учпедгиз, 1956.— С. 427–443.
234. Теория речевой деятельности.— М.: Наука, 1968.— 271 с.
235. Тимченко И. В. Структурно-семантический анализ фразеологических единиц с компонентами соматизмами.— Автореф. дис. ... канд. филол. наук.— Харьков, 1990.— 16 с.
236. Тихонов А. Н. О семантической соотносительности производящих и производных основ // Вопросы языкознания.— 1967.— № 1.— С. 112–121.
237. Толстой Н. И. Из опытов типологического исследования славянского словарного состава // Вопросы языкознания.— 1963.—

- № 1.— С. 29–46.
238. Топоров В. Н. Миф. Ритуал. Символ. Образ.— М.: Прогресс — Культура, 1994.— 621 с.
239. Грнка Б. и др. К дискуссии по вопросам структурализма // Вопросы языкознания.— 1957.— № 3.
240. Туркина Р. В. Семантическая структура слова. Лекции по спецкурсу // Калинин: Издательство Калининского университета, 1973.— 22 с.
241. Уемов А. И. Проблема синонимов и современная логика. Логико-грамматические очерки.— М., 1961.
242. Улуханов И. С. О принципах описания значений словообразовательно мотивированных слов // Известия АН СССР.— ОЛЯ.— 1970.— № 1.— С. 37–47.
243. Уфимцева А. А. Опыт изучения лексики как системы (на материале английского языка).— М.: Издательство АН СССР, 1962.— 287 с.
244. Уфимцева А. А. Слово в лексико-семантической системе языка.— М.: Наука, 1968.— 272 с.
245. Уфимцева А. А. Типы словесных знаков.— М.: Наука, 1974.— 205 с.
246. Фалькович М. М. К вопросу об омонимии и полисемии // Вопросы языкознания.— 1960.— № 5.— С. 85–89.
247. Филин Ф. П. О лексико-семантических группах слов // Езикovedски исследования в чест на акад. Стефан Младенов.— София, 1957.— С. 525–538.
248. Філософські питання мовознавства.— К.: Наукова думка, 1972.— 198 с.
249. Фомина М. И. Лексика современного русского языка.— М.: Высшая школа, 1973.— 152 с.
250. Чернецький В, К. Лексико-семантичні групи множинних іменників // Українська мова і література в школі.— 1971.— № 4,— С. 37–40.
251. Черных П. Я. Очерк русской исторической лексикологии. Древнерусский период.— М.: Издательство Московского университета.— 1956.— 243 с.
252. Шадурскі І. В. Асацыяцыя як крыніца узбагачэння лексика-семантычнай сістэмы мовы // Вопросы литературы и языка.— Минск: Вышэйша школа, 1968.— С. 142–148.

253. Шанский Н. М. Лексикология современного русского языка.— М.: Просвещение, 1972.— 427 с.
254. Шведова Н. Ю. Несколько замечаний по поводу статьи Ю. Д. Апресяна «Синонимия и омонимия» // Вопросы языкознания.— 1970.— № 3.— С. 38–47.
255. Широков В. А. Семантичні стани мовних одиниць та їх застосування в когнітивній лексикографії // Мовознавство.— 2005.— №№ 3–4.— С. 47–62.
256. Шмелев А. Д. Русский язык и внеязыковая действительность.— М.: Языки славянской культуры, 2002.— 492 с.
257. Шмелев Д. Н. Очерки по семасиологии русского языка.— М.: Просвещение, 1964.— 244 с.
258. Шмелев Д. Н. Проблемы семантического анализа лексики.— М.: Наука, 1973.— 280 с.
259. Щедровицкий Г. П. Смысл и значение // Проблемы семантики.— М.: Наука, 1974.— С. 76–111.
260. Щерба Л. В. О далее неделимых единицах языка // Вопросы языкознания.— 1962.— № 2.— С. 99–101.
261. Щерба Л. В. Опыт общей лексикографии // Щерба Л. В. Языковая система и речевая деятельность.— Л., 1974.— С. 265–304.
262. Якубовская М. Д. Изменение морфолого-синтаксических признаков слова при переходе от полисемии к омонимии // Русский язык в школе.— 1976.— № 3.— С. 83–88.
263. Янко-Триницкая Н. А. Закономерности связей словообразовательных и лексических значений в производных словах. Развитие современного русского языка.— М., 1963.— 172 с.
264. Baldinger K. Die Semasiologie. Versuch eines Überblicks.— Berlin, 1957.
265. Bendix E. Componential analysis of general vocabulary: the semantic structure of a set of verbs in English, Hindi and Japanese.— Bloomington, 1966.
266. Blake F. The study of Language from the Semantic Point of View // Indogermanische Forschungen, 56, 1938.
267. Breal M. Essai de semantique, science des significations.— Paris, 1921.
268. Buysens E. Speaking and Thinking from the Linguistic Standpoint // Acta Psychologica. X. B. 1–2, 1957.
269. Darmesteter A. La vie des mots etudies dans leurs significations.— Paris, 1887.

270. Doroszewski W. Kategorie slowotvorcze // Studia i szkice jezykoznawcze.— Warszawa, 1962.— C. 205—222.
271. Duchacek O. Le champ conceptuel de la beaute en francais moderne.— Praha, 1960.
272. Erdman K. O. Die Bedeutung der Wortes.— Leipzig, 1925.
273. Filipec J. Zur innersprachlichen Konfrontation von semantischen Teilstrukturen im lexicalischen System // Travaux linguistiques de Prague, 3.— Prague, 1968.
274. Gardiner A. H. The Theory of Speek and Language.— Oxford, 1951.
275. Keynes J. N. Studies and Exercises in Formal Logic.— London, 1906.
276. Mathesius V. On Some Problems of the Systematic Analysis of Grammar. // Travaux du Cercle Linguistiquir de Prague, VI, 1936.
277. Mounin G. Clefs pour la semantique. Editions Seghers.— Paris, 1972.
278. Mues W. Vom Laut zum Satz.— Heidelberg, 1964.
279. Nida E. A. Analysis of Meaning and Dictionary Making // International Journal of American Linguistics, 24, 1958, № 4.
280. Ogden C. K., Richards J. A. The Meaning of Meaning.— London, 1930.
281. Sperber H. Einführung in die Bedeutungslehre.— Bonn, 1923.
282. Stern G. Meaning and Change of Meaning.— Bloomington, 1965.
283. Ullmann S. The Principles of Semantics.— Glasgow, 1951.

ПРИМІТКИ

1. У лінгвістичній літературі висловлювались заперечення проти терміна «лексико-семантичний варіант», оскільки значення полісемантичного слова є якісно відмінними від варіантів фонем і морфем, на підставі яких і виробилось вчення про варіанти мовних одиниць. Проте в літературі останніх років з семасіології термін ЛСВ досить послідовно вживається як синонім до терміна «значення» при протиставленні цих останніх у полісемантичному слові. Визнаючи недосконалість даного терміна, ми все ж користуємось ним в узвичаєному розумінні, оскільки іншого терміна немає. Термін «значення» надто полісемантичний (хоч у відповідних контекстах ми звертаємось й до нього), а термін семантема, хоч і вписується в емічний термінологічний ряд фонема, морфема, семантема, синтаксема, однак, за звучанням і за значенням може змішуватися (і часто змішується) з терміном сема, як і терміни полісемічний та полісемантичний.

2. Див.: «Слово, що розглядається з функціонального погляду, є результат номінативної лінгвальної діяльності, нерозривно пов'язаної інколи з синтагматичною діяльністю. Лінгвістика, яка аналізувала мовну діяльність як об'єктивний факт механічного характеру, часто повністю заперечувала існування слова. Проте з функціонального погляду самотійне існування слова цілком очевидне». Тезиси пражського лінгвістического кружка. (Цитується за кн.: Хрестоматія по истории языковедения XIX—XX веков.— М.: Учпедгиз, 1956.— С. 431.)

Див. також: Пешковский А. М.: Понятие отдельного слова. Сборник статей.— М., 1925; Виноградов В. В. Цит. пр; Смирницкий А. И. К вопросу о слове. Проблема тождества слова. // Труды ин-та языкознания АН СССР.— М., 1954.— Т. IV; його ж. Значение слова // Вопросы языкознания.— 1955.— № 2; Ахманова О. С. Очерк общей и русской лексикологии.— М., Учпедгиз, 1957; Сучасна українська літературна мова. Лексика і фразеологія.— К.: Наукова думка, 1973; Уфимцева А. А. Слово в лексической системе языка.— М., 1968; Шмелев Д. Н. Очерки по семасиологии русского языка.— М., Просвещение, 1964 та ін.

3. Не становлять винятку й ті випадки, коли слово складається з однієї морфемі і навіть однієї фонемі, а також ті, коли слово

становить речення. (Л. Л.). У таких випадках зовні подібні одиниці відрізняються функціями, властивими тому чи іншому рівню.

4. Ми в силу характеру роботи і обмеженого обсягу її даємо дуже стисло характеристику різних підходів до даного поняття в науковій літературі. Докладніше воно висвітлюється в низці праць, як-от: Звегинцев В. А. Семасиология.— М.: Изд. МГУ, 1957; Ахманова О. С. Очерки по общей и русской лексикологии.— М., 1955; Комлев Н. Г. Компоненты содержательной структуры слова.— М.: Изд. МГУ, 1969; Уфимцева А. А. Типы словесных знаков та ін. Критику абсолютизації формалізованих методів у семасиології див. у кн.: Котелова Н. З. Значение слова и его сочетаемость.— Л.: Наука, 1975.

5. Докладніше про парадигматичні й синтагматичні відношення в лексичній системі див. у кн. Шмелев Д. Н. Проблемы семантического анализа лексики.— М.: Наука, 1973.

6. Про синтагматичні відношення в лексичі див. цитовану працю Д. М. Шмельова.

7. Уфимцева А. А. Типы словесных знаков.— С. 67. Критику спроб визначити в полісемантичному слові загальне значення див. також у кн.: Шмелев Д. Н. Проблемы семантического анализа..., С. 76–78.

8. Див., напр., у Р. О. Будагова: «Контекст лишь реализует то, что заложено в самом полисемантическом слове» (К критике релятивистских теорий слова // Вопросы теории языка в современной зарубежной лингвистике.— М.: АН СССР, 1961.— С. 22).

9. Дані подаються за роботою: В. А. Москович. Лексика и семантическая система естественного языка и информационные языки. Автореферат дис. ... докт. филол. наук.— Л., 1971.— С. 44–46.

10. На питанні про словотвірні значення ми не зупиняємося окремо, оскільки воно вже мало своїх дослідників. Див., напр.: Степанова В. В. Семантическая характеристика абстрактных существительных в современном русском языке. Дис. ... докт. филол. наук. Л., 1971.— С.— 60–62; Улуханов И. С. О принципах описания значений словообразовательно мотивированных слов // Известия АН СССР.— ОЛЯ.— 1970.— № 1; його ж. Словообразовательная мотивация и ее виды // Изв. АН СССР, серия лит. и языка, т. XXX, вып. 1, 1971; Янко-Триницкая Н. А. Закономерности связей словообразовательных и лексических значений в производных словах // Развитие современного русского языка.— М., 1963; Шагинуров Э. Семантико-словообразовательные отношения отвлеченных имен

действия к базовым глаголам в современном русском языке.— Дис. ... канд. филол. наук.— М., 1971.

11. Ми згодні з В. В. Лопатіним, що категорія активного/пасивного стану дієслова не знаходить словотвірного вираження у віддієслівних іменниках (див. його статтю «Множественность мотивации и её отражение в отглагольном именном словообразовании» // Русский язык в школе.— 1976.— № 2.— С. 79). Проте слід визначити, що в семантиці віддієслівного іменника ця категорія знаходить відбиття, що виявляється в типових синтагматичних зв'язках: іменники, мотивовані дієсловом активного стану, виступають у синтаксичних конструкціях, де наявні всі три члени активної конструкції — суб'єкт, предикат, додаток (Nn Ng' Ng'). Віддієслівний іменник таких конструкцій може трансформуватися в інфінітив дієслова активного стану. Структури, де наявний віддієслівний іменник, що називає дію і суб'єкт дії, трансформується в конструкції з дієсловом пасивного стану. На жаль, ми не можемо зупинитися на цьому питанні докладніше.

12. На певну залежність між розрядами значень і категорією перехідності в загальних рисах вказує О. Ф. Пінчук: «Процесуальні та агентивні назви і назви місця дії творяться як від основ перехідних, так і від основ неперехідних дієслів. Назви ж результату дії та об'єкта дії — лише від основ перехідних дієслів. У ряді іменників поєднуються значення процесуальні й місця дії... об'єкта і результату...» (Пінчук О. Ф. Цит. праця, С. 27).

13. Уфимцева А. А. Типы словесных знаков, с. 125. Нам уявляється, що наведені дієслова *удивляться*, *радоваться*, *восхищаться* і в семантичному плані неперехідні, оскільки в них діюча особа є об'єктом впливу явищ, які радують, дивують, захоплюють тощо.

14. У лінгвістичній літературі існує поняття «потенціального слова», яке розглядається як словотвірне явище. Див., напр.: Винокур Г. О. Маяковский — новатор языка.— М., 1943.— С. 15; Земская Е. А. Современный русский язык. Словообразование.— М.: Просвещение, 1973.— С. 218. Про системність оказіональних слів див. також: Лыков А. Г. Современная русская лексикология.— М.: Высшая школа, 1976.— С. 86–88. Оскільки непрямі значення полісемантичного слова розглядаються як лексико-семантичний спосіб словотворення, то допередбачених мовною структурою значень слів можна застосувати термін «потенціальні значення слова».

15. Питання про валентність дуже докладно розглядає Ю.Д. Апресян у книзі «Лексическая семантика» (с. 134–156), але дане явище цікавить його як компонент семантики дієслова. Автор не пов'язує із валентністю дієслова систему значень іменника. Там же, де автор названої роботи говорить про типові засоби вираження актантних іменників, на наш погляд, він надто розширює поняття словотворення, вважаючи «суплетивними» формами словотворення співвідношення слів типу шить — портной, считать — мнение та ін.

16. Див.: Русский язык и советское общество. Лексика современного русского языка.— М.: Наука, 1968.— С. 102; на процес відродження старих слів (не тільки емоціональних) у російській мові радянської епохи вказує також І.Ф. Протченко у кн.: Лексика и словообразование русского языка советской эпохи.— М.: Наука, 1975, С. 114. Актуалізація цього процесу спостерігається і в сучасній українській мові.

17. Див., напр., тлумачення слів об'їждчик, переробка, проводка тощо у «Словнику української мови» в 11 томах.

18. Свого часу О.О. Шахматов відзначав, що «абстрактні іменники зберігають свою природу тільки в більш загальному їх уживанні, стосовно до певної особи, часу, місця вони можуть виступати в більш реальних обрисах, так би мовити, індивідуалізуючись або конкретизуючись» (Шахматов А.А. Синтаксис русского языка.— М., Учпедгиз, 1941.— С. 444).

19. Див., наприклад, визначення понять «слова з конкретним і абстрактним значенням» у книгах: Булаховський Л.А. Нариси з загального мовознавства.— К.: Радянська школа, 1955.— С. 77; Жовтобрюх М.А., Кулик Б.М. Курс сучасної української літературної мови.— К.: Вища школа, 1972.

20. Галкина-Федорук Е. М., Горшкова К. В., Шанский Н. М. Цит. праця, С. 26. Такого ж погляду, охоже дотримується і психолог Люблінська П. А. (Психология. Под ред. Ковалева А. Г., Степанова А. А., Шакалина С. Н.— М.: Просвещение, 1966.— С. 244).

21. Відмінності між значеннями і поняттями в даному разі подаємо за книгою: Копнин П. В. Диалектика как логика.— К.: Издательство Киевского университета, 1961.— С. 311–314.

22. Із твердженням Брутяна Т.А., що «поняття — це логічна категорія, правда, в живому спілкуванні втілена в слова і словосполучення, але в ідеальному вигляді абстрагована від всякої мовної

матерії» (див.: Брутян Т. А., цит. праця, с. 87) можна погодитись хіба як із певною науковою абстракцією, а не як із реальним фактом, оскільки відомо, що оголених, позбавлених матеріальної опори в слові, понять не існує.

23. Так, Гуричова М. С. писала: «Метафори й метонімії можуть або характеризувати зв'язки між послідовними змінами, або сприяти уявленню семантичних структур слів сучасної мови» (О типах лексической полисемии в современном французском языке // Профессору Московского университета акад. В. В. Виноградову в день его 60-летия.— М.: Изд-во МГУ, 1958.— С. 141).

24. На те, що при перенесенні значення відбувається опора на більш «наочні» органи чуття і способи сприймання, вказує Б. Городецький (К проблеме семантической типологии.— М.: 1969, С. 200—220).

25. Про явище аналогії в семантиці див. ще: Тараненко О. О. Аналогія як явище лексичної полісемії // Мовознавство, 1976— № 1.— С. 24—31. Його ж: Полісемічний паралелізм і явища семантичної аналогії.— К., 1980

26. Реформатский А. А. Введение в языковедение.— М.: Просвещение, 1967.— С. 79. На даний тип перенесення вказують і автори книги «Русский язык и советское общество. Лексика...»: «Оскільки призначення тих чи інших предметів, дій залишається попереднім, вони можуть зберігати попередні позначення, незважаючи на те, що будуть змінюватися зовнішні форми предметів, способи здійснення дій, характер їх проявів і т. ін.» (С. 109).

27. Про велике поширення метонімічних відношень і їх перевагу над метафоричними в французькій мові говорить, наприклад, М. С. Гуричова у названій вище праці.

28. Мається на увазі, що похідні є однотипними з прямими. Ми подаємо додаткові диференціальні ознаки там, де це впливає на тип смислових відношень.

29. Див.: Сучасна українська літературна мова. Лексика і фразеологія.— К.: Наукова думка, 1973.— С. 32. Не синтаксично зумовленими значеннями, а okazіональними, в даних прикладах художньо-образними утвореннями є й інші ілюстрації, наведені в цій роботі: *Промінь морями залле золотий річку, і верби, і кручі* (В. Сосюра); *А ночі згоряють на ранки* (Б. Олійник); *Далеко внизу* (Ю. Мушкетик) та ін.

30. Про адвербіалізацію, в тому числі й віддієслівних форм типу *без упину, без устану, без розбору* тощо див. у роботі: Довга Т. М. Адвербіалізація іменникових словоформ родового відмінка //

Питання словотвору східнослов'янських мов.— К.: Наукова думка.— С. 116–117.

31. Цікаве дослідження конструктивно зумовлених значень слів в українській мові становить праця О. А. Олексенко «Типологія граматично зв'язаних значень слів» (Х.: ХДПУ, 1999) та Русанівського В. М. «Структура лексичної й граматичної семантики» (К.: Наукова думка, 1988).

32. При субстантивзації прикметника, як відомо, втрачається зміна за родами.

33. На матеріалі російської мови це питання досліджувалось. Напр., Іванникова Е. А. Синонимические отношения слова с грамматически обусловленным лексическим значением // Очерки по синонимике современного русского литературного языка.— М.— Л.: АН СССР, 1966.

34. Шахматов А. А. Синтаксис русского языка.— М.: Учпедгиз, 1941.— С. 444.

35. Наведені приклади подає Л. Г. Скрипник у книзі «Фразеологія української мови» (С. 106.)

36. Будагов Р. А. Введение в науку о языке.— М., 1965.— С. 52. Тільки етимологічні зв'язки на відміну від синхронічних відношень ми позначимо пунктиром (Л. Л.).

37. Зокрема, що такого типу слова є неповними омонімами.

38. Пунктир позначає етимологічний зв'язок.

39. Степанова В. В. Семантическая характеристика абстрактных существительных в современном русском языке. Дис. ... д-ра филол. наук.— Л., 1971.

40. Євгенєва А. П.: «Синонімами слід вважати слова, що означають одне й те ж поняття, тотожні або близькі за значенням, слова, які певним чином співвідносяться в даний час у мові і служать для деталізації і розрізнення тонких смислових відтінків поняття або вираження експресивних, жанрових та інших відмінностей» (Основные вопросы лексической синонимии // Очерки по синонимике современного русского литературного языка.— М.— Л.: Изд-во АН СССР, 1966.— С. 29); Ахманова О. С.: «Синоніми... — ті члени тематичної групи (в 2 знач.), які: а) належать до однієї частини мови і б) настільки близькі за значенням, що їх правильне вживання в мовленні вимагає точного знання семантичних відтінків і стилістичних властивостей, що відрізняють їх». (Словарь лингвистических терминов.— М.,

1966, С. 407); Жовтобрюх М. А.: «Синоніми — це такі слова, які відрізняються одне від одного звуковим складом, але означають назву одного поняття з різними відтінками в його значенні або з різним стилістичним забарвленням» (Курс сучасної української літературної мови.— К., 1972.— С. 27); Кротевич Є. В., Родзевич Н. С.: «Синоніми — це слова, різні за звучанням, але близькі або тотожні за значенням» (Словник лінгвістичних термінів.— К., 1957.— С. 151).

41. Див.: Виноградов В. В. Русский язык.— М.: 1972, С. 16: «Якби структура слова була тільки двосторонньою, складалася тільки із звука і значення, то в мові для будь-якого нового *поняття і уявлення* (підкреслення наше — Л. Л.), для всякого нового відтінку в думках і почуттях мусили б існувати або виникати особливі, окремі слова».

42. Див. зокрема: Звегинцев В. А. Семасиология.— Изд-во МГУ, 1957.— С. 110–112. Про співвідношення між відтінками значення синоніма і ознаками логічного поняття див.: Апресян Ю. Д. Проблема синоніма. // Вопросы языкознания.— 1957.— № 6.— С. 85.

43. Таку підміну лексичного значення науковим поняттям знаходимо, наприклад, у статті О. Л. Каменської «Некоторые вопросы лексической синонимии» («Филологические науки», 1970, № 2, С. 67): «Про предмет говорять, що він *сухой*, якщо кількість вологи, що міститься в ньому, відповідає процентіві вологи в атмосфері. Якщо цей процент перевищено, то про предмет говорять *влажний*. Нарешті, якщо цей предмет щойно вийнято з води, то ми говоримо *мокрый*». Коли складалося лексичне протиставлення *мокрый — сухой* і визначався ступінь вологи словами *мокрый — влажний* у лінгвальній системі, ще не було відомо про процент вологи в повітрі і предмети і значення слів протиставлялись за наявністю або відсутністю води та її кількістю.

44. Покровский М. М. Семасиологические исследования в области древних языков.— М.— С. 143–144.

45. Г. М. Ращинська зазначає про семантику утворень на *-н-*: «Починаючи з 30-х років, спостерігаємо активізацію деяких словотвірних засобів української мови під впливом російської: українська лексика поповнюється, зокрема, шляхом паралельного з російською мовою творення слів-термінів за допомогою спільних для обох мов суфіксів віддієслівних іменників, а саме: іменників словотвірного типу на *-к(а)*, напр., зварка, перетяжка, обсадка, очистка тощо, в яких менш виразні ознаки дієслова, завдяки чому дані іменники широко

використовуються в українській і російській термінології як назви предметів дії». (Г. М. Ращинська. До питання про розвиток абстрактної лексики української мови за радянської доби // Питання літературознавства та мовознавства.— Х.: Видавництво Харківського університету, 1967.— С. 132).

46. Див.: Булаховський Л. А. Нариси з загального мовознавства: «Асоціація за протилежністю... лежить в основі розрізнення антонімів — слів з протилежним значенням» (с. 33); Кротевич Є. В., Родзевич Н. С., Словник: «Антоніми — пари слів з протилежним значенням» (с. 15); Жовтобрюх М. А., Кулик Б. М. Курс сучасної української літературної мови: «Слова з протилежним значенням називаються антонімами» (с. 30); У кн.: «Сопоставительное исследование русского и украинского языков» (К., 1975): «Антоніми — слова з полярним значенням, що входять у явища одного ряду» (С. 101).

47. О. І. Смирницький вважав, що слова, які виражають протиставлення за статтю, мають різне відношення до антонімії: «Повертаючись,— пише він,— до старого прикладу із словами на зразок *супруг* — *супруга* на ін., слід сказати, що розглянуті мовні співвідношення в цьому випадку загалом погоджуються з відношенням відповідних одиниць до фактів дійсності: словами *супруг*, *супруга* та ін. позначаються реально різні індивіди, різні «предмети» в широкому розумінні цього слова. Однак ця предметна відмінність у різних випадках не однаково суттєва. Так, вона є менш важливою, коли мовиться про професії, ніж коли маються на увазі сімейні відношення». (Див. А. И. Смирницкий. Лексическое и грамматическое в слове // Вопросы грамматического строя.— М.: АН СССР, 1955.— С. 27).

48. Див., напр.: Лисиченко Л. А. Антоніми в сучасній українській мові // Українська мова і література в школі.— 1976.— № 1; Тараненко О. О. Розвиток антонімічних відношень у багатозначних словах. // Українська мова і література в школі.— 1977.— № 1.

49. Степанов Ю. С. Основы общего языкознания, С. 29.

50. Степанов Ю. С. Цит. пр., С. 29.

51. Степанов Ю. С. Цит. пр., С. 29.

ЗМІСТ

Вступ	3
Розділ 1. Слово в лексичній системі мови	6
1.1. Загальнотеоретичні положення	6
1.2. Значення слова	9
1.3. Семантичні компоненти, зумовлені позамовними факторами	13
1.4. Семантичні компоненти лексичного значення, зумовлені внутрішньомовними факторами	17
1.5. Полісемія слова	21
Розділ 2. Семантична парадигма полісемантичних віддієслівних іменників	27
2.1. Історія питання про зв'язок значень іменників із семантикою мотивуючих дієслів	27
2.2. Залежність семантичної структури полісемантичного віддієслівного іменника від категорії перехідності мотивуючого дієслова	34
2.2.1. Семантична парадигма віддієслівних іменників із прямим значенням дії, співвідносних із перехідними дієсловами	39
2.2.2. Іменники, що називають предмети і явища	40
2.2.3. Іменники із значенням дії та її результату	40
2.2.4. Іменники, мотивовані перехідним дієсловом, похідні ЛСВ яких не пов'язані з категорією перехідності	45
2.2.4. Структура полісемантичних іменників що мають більше трьох ЛСВ, мотивованих перехідним дієсловом	49
2.2.5. Кількісна характеристика семантичної структури іменників з прямим значенням дії, мотивованих перехідними дієсловами, за типами значень	49
2.3. Семантична парадигма полісемантичного іменника з прямим значенням дії, мотивованого неперехідним дієсловом	50
2.3.1. Семантика іменників з різними видами твірної основи	51

2.3.2. Семантика іменників, мотивованих перехідним дієсловом	52
2.3.3. Семантика віддієслівних іменників з похідними часу або місця дії.....	54
2.3.5. Порівняльна кількісна характеристика структури багатозначних іменників із прямим значенням дії, мотивованих перехідними й неперехідними дієсловами, за кількістю ЛСВ і типами похідних значень	56
2.4. Іменники з прямим значенням предметів і явищ.....	57
2.5. Зв'язок із перехідністю системи ЛСВ віддієслівних іменників із прямим значенням особи	65
2.5.1 Назви осіб, мотивовані перехідним дієсловом	65
2.5.2. Аналіз іменників із прямим значенням особи, мотивованих перехідними дієсловами	70
2.5.3. Назви осіб, утворені від неперехідних дієслів	71
2.5.4. Семантична парадигма іменників, мотивованих одним дієсловом	74
2.6. Співвідношення конкретних і абстрактних значень у полісемантичному віддієслівному іменнику.....	83
Резюме	87

Розділ 3. Епідигматичні відношення

в полісемантичних іменниках.....89

3.1. Топологічна структура слова	89
3.2. Відношення між поняттєвими компонентами значень ЛСВ в полісемантичному іменнику.....	102
3.2.1. Відношення у віддієслівних іменниках із прямим значенням дії.....	110
3.2.1.1. Іменники з похідним значенням дії або стану	110
3.2.1.2. Іменники з похідними значеннями суб'єкта, об'єкта, результату, знаряддя дії	113
3.2.2. Відношення між значеннями й поняттями в іменників з прямим значенням особи	115
3.2.2.1. Похідні значення — назви особи як носія певної ознаки	117
3.2.2.2. Похідні значення назви предмета як суб'єкта дії.....	117
3.2.3 Відношення між значеннями і поняттями в семантичній структурі багатозначних віддієслівних іменників із прямим значенням предмета або явища.....	118

3.2.3.1. Іменники з тотожною поняттєвою віднесеністю ЛСВ....	118
3.2.3.2. Іменники з різною поняттєвою віднесеністю між значеннями	119
3.2.4 Відношення між значеннями і поняттями підпорядкованих ЛСВ віддієслівних іменників.....	120
3.2.4.1. Відношення між супідрядними значеннями в іменниках з прямим значенням дії.....	121
3.2.4.2. Відношення між поняттєвими основами похідних ЛСВ у іменниках із прямим значенням особи.....	122
3.2.4.3. Відношення між поняттєвими основами похідних ЛСВ іменників із прямим значенням предмета або явища	122
Резюме	124
3. 3. Смыслова структура багатозначних віддієслівних іменників	126
3.3.1. Типи відношень, пов'язані з перенесенням назви.....	131
3.3.1.1. Метафоричні відношення	131
3.3.1.2. Відношення емоціональної подібності значень.....	136
3.3.1.3. Відношення функціональної подібності	138
3.3.1.4. Метонімічні зв'язки.....	140
3.3.2. Типи відношень між ЛСВ з однаковим поняттєвим компонентом значення	144
3.3.3. Співвідношення смыслових зв'язків між ЛСВ з їхньою семантичною парадигмою	148
3.4. Типи лексичних значень у системі віддієслівних полісемантичних іменників.....	151
3.4.1. Функціонально-синтаксично зумовлені значення	153
3.4.2. Конструктивно зумовлені значення	157
3.4.3. Зіставна характеристика синтаксично зумовлених значень.....	160
3.4.4. До питання про морфологічно зумовлені значення	161
3.4.5. Фразеологічно зв'язані значення і їх місце в структурі полісемантичного слова.....	165
Резюме	173

Розділ 4. Міжсистемні зв'язки

ЛСВ полісемантичного іменника.....	175
4.1. Багатозначність і омонімія	175
4.1.1. Відношення між полісемією й омонімією, що виникли внаслідок розходження значень полісемантичного слова	177

4.1.2. Відношення між полісемією й омонімією, що виникли внаслідок інтеграції омонімів.....	181
4.2. Синонімічні та антонімічні зв'язки ЛСВ полісемантичних віддієслівних іменників як засіб їх семантичної диференціації	186
4.2.1. Синонімічні зв'язки	187
4.2.2. Поняття лексичного синоніма.....	187
4.2.3. Структура синонімічної групи.....	192
4.2.4. Морфологічна структура синонімів до віддієслівних іменників	199
4.2.5. Типи відношень між синонімічними групами, до складу яких входять ЛСВ багатозначного віддієслівного іменника.....	202
4.2.5.1 Синонімічні групи в іменниках з прямим і похідним значенням дії.....	205
4.2.5.2. Синонімічні групи в іменниках із прямим значенням дії й похідним не-дії	209
4.2.5.3 Синонімічні групи в іменниках із прямим значенням предмета або явища	212
4.3. Антонімічні зв'язки ЛСВ полісемантичних віддієслівних іменників	219
4.3.1. Поняття про лексичні антоніми.....	220
4.3.2. Морфологічна структура антонімів, з якими вступають у зв'язки ЛСВ віддієслівних багатозначних іменників.....	224
4.3.3. Типи відношень між антонімічними словами в полісемантичному іменнику.....	227
4.3.4. Типи відношень між антонімічними парами в іменниках із прямим і похідним значенням дії	228
4.4. Співвідношення синонімічних і антонімічних зв'язків у структурі багатозначного іменника.....	231
Висновки	234
Список використаної літератури	241
Примітки	259

Наукове видання

ЛИСИЧЕНКО Лідія Андріївна

**БАГАТОЗНАЧНІСТЬ
У ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНІЙ СИСТЕМІ:
структурний, семантичний, когнітивний аспекти**

Головний редактор *К. Ю. Голобородько*

Редактор *О. О. Маленко*

Відповідальний за випуск *Ю. М. Афанасенко*

Технічний редактор *О. В. Лебедєва*

Коректор *О. М. Журенко*

Підп. до друку 26.12.2007. Формат 60×90/16.

Папір офсет. Друк офсет. Гарнітура Ньютон.

Наклад 300 прим. Ум. друк. арк. 17,00. Зам. № 8-01/7-05.

ТОВ «Видавнича група “Основа”»
61001 м. Харків, вул. Плеханівська, 66
тел. (057) 731-96-33
e-mail: office@osnova.com.ua
www.osnova.com.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 2911 від 25.07.2007 р.

Легко навчати. Легко працювати

ОСНОДА

ЗОВНІШНЄ ОЦІНЮВАННЯ З УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

ЗОНИТ ДЛЯ ВЧИТЕЛІВ
ЗОШИТ ДЛЯ УЧНІВ
ЗАВДАННЯ
ВІДПОВІДІ
МЕТОДИЧНИЙ КОМЕНТАР

Зовнітнє оцінювання з української мови:

*зосшит для вчителів, зосшит
для учнів, завдання, відповіді,
методичний коментар*

Код: ПУМ19_56 с.

Формат 210x29 см

Новий вид оцінювання української мови підготував наш учитель-репетитор, експерт зовнітнього оцінювання з української мови ІІ класу. Завдання зовнітнього оцінювання розроблені й апробовані в реалізаційній мережі, що дозволяє ширше спробувати їх для зовнітнього оцінювання на національному рівні у всіх 5-11 класах.

Теоретичні завдання складнішої складності вироблені в шкільній практиці.

Надійміть копію передплатної картки

та отримайте знижку **10%**

Замовити книгу Ви можете за тел: **6 057 73 56 33**,
за адресою: **01001, м. Київ, вул. Пастухівська, 66**,
Відділ «Нові книги» або поштою **Укр. пошта**
або на сайті: www.osnoda.com.ua

Мінімальне замовлення — дві будь-які книги.
Вартість поштової доставки — 3,95 грн.